

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Кіянка Ірина Богданівна

УДК 32.01 : 321 (477)

**ІСТОРИЧНІ ФОРМИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ПОПУЛІЗМУ ЯК
КАТЕГОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ ТА ІДЕОЛОГІЧНОЇ НОРМИ**

23.00.01 – теорія та історія політичної науки

05 – соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ І. Б. Кіянка

Науковий консультант: Денисенко Валерій Миколайович, доктор політичних наук, професор

Львів–2017

АНОТАЦІЯ

Кіянка Ірина Богданівна. Історичні форми концептуалізації популізму як категорії політичної науки та ідеологічної норми

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.01 «теорія та історія політичної науки»

Поняття популізму утвердилося у політології та дослідженнях з історії за браком загальноновизнаного, однозначного тлумачення. Теза про складність дефініції та величезну різноманітність проявів популізму є початком роздумів про популізм більшості авторів, які досліджували цю тему. Складовою наукової дискусії, яка триває вже кілька десятиріч, стала думка, що від категорії «популізм» як інструмента політичного аналізу взагалі треба відмовитися. Проте чималий доробок дослідників популізму створює сьогодні досить міцну основу для її активного використання політичною наукою.

Численні та різноманітні словникові визначення популізму тлумачать його як тип політики, особливий політичний феномен, як рух, як термін, який позначає кілька відмінних понять тощо.

Сьогодні можна виділити декілька більш-менш чітко окреслених підходів до тлумачення категорії популізму, в рамках яких в основу його дефініції покладено різні аспекти цього феномену.

Згідно з одним, популізм розуміється як насамперед специфічний дискурсивний стиль, різновид політичної аргументації (риторики), що ґрунтується на дихотомічному протиставленні того чи іншого соціально-політичного «добра» і «зла».

Згідно з іншим, популізм пропонують вважати різновидом ідеології, а саме ідеологією з «розмитим», нечітким центром, яка здатна охоплювати елементи різних, навіть протилежних, у традиційній класифікації, ідеологічних систем.

Ще один підхід полягає у розумінні популізму як політичної технології, основою якої є вплив на свідомість і поведінку громадян / виборців через обстоювання ілюзорно простих рішень складних проблем, апелюючи до емоцій, ніж до інтелекту масового учасника політичної дії.

Важливо зазначити, що ці підходи не є такими, що цілком виключають один одного. На наш погляд, популізм можна зрозуміти як політичний феномен, якому властиве сполучення, поєднання кількох характеристик, які поодиноці та різною мірою властиві чи не більшості учасників політичної боротьби, багатьом відмінним політичним системам у минулому та і сьогодні. Серед них – риторичний дискурс зі специфічним акцентом на «змові», апеляція до «справжніх», «істинних» цінностей народу, що розглядається як цілісна гомогенна спільнота. У популістських побудовах «народом» ніколи не є ціле суспільство, а тільки певна його частина, зазвичай та чи інша більшість. Популізму також властивий вождизм, прагнення налагодити прямий контакт між лідером і масою.

Таким чином, можна констатувати, концепт популізму – багатогранний політичний конструкт, який виконує інтегративно-когнітивну функцію структурування та конструювання складної та суперечливої політичної реальності з елементами соціальної, дискурсивної та праксеологічної еkleктики. Характерною особливістю актуалізації популізму є екстремальні параметри функціонування державно-політичного організму соціуму та ціннісних проєкцій його буття. Кризовий стан суспільства, де генерується концептуальна платформа популізму, відображає об'єктивну потребу в демократизації засад суспільного устрою та соціального буття. Зокрема, антиелітарне спрямування популізму обумовлене потребою розширення впливу предметного поля та інструментів прямої демократії та безпосереднього народовладдя. Антропологічний оптимізм популізму контрастує з статично-консенсусною метафізикою елітаристських уявлень про природу суспільної стратифікації та взаємодій.

Ключові слова: популізм, політологічна категорія, політична наука, ідеологія, політичний лідер, харизма, політична система, політичний режим, політичний рух, політична партія, трансформаційні процеси, посткомунізм.

ANNOTATION

Kiyanka Iryna. Historical forms of conceptualization of populism as a category of political science and ideological norm.

Dissertation for the degree of Doctor of Political Science in specialty 23.00.01 "Theory and History of Political Science" Lviv National University named of Ivan Franko, Lviv, 2017.

The scientific interest in the chosen issue is due to the agenda of Ukrainian politics and a set of modern challenges faced by the state: the political system of Ukraine undergoes a significant transformation, on the one hand, under the influence of European integration, on the other – under the pressure of internal crisis phenomena and foreign policy pressures in the form of a hybrid war . Populism in conditions of political, economic and ethno-political instability is gaining influence, turning into widespread political technology aimed at ensuring the achievement of short-term political goals.

In the Ukrainian popular political lexicon of years of independence, the term "populism" belongs, apparently, to those most often used. At the same time, he is the most widespread accusation against government officials or political opponents. In domestic political controversy, the reproach in populism almost always means the assertion that it is a proposal of seemingly attractive but impossible to implement or even harmful options for solving certain problems, often socio-economic.

However, addressing the issue of populism as a category of political analysis makes it possible to conclude that it is much more complex and multidimensional.

In the scientific community, consensus on the understanding of populism has not developed today, and researchers' approaches are marked by different accents, embodying different views on the meaning of the term "populism". He appears both as a political technology and a specific characteristic of political activity, and a socio-political phenomenon, even an ideology.

In our work we have worked out numerous and at the same time very different, distant in space and time of manifestations of populism, with which its history is not exhausted. It is important for us to show excellent "populist" plots precisely because of the complexity, variegatedness and ambivalence of the phenomenon of populism, whose study on the basis of only one of them would be inadequate.

The study of populism is actualized by the presence of a social order from interested actors of political action, which apply populism for the implementation of its programs and in the struggle for power.

In many countries of Western Europe, the early 1990s appeared to be the frequent updating of populism. Today, the populist forces of "old Europe" characterize, firstly, the propensity for various forms of nationalistic rhetoric and ideology; Secondly, the critical perception of the EU and the processes of globalization; Thirdly, the negative attitude towards mass immigration. A specific new feature of Western European populism is the emergence of movements and politicians who, as populists in rhetoric and political technologies, advocate the principles of a free market, restriction of state regulation, reduction of tax burden, often combining them with calls for protectionist policies.

In the history of independent Ukraine, populism has manifested itself differently and on a large scale. Already in the years of the crisis of the socialist system, which became fatal for him, without political populism, political agitation helped the national-democratic forces to eliminate the communists from power.

After independence, significant elements of populism became the constant of the political struggle in Ukraine. The actual norm of political competitions in

Ukraine was generous and unlikely social and economic promises that were distributed by most parties and politicians.

The Ukrainian election race, especially the presidential one, is characterized by another populist trait - an attempt to provide political rivalry as a struggle for good and evil. This was due to the deep cultural and mental differences between different Ukrainian regions. It is possible to state the presence of populist traits in most of the significant Ukrainian political forces. For some, party ideology sometimes became a scenery to cover the interests of certain business groups.

There is a clear need to reduce the level of populism in Ukrainian socio-political life, weaken its influence on the process of struggle for power and the adoption of managerial decisions (although they may have relatively less than election campaigns, populist workload). This could be facilitated by a series of measures. That is, the saturation of the information space with objective analytical materials that would demonstrate the possible consequences of attempts to implement populist proposals, their harm or unrealistic. A public space could be a media platform potentially capable of counteracting populism.

The paper concludes that counter-populism efforts can become effective if they are aimed at changing the widespread public demand for radical and deceptively simple solutions to complex social problems. For antipopularist changes in the mass political culture, changes in the education system, the upbringing of the younger generation of the principles of perception of social problems are needed: awareness of the internal contradictions of many social phenomena; The ability to dialogue thinking; Tolerance to the opinions and opinions of others. It is worth talking about the axiological dimension of the education system, the unpopular choice of its value orientations.

Key words: populism, political science, political science, ideology, political leader, charisma, political system, political regime, political movement, political party, transformational processes, postcommunism.

Список публікацій:

Монографії:

1. Кіянка І. Популізм в історії та сучасності: ідеологічні течії, рухи та політичні технології: монографія. Львів: Вид-во ТЗОВ «Простір-М», 2016. – 387с.

Рецензії: Мельничук І. Популізм: історія та сучасність // Держава і право: Зб. наук. праць. Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Серія: Політичні науки. Київ, 2016. Випуск 74. С. 183 – 184.

Сидорук Т. Популізм в історії та сучасності: ідеологічні течії, рухи та політичні технології // Вісник Маріупольського державного університету Серія Історія, Політологія . Маріуполь, 2016. Випуск 17. С. 305 – 307.

Наукової статті, опубліковані у наукових фахових виданнях України:

1. Кіянка І. Б. Ідея середнього класу як гаранту стабільного розвитку// Політичний менеджмент. Київ, 2006. № 1(16) . С. 37–44.

2. Кіянка І. Б. Латиноамериканський популізм: приклад аргентинського «перонізму»// Науковий журнал Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Філософія і політологія в контексті сучасної культури. Дніпро, 2014. Випуск 8. С. 208–211.

3. Кіянка І. Б. Реалізація європейських цінностей у контексті демократичних змін в українському суспільстві // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць. Серія: «Історичні та політичні науки». 2014. Рівне, Випуск 19. С. 124–128.

4. Кіянка І. Б. Аналіз популістських гасел у виборчій кампанії 2012 року: управлінський аспект // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць. Серія: «Історичні та політичні науки». Рівне, Випуск 18. 2014. С. 40–45.

5. Кіянка І. Б. Популізм як феномен політичного життя // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія.. Дніпро, 2014. Випуск 23. Т. 21. № 9/2. С. 24 – 29.

6. Кіянка І. Б. Політична еліта в контексті трансформаційних процесів українського суспільства // Збірник наукових праць «Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку». Національний університет «Львівська Політехніка». Львів, 2008. № 20. С. 68–71.

7. Кіянка І. Б. Множинні виміри середнього класу в процесі демократизації українського суспільства // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ, 2009. Випуск 2. Серія 22: С. 40-44.

8. Кіянка І. Б. Реалізація політичної стабільності в процесі трансформації українського суспільства// Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : Зб. наук. праць. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2009. Випуск 21. С. 91 – 96.

9. Кіянка І. Б. Німецький нацизм: від популістських обіцянок до авторитарної диктатури // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : Зб. наук. праць. Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2014. Випуск №26. С. 21–27.

10. Кіянка І. Б. Популізм як феномен політичного життя // Науковий журнал Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Філософія і політологія в контексті сучасної культури. Дніпропетровськ, 2013. Випуск 23 (4). № 9/2. – С. 17–24.

11. Кіянка І.Б. Популізм як політологічна категорія // Науковий журнал Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Філософія і політологія в контексті сучасної культури, Дніпропетровськ, 2015. №1. С. 67–75.

12. Кіянка І.Б. Історія популістського руху у США: кінець ХІХ – початок ХХ століття // Науковий журнал Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Філософія і політологія в контексті сучасної культури, Дніпропетровськ, 2015. №2. С. 96–105.

13. Кіянка І. Б. Популізм в країнах Західної Європи: кінець ХХ – початок ХХІст. // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: зб. наук. праць. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2015. Випуск 27. С. 15–22

14. Кіянка І. Б. Популізм в контексті демократичних змін на пострадянському просторі: приклад Білорусі // Слов'янський вісник. Зб. наук. праць. Серія : Історичні та політичні науки. Рівне, 2015. Випуск 22. С. 72–75.

15. Кіянка І. Б. Ідеї народництва та популізму в українській політиці: основні сподівання і реалії самодержавної імперії: приклад Кирило-Мефодіївського товариства// Держава і право: зб. наук. праць. Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Серія: Політичні науки. Київ, 2015. Випуск 69. С. 35–47.

16. Кіянка І. Б. Популізм і фашизм у Південній Європі: приклад Італії та Іспанії // Держава і право: зб. наук. праць. Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Серія: Політичні науки. Київ, 2015. Випуск 70. С. 37–51.

17. Кіянка І. Б. «Чистий популізм» і елементи популізму у політичному житті України(1991-2015рр.): історико-політичний аналіз //Держава і право: зб. наук. праць. Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Серія політичні науки. Київ, 2016. Випуск 71 С. 30-41 .

18. Кіянка І. Б. Ідея середнього класу в контексті євроінтеграційних процесів в Україні: популізм і реалії // Науковий вісник Східноєвропейського Національного університету імені Лесі Українки. Серія міжнародні відносини. Луцьк, 2016. Випуск 11 (36) . С.83-88

19. Кіянка І. Б. Публічна політика і популізм у ХХІстолітті: приклад США та Франції// Науковий журнал Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Філософія Соціологія Політологія. Дніпро, 2017. №1. С. 63–73.

20. Кіянка І. Б. Реалізація принципу толерантності в контексті публічного управління та політики в Україні // Держава і право: зб. наук.

праць. Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Серія: Політичні науки. Київ, 2017. Випуск 76. С. 117-127.

Статті в наукових періодичних виданнях інших держав:

21. Кіянка І. Популізм в контексті розвитку Європи регіонів // EUROPA REGIONOW. Redakcja Michael Golos, Agnieszka Kasinska-Metryka. Torun, 2011. 88–95 S.

22. Кіянка І. Ідеї популізму в українській політиці: сучасний аспект // Materiały Polsko-Ukraińskiej Konferencji Naukowej «Specyfika Procesu Politycznego w Krajach Europy Środkowo-Wschodniej: Czynniki Konceptyjne I Instytucjonalne». Praca zbiorowa pod redakcją: Zbigniewa Białobocki, Anatolij Romanjuk. Kutno, 26–27 czerwca 2015. S. 114–119.

23. Кіянка І. Аналіз ключових гасел в контексті виборів Президента України 2010 р.: реальні політичні вимоги чи популізм? // Rozwoj Polityczny Państw Europy Środkowej i Wschodniej. Praca zbiorowa pod redakcją Zbigniewa Białoblockiego i Anatolija Romanjuka. – Wyższa Szkoła Gospodarki Krajowej w Kutnie. Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franka we Lwowie. Kutno, 2012. С. 257–267.

24. Кіянка І. Феномен популізму в українській та зарубіжній спеціальній літературі (історіографічний екскурс) // Humanities and Social Sciences IV (12) Issue: 76, Budapesht, Hungary. 2016. Pp. 21–26. Режим доступу: <http://www.seanewdim.com>

Статті, які додатково відображають наукові результати дисертації:

25. Кіянка І. Підстави формування кризових явищ, як загроза легітимного існування політичної системи // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Ужгород, 2009. Випуск 13. С. 253–256.

26. Кіянка І. Сучасні політичні технології розробки програмних документів партій України та їх застосування у виборчих кампаніях на прикладі 2006–2007 років // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Ужгород, 2009. Випуск №12. С. 97-99.

27. Кіянка І. Б. Популізм у програмах політичних партій у контексті державного управління: досвід країн Центрально-Східної Європи // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Ужгород, 2015. Випуск 18. С. 89–92.

28. Кіянка І. Аналіз проектних ініціатив щодо встановлення лобізму в Україні та його регіональний потенціал // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Ужгород, 2010. Випуск 14. С. 82–87.

29. Кіянка І. Порівняльний аналіз діяльності груп тиску: приклади Канади, Великобританії, Німеччини та Франції // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Ужгород, 2010. Випуск 15. С. 72–76.

30. Кіянка І. Дослідження популістських рухів та ідеологій: теоретичні пошуки // Лібералізм, Посткомунізм і Реформи: зб. наук. праць./ за наук. ред. А. Ф. Колодій, М. З. Буника, І. Б. Кіянки. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2016. С.191–205.

31. Кіянка І. Популізм у політиці: історико-політичний аналіз // Економічна теорія та публічна політика: зб. наук. праць./ за наук. ред. А.Ф.Колодій, М. З. Буника, І. Б. Кіянки. Львів: ЛРІДУ НАДУ при Президентіві України, 2014. С.187–195.

32. Кіянка І, Новак А., Популізм та імідж в контексті виборів. Львів: ЛРІДУ НАДУ при Президентіві України, 2012. 158с.

33. Кіянка І. Вплив політичних партій на формування якісного державного управління та місцевого самоврядування після подій «Революції гідності» // Ефективність державного управління. Збірник наукових праць.

Львів, 2015. Випуск 45. Видвництво ЛРІДУ НАДУ при Президентові України. – С.63-70

34. Кіянка І. Б. Удосконалення програмних завдань правлячих політичних партій України 2006 – 2012 рр., у контексті державного управління // Ефективність державного управління : зб. наук. праць. Львів, № 34. С.191–197.

35. Кіянка І. Б. Порівняльний аналіз брендів політичних партій у виборчій кампанії 2012 р. (політико-управлінський аспект)// Ефективність державного управління : зб. наук. праць. Львів, № 37. С. 286–285.

36. Кіянка І. Імідж в контексті виборчих стратегій: управлінський аспект // Ефективність державного управління : зб. наук. праць. / за заг. ред. чл.-кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. Львів : ЛРІДУ НАДУ при Президентові України, 2012. Вип. 30 . С. 82–89.

37. Кіянка І. Політична аналітика та політичне консультування /Навчальний практикум для слухачів заочної форми навчання «Державного управління». Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2010. 62 с.

38. Кіянка І. Громадянська освіта Львів. 2011. 156 с.

39. Кіянка І. Принципи громадянської освіти в контексті формування сучасної стратегії гуманітарної політики в Україні// Проблеми та перспективи формування гуманітарної політики в Україні/ Матеріали круглого столу 25 лютого 2011 р. Відп. ред. В.В. Трофимова. Сімферополь, 2011. 91с.

40. Кіянка І. Популізм в контексті державного управління: приклад Білорусі // Демократичне врядування: науковий вісник ЛРІДУ НАДУ. Випуск 16/17/ за заг. Ред. чл.-кор.НАН України В. С. Загорського, доц. А.В.Ліпенцева. Львів: ЛРІДУ НАДУ при Президентові України, 2016.Режим доступу:www.lvivacademy.com

ЗМІСТ

ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОПУЛІЗМУ: ІСТОРИЧНИЙ І СУЧАСНИЙ КОНЦЕПТИ	27
1.1. Основні теоретико-методологічні підходи до осмислення поняття «популізму»	27
1.2. Концепт популізму в історії політичної науки	51
Висновки до розділу 1	74
РОЗДІЛ 2. ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ ПОПУЛІЗМУ В ІСТОРІЇ СВІТОВОЇ Й УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ	78
2.1. Інтерпретація категорії «популізму» в політичній думці: від античних демагогів до сучасних популістів	78
2.2. Ідеї популізму в контексті українського та російського народництва	105
Висновки до розділу 2	132
РОЗДІЛ 3. ПОПУЛІЗМ ЯК НАРОДНА УТОПІЯ: РУХИ ТА ІДЕОЛОГІЧНІ ТЕЧІЇ НА ПРИКЛАДІ США	136
3.1. Історія популістського руху наприкінці ХІХ ст. у США.....	136
3.2. Трансформації (видозміни) американського популізму впродовж ХХ ст.	156
Висновки до розділу 3.....	187
РОЗДІЛ 4. ІДЕОЛОГІЧНІ КОНЦЕПТИ ПОПУЛІСТСЬКОГО РУХУ У ХХ СТОЛІТТІ	189
4. 1. Ідеологія фашизму як варіант популізму (приклад Італії, Іспанії, Румунії).....	189
4.2. Ідеологічний чинник латиноамериканського популізму: приклад аргентинського «піронізму».....	219

4.3. Поширення популізму в країнах Центрально-Східної та Західної Європи.....	243
Висновки до розділу 4.....	275
РОЗДІЛ 5. СУЧАСНИЙ ПОПУЛІЗМ ЯК ТЕХНОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ	277
5.1. Популізм у діяльності партій та урядів у посткомуністичних країнах (на прикладі Росії та Білорусі).....	277
5.2. «Елементи популізму» і «чистий популізм» у політичному житті України (1991–2016 рр.).....	302
Висновки до розділу 5.....	343
ВИСНОВКИ	346
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	356
ДОДАТКИ	392

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Науковий інтерес до обраної проблематики обумовлений порядком денним української політики та комплексом сучасних викликів, які постали перед державою: політична система України зазнає значної трансформації, з одного боку, під впливом євроінтеграції, з іншого – під тиском внутрішніх кризових явищ та зовнішньополітичного тиску у вигляді гібридної війни. Популізм в умовах політичної, економічної та етнополітичної нестабільності набуває впливу, перетворюючись на поширену політичну технологію, спрямовану забезпечити досягнення короткострокових політичних цілей.

В українському популярному політичному лексиконі років незалежності термін «популізм» належить, мабуть, до тих, які вживаються найчастіше. Водночас він є із найпоширенішим звинуваченням на адресу урядовців або політичних опонентів. У вітчизняній політичній полеміці докір у популізмі майже завжди означає твердження, що йдеться про пропозицію зовні привабливих, але неможливих для реалізації чи навіть шкідливих варіантів вирішення тих чи інших проблем, найчастіше соціально-економічних.

Проте звернення до питання популізму як категорії політологічного аналізу дає можливість зробити висновок, що вона набагато складніша та багатовимірніша. У науковому середовищі консенсусу щодо розуміння популізму сьогодні не склалося, і підходи дослідників позначені відмінними акцентами, втілюють різні погляди на зміст терміна «популізм». Він постає і політичною технологією, і специфічною характеристикою політичної діяльності, і суспільно-політичним феноменом, навіть ідеологією. Мабуть, згода існує хіба що у визнанні складності точного й однозначного визначення популізму. Попри це, популізм є історико-політологічною категорією, яка не лише зберігає

аналітичну цінність, й набуває особливої актуальності. А також принципом буття людини у системі владних та громадських відносин.

Популізм постає перед дослідником поняттям, яке, хоча і різною мірою, є значимим для розуміння суспільно-політичних явищ з історії та сучасного життя дуже різних країн, у різний час і з відмінних соціально-політичних обставин. Новітня історія багатьох країн Латинської Америки, політична боротьба у США, російське та українське «народництво», Франція перших десятиліть Третьої республіки, сучасна Білорусь, Україна у період незалежності, навіть антична історія – усі названі теми, і не лише вони, дають матеріал для вивчення популізму. Незважаючи на очевидні величезні відмінності між ними, саме популізм виявляється тим явищем, яке у певних моментах їх поєднує.

У роботі опрацьовано численні і водночас неоднозначні, віддалені у просторі та часі прояви популізму, якими його історія не вичерпується. Нам важливо показати відмінні «популістські» сюжети саме через складність, строкатість та амбівалентність феномену популізму, вивчення якого на підставі лише одного з них було б недостатнім.

Вивчення популізму актуалізується наявністю соціального замовлення від зацікавлених суб'єктів політичної дії, які застосовують популізм для реалізації своїх програм та у боротьбі за владу.

Актуальність дослідження очевидна і з огляду на брак комплексного вивчення проблематики популізму в Україні, належної політологічної оцінки попередніх студій, переосмислення деяких тез окремих дослідників, а особливо у зв'язку з актуалізацією її як одного з популярних принципів в дії, поведінки у сучасній політичній практиці у нашій державі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконане у межах теми, яку розробляє Львівський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, а саме кафедра

політології та філософії «Демократичне врядування і адміністрування: проблеми вимірювання аудиту, (науково-дослідницька робота, 2010р.); «Організаційна культура та етикет в управлінні органів публічної влади», ДР№0115 U 001285 (2015-2016 рр.); «Впровадження науково-прикладних розробок в практику публічного управління та їх інтеграція в міжнародний науковий простір» ДР № 0116 U 004866 (2016 р.); та комплексної наукової теми, яку розробляє кафедра теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка «Політичні аспекти безпеки особи в контексті формування нових регіональних систем безпеки: індикатори та інституційні принципи й механізми гарантування» 0117 U001398 (01.17-12.19р.).

Мета та завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи – виконати комплексний політологічний аналіз феномену популізму і його особливостей в історичній спадщині, починаючи від античності і до сьогодення.

Для досягнення мети передбачено вирішити такі **дослідницькі завдання:**

– обґрунтувати та систематизувати теоретичні підходи і методологічний інструментарій для дослідження феномену популізму в українському суспільстві та у світі;

– визначити основні засади проблематики популізму як політологічної категорії та ідеологічної норми;

– окреслити специфіку популізму та реалізацію його гасел в американській ідеології та політиці (кінця XIX століття і до сьогодні);

– визначити причини генезу та мету ідей народницького руху у Росії та в Україні, виокремити їхні популістські риси;

– окреслити й охарактеризувати чинники впливу популізму на фашистську ідеологію в Італії, Іспанії та Румунії;

- розкрити та проаналізувати історію формування політики та ідеології популістів в окремих країнах Латинської Америки (на прикладі аргентинського «перонізму»);
- виявити принципи, динаміку, причини виникнення та поширення популізму в країнах Центрально-Східної та Західної Європи;
- з'ясувати роль популізму у ідеологічній діяльності партій та урядів у пострадянських країнах (на прикладі Росії та Білорусі);
- на підставі комплексного аналізу політичних процесів на пострадянському просторі, виокремити «елементи популізму» і «чистого популізму» у політичному житті України (1991–2016 рр.);
- сформулювати рекомендації, які спрямовані на зменшення впливу популізму в українській політиці.

Об'єктом дослідження є феномен популізму в політичному житті.

Предметом дослідження – історичні форми концептуалізації популізму як категорії політичної науки та ідеологічної норми.

Методологічна основа дослідження. Методологія дослідження презентує загальні погляди на об'єкт дослідження в цілому, зв'язки у цьому об'єкті та закономірності його функціонування. Методологія включає в себе уявлення про методи і принципи пізнання. Розв'язання основних завдань потребує належного наукового забезпечення.

Складність аналізу дослідницької літератури щодо популізму пов'язана з тим, що цей феномен розглядається в різних фундаментальних суспільних науках: політології, філософії, історії, соціології, психології, антропології, педагогіки, культурології.

Основною методологічною базою дослідження слугували підходи, що характеризують суть феномену «популізм» через аспекти раціоналізму (як концепт теоретичного осмислення), ірраціоналізму (як відображення системи переконань, поведінки та ідеології), технологізму (як свідомо

сконструйована інституційно-діяльнісна засада у політиці, що спирається на популістські принципи.

Інструментальним каркасом дослідницько-аналітичного алгоритму, визначеного планом дисертації, стали загальнонаукові методи аналізу та синтезу, абстрагування, аналогії, класифікації і типологізації.

Застосування історичного методу дало насамперед змогу виявити специфічні, унікальні особливості появи та видозміни популізму у різних епохи суспільно-історичного розвитку, починаючи від античності. Його використовували, зокрема, для висвітлення популізму у США, визначаючи точки дотику між популізмом та ідеологією і практикою тоталітарних (фашистських) режимів у міжвоєнній Європі.

Близьким до історичного методу є генетичний, тому подекуди говорять про історико-генетичний метод дослідження. Генетичний метод – це спосіб дослідження природних і соціальних явищ, заснований на аналізі їхнього розвитку. Він передбачає вивчення певного початкового стану об'єкта, з якого виводяться наступні стани цього ж об'єкта. Варто зауважити, що гносеологічний потенціал генетичного аналізу збільшує його сполучення зі структурно-діахронічним вивченням об'єктів.

Компаративний метод допоміг виявити специфічні риси проявів популізму у рамках державно-політичних і соціально-економічних систем сучасних країн, зокрема, держав Східної Європи та деяких з тих, які виникли після розпаду СРСР.

У дослідженні широко використано горизонтальне порівняння, яке стосується різних країн, а також регіонів світу, зокрема, проявів популізму у Східній та Західній Європі, а також у країнах Європи загалом, тобто у демократичних, і тих пострадянських країнах, у яких утвердилися ті чи інші варіанти авторитаризму (Росії та Білорусі).

Важливу роль серед методологічних інструментів дослідження відіграв аксіологічний метод. Його основу визначає та обставина, що поведінка людей, а відтак і форми та процеси їхнього суспільного буття лише почасти зумовлені раціональною складовою людської природи. Іншими чинниками є почуття та емоції. Тому будь-які вчинки, а також і погляди людей – суб'єктивні, а їхнім обов'язковим компонентом постає певна ціннісна характеристика фактів та обставин.

Емпіричну базу дисертації склали документальні джерела політичних партій, неурядових громадських організацій, матеріали засобів масової інформації, результати соціологічних досліджень, експертна участь у виборчих кампаніях, аналітична робота та власні спостереження авторки за перебігом діяльності політичних суб'єктів в Україні та за кордоном.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що вперше в українській політичній науці комплексно проаналізовано популізм як багатоваріантний глобальний феномен, на підставі здобутків новітньої політичної науки подано аналіз історичних і сучасних проявів популізму в Україні.

Вперше:

– комплексно висвітлено широке коло історико-політичних сюжетів, стрижнем яких була діяльність політиків-популістів чи популістських рухів. На цій підставі сформовано цілісну концепцію історії популізму, як специфічного принципу поведінки та дій у політиці, що охоплює його головні та найбільш характерні вияви, а також низку споріднених суспільно-політичних явищ;

– проаналізовано основні теоретичні підходи до тлумачення феномену популізму, що склалися у політичній науці. На основі цього показано, що у світовій, і в українській політології єдиного розуміння популізму не склалося, натомість існує багато відмінних концепцій, відповідно до яких стрижнем аналізу популізму стають різні його виміри

(ідеологічний, раціональний, риторичний, маніпулятивний, технологічний та інші);

– запропоновано авторське визначення поняття популізму як особливих зрізів пам'яті, формул життя, здатністю яких є не встановлюватись (як це властиво закону) чи виводитись раціонально-логічним способом, а відтворюватись (зніматись) у формах людської діяльності, поведінки та у проявах культури (зокрема політичної) та ідеології;

– подано авторський концепт формування ідеї та практики популізму, як багатогранний політичний конструкт, який виконує інтегративно-когнітивну функцію структурування та конструювання складної та суперечливої політичної реальності з елементами соціальної, дискурсивної та праксеологічної еkleктики. Характерною особливістю актуалізації популізму є екстремальні параметри функціонування державно-політичного організму соціуму та ціннісних проєкцій його буття. Кризовий стан суспільства, де генерується концептуальна платформа популізму, відображає об'єктивну потребу в демократизації засад суспільного устрою та соціального буття. Зокрема, анти елітарне спрямування популізму обумовлене потребою розширення впливу предметного поля та інструментів прямої демократії та безпосереднього народовладдя. Антропологічний оптимізм популізму контрастує з статично-консенсусною метафізикою елітаристських уявлень про природу суспільної стратифікації та взаємодій

– доведено, що популізм в Україні має певну традицію, генеза якої зумовлена соціально-культурною специфікою формування українського національного руху у ХІХ ст. Також з'ясовано вплив особливостей розвитку українського суспільства в умовах соціалізму/тоталітаризму на масштаби і характер актуалізації популізму в українському соціально-політичному просторі періоду незалежності;

– на основі аналізу місця та ролі міфологічних форм свідомості і культури в історичних типах політичної дійсності в Україні доведено, що популізм є однією з найважливіших детермінантних основ політичного виміру буття суспільства, що, своєю чергою, формує особливий тип протиріччя у відтворенні та освоєнні модернових та архаїчно-цивілізаційних норм існування;

– виявлено зв'язок між зростанням, в останні роки, популізму в Україні та політичним банкрутством традиційних лівих партій (Комуністична партія України, соціалістична партія України та інші).

Уточнено та доповнено:

– понятійно-категоріальний ряд проблем популізму, зокрема у розмежуванні понять «ірраціональний популізм», «раціональний популізм», «технологічний популізм» (як цілісні конструкти популізму в контексті історичного виміру), як політологічна категорія та ідеологічна норма;

– оцінку ідей українського народництва як специфічної характеристики українського національного руху ХІХ – початку ХХ ст. (суть якого полягала в апеляція до традицій та культурних цінностей народу, ідеї рівності та братерства, дух свободи);

– інтерпретацію популізму в контексті ідеологічної діяльності політичних партій та їх виборчих кампаній через призму ідеологічної норми, яка трансформується в практичну реальність проблеми (як варіант італійського, румунського, іспанського фашизму);

– характеристику виявів популізму в суспільно-політичному житті України після 1991 р., аналіз популістських ідеологій та технологій, які застосовують українські політичні актори (П. Симоненко, Ю. Тимошенко, О. Ляшко та інші);

– пропозиції щодо можливих способів послаблення впливу ціннісних засад популізму на політичну боротьбу в Україні (досягнення політичного компромісу на прикладі безвізового режиму України з Євросоюзом, прийняття низки законів, щодо подолання корупції в органах державної влади).

Отримали подальший розвиток:

– обґрунтування значущості основних положень популізму про «волю народу» та його позитивні та негативні характеристики, зокрема досягнення влади через реалізацію популістських програм;

– розуміння окремих популістських характеристик, властивих фашистським рухам міжвоєнного часу (на прикладі Італії, Іспанії, Румунії); А саме звернення до народу, цінності історичного минулого та духу волі;

– висвітлення популізму в сучасному суспільно-політичному житті країн Центрально-Східної Європи (Угорщина, Польща, Словаччина); На прикладі угорського політика В. Орбана: апеляція до єднання нації, антиєвропейські настрої, зменшення кількості біженців на території Угорщини, «криміналізація бездомних»);

– аналіз виявів популізму в розвитку пострадянської Росії та Білорусі, специфіки його впливу на формування політичних режимів, які склалися у цих країнах;

– характеристика минулого розвитку та сучасної ролі популізму в політичній системі США. Приклад політики Д. Трампа (звернення до внутрішньої політики країни, реформа медицини, ревізія політики минулого, зовнішня стратегія співпраці).

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що розуміння ролі і впливу популізму у реалізації державних політик у сфері соціально-економічної та соціально-культурної є основою для теоретичного аналізу різних політичних та соціальних проблем. Адже

завчасно можна спроектувати і внести корективи у вирішення певних проблем.

Результати дослідження можуть бути використані, зокрема для вирішення таких завдань:

- формування цілісного концепту популізму в сучасній політичній науці;
- оновлення змісту навчальних курсів з політичної науки, державного управління та американістики у вищих навчальних закладах III та IV рівнів акредитації;
- інтенсифікації програм вирішення політико-правових та соціально-економічних проблем у сфері публічної політики;
- активізації діяльності громадянського суспільства та налагодження позитивної комунікації між органами державного управління та громадськістю шляхом створення умов «спільної участі» у процесі роботи на соціальними проблемами.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дисертації апробовано на міжнародних і всеукраїнських конференціях, круглих столах, симпозіумах, конгресах, зокрема таких: Всеукраїнська науково-практична конференція: «Українська культура та ментальність: самобутність в умовах глобалізації» (Сімферополь-Ялта, 13 – 15 лютого 2009 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій» (Суми, 20 – 21 квітня 2009 р.); VII Міжнародний науковий конгрес «Державне управління та місцеве самоврядування» (Харків, Харківський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України, 27–28 березня 2009р.); Науково-практична конференція за міжнародною участю «Ефективність державного управління в Україні» (Львів, Львівський регіональний інститут

державного управління при Президентіві України, 3 березня 2009 р.); Наукова конференція «Регіональний вимір політичного процесу в Україні» (Львів, Центр політичних досліджень, ЛНУ імені Івана Франка, 23 лютого 2009 р.); Науковий симпозиум «Наукове забезпечення процесів реформування соціально-економічних відносин в умовах глобалізації» (15 квітня 2009 року, м. Сімферополь.)

Круглий стіл на тему: «Проблеми та перспективи формування гуманітарної політики в Україні» (25 лютого 2011 р., Сімферополь); Науково-практична конференція за міжнародною участю Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України «Ефективність державного управління та державної служби: теорія і практика». (Львів, 8 квітня 2011 р.); IV Міжнародна науково-практична конференція «Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій. (Суми, 27–30 квітня 2011 р.); Науково-практична конференція Волинського центру підвищення кваліфікації (Луцьк, жовтень, 2011); International conference “Conditions shaping election strategies in the European Parliament elections in 2009 on the example of constituency of Lower Silesia and Opole”/ Wrocław, (4–5 January 2011); Міжнародна науково-практична конференція присвячена 130 річниці народження відомого австрійського економіста, громадського діяча Людвіга фон Мізеса (вересень, 2011); Участь у 6-й Всеукраїнській міжвузівській конференції студентів, молодих вчених та викладачів «Становлення публічного адміністрування в Україні.» (м. Дніпропетровськ, 24 квітня 2015 р.); Регіональна науково-практична конференція «Проблеми управління соціальним і гуманітарним розвитком. Державне управління освітою: виклики часу». (м. Дніпропетровськ, 26 листопада 2015 р.); Міжнародна конференція «Лібералізм, посткомунізм і реформи: цикл конференцій «Людвіг фон Мізес і сучасні суспільства» (Львів. ЛРІДУ НАДУ, 2016); Polsko-Ukrainskiej Konferencji Naukowej

«Specyfika Procesu Politycznego w Krajach Europy Srodkowo-Wschodniej: Czynniki Konceptyjne I Instytucjonalne». Praca zbiorowa pod redakcją: Zbigniewa Bialobocki, Anatolij Romanyuk. Kutno 26–27 czerwca 2015 r.; Щорічна науково-практична конференція за міжнародною участю «Європейські принципи і стандарти підготовки публічних управлінців: орієнтири для України» (5–6 листопада 2015 р., м. Київ, Національна Академія державного управління при Президентові України); X Регіональна науково-практична конференція за міжнародною участю, присвяченої пам'яті Сурміна Юрія Петровича «Проблеми управління соціальним і гуманітарним розвитком (м. Дніпро, 25 листопада 2016 р.); Наукова конференція «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (Львів, 8 жовтня 2016 року).

Особистий внесок дисертанта. Дисертаційна робота є самостійною науковою розробкою автора. Всі положення та висновки дослідження розроблено безпосередньо дисертантом. Сформульовані в дисертації наукові результати, висновки, рекомендації та пропозиції належать особисто автору та є його науковим доробком.

Публікації. Основні положення дисертаційної роботи відображено в 70 публікаціях, у тім числі 1 монографії, 3 посібниках, 30 наукових публікаціях, опублікованих у фахових виданнях України з політичних наук, 15 статтях в інших українських наукових виданнях, 6 статтях у періодичних наукових виданнях інших держав (Польщі, Хорватії, США, Угорщини, Росії).

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, десяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, двох додатків. Загальний обсяг роботи – 400 сторінок. Обсяг основної частини рукопису – 355 сторінки. Список використаних джерел та літератури включає 400 позицій, які розміщено на 35 сторінках. Обсяг додатків – сім сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОПУЛІЗМУ: ІСТОРИЧНИЙ І СУЧАСНИЙ КОНЦЕПТИ

1.1. Основні теоретико-методологічні підходи до осмислення поняття популізму

Становлення популізму на парадигмальному рівні передбачає аналіз методологічної рефлексії, за допомогою якої вивчається поняття популізму. Аналіз методології дослідження створює основу для майбутнього розвитку цієї галузі дослідження, а також до певної міри стимулює створення професійної спільноти, яка практикує науковий дискурс щодо осмислення популізму.

Методологія – це провідна лінія для конкретного дослідження, вона презентує узагальнені погляди на об'єкт дослідження в цілому, зв'язки у цьому об'єкті та закономірності його функціонування. Методологія включає уявлення про методи і принципи пізнання. Оскільки метод пов'язаний з попередніми знаннями, методологія, зазвичай, розділяється на дві частини: вчення про вихідні основи (принципи) пізнання і вчення про способи і прийоми дослідження, яке спирається на ці основи.

Розв'язання цих завдань потребує належного наукового забезпечення, знання методологічних засад систем управління у суспільстві. В цій сфері досліджень повинні поєднуватись зусилля спеціалістів багатьох галузей: історії, соціології, культурології, філософії, психології.

Важливе місце у методологічному комплексі дисертаційного дослідження займає компаративний метод. Його сутність полягає у виділенні універсального та специфічного у певних явищах. Названий

метод утворюють такі компоненти: об'єкт порівняльного аналізу; параметри порівняння; способи порівняння; види порівняння.

Важливу роль серед методологічних інструментів дослідження відіграв аксіологічний метод. Його основу визначає та обставина, що поведінка людей, а відтак і форми та процеси їхнього суспільного буття лише почасти зумовлені раціональною складовою людської природи. Іншими чинниками є почуття та емоції. Тому будь-які вчинки, а також і погляди людей суб'єктивні, а їхнім обов'язковим компонентом постає певна ціннісна характеристика тих чи інших фактів та обставин. Суттєвою особливістю соціально-політичних проблем є те, що їх неможливо розв'язати без урахування суб'єктивно-ціннісного параметра. Це міркування стосується і популізму, що становить собою феномен, який опирається на емоційно-ціннісну, а не на раціональну складову.

Порівняльний аналіз численних історичних практик виникнення та розвитку популізму, негативний досвід тоталітарних і авторитарних режимів ХХ століття дозволяє говорити про популізм як про доктрину, певний тип політики та ідеології (приклад реалізація ідей популізму в політиці Італії, Іспанії та Румунії та країн Латинської Америки).

Застосування історичного методу дало насамперед змогу виявити специфічні, унікальні особливості появи та видозміни популізму у різні епохи суспільно-історичного розвитку, починаючи від античності. Його використовували, зокрема, для висвітлення популізму у США, для визначення точок дотику між популізмом та ідеологією, практикою тоталітарних (фашистських) режимів у міжвоєнній Європі.

Близький до історичного методу генетичний, тому подекуди говорять про історико-генетичний метод дослідження. Генетичний метод являє спосіб дослідження природних і соціальних явищ, заснований на аналізі їхнього розвитку. Він передбачає вивчення певного початкового стану об'єкту, з якого виводяться наступні стани цього ж об'єкта. Зауважимо, що

гносеологічний потенціал генетичного аналізу збільшує його сполучення зі структурно-діахронічним вивченням об'єктів.

Хоча методологічне ядро дисертаційного дослідження формують аналітичні категорії понятійного апарату політології, воно має також і міждисциплінарний аспект. Він зумовлений насамперед зверненням до історії, висвітленням у роботі низки важливих для розуміння феномену популізму історико-політичних сюжетів.

У політологічній літературі дослідження популізму в Україні з'явився у 1990 роках. Вихідною базою його вивчення стала рецепція аналітичних висновків західних дослідників.

Всі наукові праці, що так або інакше торкаються проблематики популізму, за фокусом дослідницького інтересу можна класифікувати наступним чином.

Першу групу складають роботи, які розглядають місце і роль популізму у розвитку політичної системи. Цю проблематику вивчали як зарубіжні: праці І. Берліна [381], Г. Іонеску та Е. Геллнера [353], А. Валіцкі [47, с.198] та дали поштовх до вивчення предмету популізму в контексті розвитку політичної системи. Важливою спробою узагальнюючого аналізу проявів популізму в європейській та світовій історії XIX–XX ст. стала праця М. Кенован [338]. Грунтовний аналіз, у поєднанні із власними дослідницькими висновками, існуючих підходів до інтерпретації популізму, запропонували Н. Гідроном і Б. Боніковські [346], К. Дейвікс [78]. В останні роки на розвиток теоретичного бачення популізму вплинули праці К. Мадде [372], П. Таггарта [389], І. Мені [370] та І. Сореля [380].

Загалом у політичній науці, а європейській популізм є тематикою, що висвітлюється у більших масштабах. Вона привернула критичну увагу науковців ще у 1950–1960 роки. У нашому стислому огляді стану дослідження феномену популізму почасти покладаємося на роботи інших дослідників. Зокрема, можна розглянути ґрунтовний аналітичний огляд

англомовної літератури про популізм, що міститься у статті швейцарського політолога К. Дейвікс [78]. Зіставляючи погляди й оцінки, сформульовані у працях багатьох відомих дослідників (Е. Геллнера та Г. Іонеску, М. Кенован, К. Мадде, І. Мені та І. Сарель, П. Таггарта та ін.), К. Дейвікс [78] окреслила спільні моменти у їхніх роздумах, розставивши і деякі власні акценти. За її визначенням, загалом «досліджень окремих прикладів популізму значно більше, ніж теоретичних робіт про популізм як явище». К. Дейвікс виявила теоретичну складність розмежування популізму як ідеології та як руху. Також існує фактично консенсусний погляд дослідників, бо спільною рисою всіх популістів є орієнтація на «народ», який протиставляють особам і групам, які не входять до цього поняття – «іншим, не таким як народ».

Для правих популістів «народ» постає як належність до певної нації чи культури, чи раси, натомість для лівих – як певний окремий клас (найчастіше робітництво), соціальна верства. Дослідниця зазначила, що «популізм заперечує на практиці складність різних соціальних груп, вимагаючи звести усі відмінності всередині групи та між групами до однієї, всеохоплюючої відмінності», заперечуючи необхідність компромісу, створюючи небезпеку тиранії більшості. У популізмі втілюється так званий парадокс демократії – певне протиріччя між складними демократичними інститутами та вимогами «справедливості», кращого життя для народу-суверена. В іншому аспекті можна говорити про «інституційний парадокс популізму» – критикуючи існуючі політичні інститути та істеблішмент, популісти прагнуть їх використати і самим стати новою елітою.

На думку К. Дейвікс [78], популізм в умовах представницької демократії є неминучим, проте є «псуванням» демократії, і популісти швидше «розбещують», ніж «виховують» громадян демократій. Існує й інший погляд, згідно з яким позитивна функція популізму у демократичній

системі полягає у тому, що він змушує звернути увагу на збої в її функціонуванні, які можуть пошкодити цю систему в цілому.

Добре аргументований і детальний аналіз різних підходів до розуміння популізму, які склалися у західній (насамперед англійській) літературі у 2000 роках, запропоновано у статті гарвардських дослідників Н. Гідрона та Б. Боніковскі [346]. Варто зазначити їхнє формулювання перспективи подальшого академічного осмислення феномену популізму, яку вони бачать насамперед у дослідженні варіацій популістської політики. Автори наголосили, що досягнути популізм як певне узагальнювальне поняття можна лише через широкі компаративні дослідження. Н. Гідрон та Б. Боніковскі стверджують дослідницьку актуальність питання про визначення конкретних соціальних груп, які у популістському дискурсі входять або не входять до «народу» та «інших», пояснення відмінностей форм популізму у різних країнах, з'ясування обставин, які зумовлюють сприйняття популістських звернень з боку їхньої «цільової аудиторії», і низку інших.

Згадаємо, що визначення існуючих у сучасній західній літературі варіантів тлумачення поняття популізму становить зміст невеликої публікації української дослідниці С. Кіршенблат [121], яка наводить формулювання французького політолога П.-А. Тагьєфа [395]: популізм – це «тип соціальної та політичної мобілізації, яка може бути пов'язана лише з політичними діями та дискурсом, а не з політичним режимом та ідеологією»; «...популізм є політичним стилем, який адаптується до різних ідеологічних рамок та систем».

На думку більшості дослідників, найхарактерніша спільна риса всіх популістів – протиставлення «народу» і «не народу» – еліти, влади, «зворотний егалітаризм». За визначенням Е. Шилза, «популізм ідентифікує волю народу зі справедливістю та моральністю». З погляду С. Кіршенблат [122], «популізм характеризується значною мінливістю, що ускладнює

спробу його детального визначення». Вона цитує П. Таггарта, який підкреслював, що «популізм набуває відтінку того суспільства, в якому він з'являється», використовуючи характерні традиції, міфи та символи, щоб інтегрувати.

Ідеї популізму в українській політичній думці вивчали М. Дем'яненко [80], С. Мигаль [206], М. Розумний, Д. Видрін [55], О. Нечосіна [219], О. Ярош. Окремі грані феномену популізму висвітлювалися у О. Стогової [294], М. Стріхи [296]. Загалом в українській спеціальній літературі популізм залишається темою, яку досліджувало багато науковців, але, за винятком двох дисертацій, фрагментарно.

Перша публікація вітчизняного автора, що стосувалася цього явища, стаття Д. Видріна, яка побачила світ ще у період «перебудови». Протягом названого десятиліття в Україні популізм залишався поза фокусом уваги політологів. Помітним кроком у його вивченні наприкінці 1990 років стала низка публікацій у збірнику матеріалів українсько-білоруського семінару.

У праці О. Гриценка [73] виділено аналіз популізму, що ґрунтується на українському матеріалі та опирається на роботи британського дослідника Дж. Мак-Гігена [369]. Зокрема, автор прийняв запропоноване Дж. Мак-Гігеном розрізнення популізму політичного та культурного. Дж. Мак-Гіген визначив політичний популізм як «щось на кшталт мобілізації політичної більшості суспільства навколо невеликого набору простих, але не позбавлених деякого лукавства лозунгів, орієнтованих на «найменший спільний знаменник» суспільних очікувань. Політичний популізм зазвичай супроводжують більш-менш виразні антисемітизм, антиінтелектуалізм, а часом навіть поміркована ксенофобія». Культурний популізм, за Дж. Мак-Гігеном, це «інтелектуальне припущення, що політичний досвід та культурні практики «звичайних людей» значно важливіші аналітично та політично, аніж, так би мовити, Культура з великої літери».

Предметом власних розмірковувань О. Гриценка [73] стали популістські прояви в українському національному русі, у культурному, політичному вимірах. На його думку, культурний популізм був важливою характерною рисою новочасної української літератури вже від самого моменту її появи на рубежі XVIII–XIX ст. У XIX ст. літературне «українофільство» переросло в ідеологічне народництво. Популістські риси простежуються у програмному документі Товариства св. Кирила і Мефодія («Книга буття українського народу»), в ідеологічних побудовах П. Куліша.

За визначенням О. Гриценка, на кінець XIX ст. народницькі, а відтак і популістські, концепції зайняли помітне або й домінуюче місце в усіх течіях українського руху. Їм були властиві «культурний есенціалізм» – переконання, що базовими рамками української національної ідентичності мусять бути сакралізована українська («народна») мова та сакралізована-таки етнічно українська фольклорна спадщина, натомість усе, що опиняється поза цими рамками, вважається чужорідним, неукраїнським», і водночас «соціальний есенціалізм» – погляд, згідно з яким справжні українці лише ті, що належать до «народу» (за винятком хіба що літераторів).

На думку О. Гриценка, до популістських складових української народницької ідеології належать міфологема про «вічне зрадництво» українських еліт, теза про «безкласовість» українського народу – з огляду на денационалізацію вищих класів. Відтак О. Гриценко [73] дав критичну оцінку популістських, з його погляду, проявів у суспільно-політичному житті України кінця 1990 років.

Зацікавлення української політичної науки популізмом відбулося наприкінці «нульових» років, коли відповідна тематика стала предметом розгляду у кількох статтях. Політичні характеристики популізму, його зв'язок із особливостями сучасної партійної демократії та популістські прояви у діяльності українських партій досліджував А. Романюк. Автор,

зокрема, висловив думку, що популістські партії не є ідеологічними, оскільки їхні програми мають універсальний характер, апелюють «до всіх», а не до певної соціальної групи. Популісти звертаються не до інтелекту і знань громадян, а оперують категоріями справедливості, солідарності, поваги, віри.

Другу групу – це роботи теоретико-методологічного плану, в яких автори розкривають власне природу популізму як результат суспільного розвитку, визначають категоріальний апарат, специфіку популізму, аналізують принципи функціонування і структуру популізму, моделюють ідей популізму та їх практичне значення. Зокрема, зв'язок популізму з особливостями сучасної парламентської демократії, популістські прояви у діяльності українських партій були предметом розгляду у працях А. Романюка [271], В. Бурдяк та Ю. Макара [45], І. Павленко [233]. Популізм в українських політичних змаганнях аналізували І. Побочий [247], О. Нечосіна [221], Т. Кузьо [359], група дослідників з Бюро аналітики «Тектум» [4].

Сюди й відносимо роботи, які розглядають феномен правого популізму в актуальній політиці держав Західної Європи аналізували, зокрема, Ф. Декер [79], С. Погорельская [248], В. Ачкасов та А. Лінецький [11]. Прояви популізму у країнах Балтійського регіону були темою дослідників Д. Ланко [190], М. Баранова [16].

А. Романюк обґрунтував погляд, що одним із чинників, які сприяли в останні десятиліття поширенню популізму, стала сучасна криза партійної демократії. Її сутність – у зменшенні ідеологічних відмінностей між головними партіями та їхніми програмами, все більша орієнтація цих партій на весь електорат, а не на окремі соціальні групи, і, у підсумку поступове зникнення зв'язку між конкретними соціальними групами та політичними партіями [271, с. 242]. Це можна тлумачити навіть як втрату партіями їхніх представницьких функцій. До інших чинників зростання

популізму А. Романюк зачислив явище, яке визначив як «зміна демократичної максими», а саме: перехід від розуміння демократії як, права більшості до наголосу на демократії, як системі захисту прав меншості, які постають головним індикатором демократії. Відтак право більшості – народу – опиняється під загрозою.

Сприяє поширенню популізму також і надмірне ускладнення процесу прийняття рішень, демократична процедура, на яку впливає надто багато чинників і діючих осіб. Популісти, так само як і учасники антиглобалістських, екологічних рухів, обстоюють засади прямої демократії, певною мірою протиставляючи її представницькій. Цьому сприяє розвиток засобів комунікації, мобільного зв'язку та Інтернету. А. Романюк зробив висновок, що популізм властивий усім без винятку українським політичним партіям, які пройшли до парламенту на виборах 2007 р.

На думку дослідника, в Україні існує криза партійної демократії, яка виявляється у значному послабленні в діяльності партій функції репрезентації суспільних інтересів (за збереження інших), це створює політичну нішу для зростання популізму. Популісти заперечують демократію як систему стримувань і противаг, обмежень, певних «правил гри» у політиці. За висновком А. Романюка, «...парламентські партії України, яким властиві головні характеристики популізму, не мають відповідного конституційного запобіжника. Натомість існує низка самостійних чинників, здатних не лише підтримувати рівень популізму в усіх партіях, але й детермінувати його подальший розвиток» [272, с. 29].

Аналіз популістської складової в українській внутрішній політиці, зокрема під час президентських кампаній 1994, 1999 та 2004 рр., міститься у статті канадського політолога українського походження Т. Кузьо. Його основою є порівняння популізму в Україні з популістськими проявами у сучасному політичному житті країн Європи. Автор зробив висновок, що

популізм властивий, причому великою мірою, майже усім головним українським політичним силам, проте спростував поширену тезу, що втіленням популізму у нашій країні є партія «Батьківщина» (БЮТ) [359].

Помітним позитивним зрушенням у вивченні популізму в Україні 2010 року стало аналітичне дослідження популізму на парламентських виборах 2014 р., яке підготувало Бюро аналітики «Тектум». Дослідницька група вивчала рівень репрезентації цього явища у передвиборних програмах українських партій, кількісні та якісні виміри популізму у телевізійних ток-шоу, а також провела відповідне експертне опитування. Стверджуючи, що популістські технології набули чи не домінуючого характеру в українській політиці, гальмують реформування та розвиток країни, тому автори дослідницького проекту сформулювали пропозиції щодо шляхів зменшення рівня популізму в Україні [4].

Популістські елементи діяльності українських політичних партій були також темою статті В. Бурдяк та Ю. Макара. Дослідники підкреслили використання популістами демагогічних прийомів, експлуатацію ними інстинктів та емоцій натовпу. На їхню думку, популізм небезпечний тим, що може привести до влади авторитарних чи навіть тоталітарних політичних лідерів. Так само як і А. Романюк [271], В. Бурдяк та Ю. Макар [45] вважають, що популізм значною мірою властивий практично усім впливовим українським політичним партіям, які «максимально наблизили програми до настроїв популізму, найпоширеніших в Україні». Це, з їхнього погляду, свідчить про те, що нашому суспільству «притаманний низький рівень політичної культури, соціальної мобільності, відсутня єдина загальнонаціональна парадигма національно-державного розвитку».

У різних аспектах розглянув явище популізму І. Побочий [247]. Він зазначив, зокрема, що за значного розмаїття популістських рухів, які можуть бути і лівими, і правими, їх об'єднує ворожість до плюралізму і консенсусу, котрі виникають лише на підставі діалогу з усіма політичними

групами. І. Побочий зазначив, що популістські лідери використовують демагогічні методи і прийоми, зазначаючи, що популізм і демагогію не можна ототожнювати. На думку дослідника, у сучасній українській політиці (стаття опублікована на початку 2000 років) певною мірою популістськими є всі політичні сили.

Питання про популізм у партійній політиці сучасної України торкнулася у своїй публікації І. Павленко. На її думку, після політичних зсувів 2004 р. (Помаранчевої революції) в Україні почався процес ідеологізації партій. Тому І. Павленко не погодилась із поширеними звинуваченнями українських партій у тому, що саме популізм є єдиною ідеологією їхніх лідерів. З її погляду, популізм є лише методом політичної боротьби, а не ідеологією; цей метод широко використовують політичні сили у багатьох країнах, у тім числі і в Україні [234].

Окремі грані популістських проявів у суспільно-політичному просторі сучасної України є темою публікацій О. Нечосіної. Зокрема, дослідниця розглянула питання про ефективні методи інформаційного забезпечення потенційно необхідних, але непопулярних дій органів влади. За її формулюванням, «...поетапна реалізація державної політики часто пов'язана із непопулярними заходами. Це створює певний конфлікт, сприяє маніпулюванню громадською думкою, застосуванню «заборонених технологій» впливу, виникненню і укоріненню соціальних і політичних міфів, прояву політичного популізму в найнегативніших його формах» [220].

Для ефективного інформування населення органи влади повинні, у річищі зусиль з роз'яснення щодо прийняття непростих заходів, формувати інформаційні повідомлення певної структури, в яких був би забезпечений баланс емоційної та раціональної аргументації [29].

У праці С. Мигаля доводиться існування філософської основи популізму, якою автор вважає американську філософію прагматизму. На

його думку, ця філософська концепція виявляє себе в апеляції популізму до конкретного, доступного, до фактів. Така апеляція, за визначенням автора, для популістів способом «переключити увагу об'єктів свого впливу з головного на другорядне, з далекого на близьке, з незрозумілого на зрозуміле, щоб таким чином зменшити критичний потенціал його свідомості і не дозволити його розвиток».

С. Мигаль вважає, що популізм є свідомим обманом громадян, способом приховати справжні цілі та інтереси самих популістів. Зауважимо, що, на нашу думку, популізм надто строкатий політичний феномен, і не має єдиного філософського «стрижня»; відтак аргументи С. Мигалья тісні радше у філософському, ніж у політологічному контексті [206, с. 88].

Певний погляд на зв'язок між популізмом, популістськими методами та прийомами політичної боротьби і національними рухами у пострадянських країнах запропонував у своєму дослідженні М. Баранов [17, с. 363]. Автор (чий підхід, можливо, інколи надто суб'єктивний), опирається у своїй роботі передусім на факти та події суспільно-політичного життя Литви у період розпаду СРСР і в перші роки її державної незалежності. З погляду дослідника, популісти використовують такі особливості повсякденної свідомості: «спрошене уявлення про суспільне життя, безпосередність сприйняття, максималізм і схильність до простих та однозначних рішень».

На думку М. Баранова, популізм, пов'язаний з демократією, і виникає там, де існують демократичні політичні інститути, а маси, виборці, є учасниками політичного процесу. Дослідник вживає термін «національний популізм», яким позначає політичну діяльність, засновану на експлуатації національних почуттів людей, що сполучається із популістськими методами політичної боротьби. Досліджував М. Баранов також популізм на пострадянському просторі та у глобальному вимірі [16, с. 18].

Предметом уваги багатьох дослідників був популізм у країнах «третього світу», зокрема у Латинській Америці. Ще у радянський період до цієї проблематики зверталися деякі московські автори. У російській історіографії останнього періоду критичний аналіз цього феномену знаходимо зокрема у публікації О. Докучаєвої.

Дослідниця загалом негативно оцінила латиноамериканські популістські рухи, вважаючи їх демократичними за складом учасників, але не за внутрішньою сутністю, і загрозою тим елементам демократії, які сформувалися у Латинській Америці після періоду правління численних військових диктатур. О. Докучаєва відзначила прагнення популістів, що отримують владу, викоринити будь-яку опозицію, переслідування своїх політичних опонентів. Популістським рухам притаманні «клієнт-патронські» зв'язки між лідером і його прихильниками, які відображають властиву бідним класам Латинської Америки «авторитарну свідомість», успадковану від традиційної сільської спільноти. Її прояв – страх, покора перед безпосереднім «господарем», водночас – недовіра й агресія стосовно офіційних інститутів влади [91].

Поширенню популізму і появі популістських режимів у цьому регіоні сприяли, на тлі крайньої бідності та неосвіченості багатьох громадян, невдачі спроб модернізації, а також те, що дослідники назвали «революцією очікувань» – формування нереалістичних надій на поліпшення рівня життя, яке виникло через розвиток ЗМІ, тісніші економічні зв'язки з розвиненішими, багатшими країнами.

Третю групу – це праці, в яких ідеї популізму мають практичний аспект. Популістські прийоми політичного маніпулювання вивчали Д. Видрін [55], В. Солодовник [293]. М. Дем'яненко [80] досліджував популізм як продукт політичної комунікації, а також запропонував свій аналіз методологічних засад дослідження популізму як соціально-політичного явища. С. Мигаль [206] обстоював погляд, що популізм має

свою філософську основу, якою є філософія прагматизму. М. Дем'яненко також розглядав питання про морально-етичний аспект популізму [83].

Низку аспектів феномену популізму розглянув у кількох публікаціях М. Дем'яненко, давши характеристику популістським способам впливу на виборців. Дослідник також зробив спробу проаналізувати популізм із морально-етичного погляду. За його висновком, з етичного погляду (на відміну від політологічного) популізм постає цілком негативним явищем. Він наголосив, що зі зростанням політичної культури громадян, з розвитком громадянського суспільства, ствердженням у соціумі почуття толерантності та плюралізму думок рівень потенційного впливу популістів зменшується [81].

Перелік популістських політичних прийомів подано у статті В. Солодовника. Серед них такі: «демонізація» своїх політичних опонентів як «антинародних сил», створення самим собі іміджу «жертвності», «служіння народу», дистанціювання від непопулярних заходів, пошук винних та ін. Характерним прийомом популістських політичних технологій автор вважає також «політичну карнавалізацію» [293].

Про популізм аналізували також такі українські автори: О. Стогова [294], яка обґрунтувала погляд, що популізм є особливим проявом авторитаризму, М. Стріха [296]. В українській спеціальній літературі популізм залишався предметом, який досліджували епізодично та фрагментарно.

Історія Популістської партії (США) була предметом дослідження таких авторів: Р. Хофстедтер [251], В. Ньюгент [376], Л. Гудвін [348], росіянин В. Согрін [290]. Популізм у США першої третини ХХ ст. висвітлювався у працях І. Волкової [52], С. Петрова [244], багато інших дослідників. Особливості трансформації ідей популізму у сьгоднішніх Сполучених Штатах став предметом аналізу У. Міда [207], С. Ріццо [283], М. Дорфмана [94], М. Казіна [357] та ін.

Популізм як принцип політичної діяльності та поведінки у країнах Східної Європи досліджували В. Литвин [192, с.404], С. Кіршенблат [122, с.101], І. Шаншієва [320], Ю. Щербакова [326]. Дослідниця Ю. Щербакова аналізувала прояви популізму у політичному житті Польщі 1990 – початку 2000 років. Детальний аналіз популістських характеристик політичного життя сучасної Угорщини міститься у публікаціях дослідників А. Бозокі [33], Р. Уіц [397].

Історичний і сучасний досвід популізму у державах Латинської Америки опрацювали А. Бредихін [37], Т. Ворожейкіна [53], О. Докучаєва [91], П. Яковлева [330], В. Гельман [58], І. Шуленкова [325].

Популізм був важливим елементом перонізму – яскравого феномену латиноамериканської політики ХХ ст., який пов'язаний з іменем президента Аргентини Х. Д. Перона. Українські дослідники зверталися до його історії лише в окремих працях. Різні аспекти діяльності знаменитого аргентинського «каудильйо» охоплено у монографії А. Бредихіна. Він, зокрема, виявив активне використання популізму самим Х. Д. Пероном, і «неопероністом» К. С. Менемом у 1980 роки, здатність перонізму адаптуватися до різних політичних і соціально-економічних умов. У статтях А. Бредихіна, Щербакова висвітлено також ідеологічну складову перонізму, економічні та міжнародні аспекти політики Х. Перона і «неоперонізму» [36].

У контексті дослідження соціально-економічного розвитку Аргентини у 1990 роках діяльності пероністів торкалися також В. Кириченко [119], І. Лаврова [188].

Аргентинський досвід популізму вивчали сучасні російські дослідники, зокрема, Т. Ворожейкіна [53], П. Яковлева [330], О. Докучаєвої [91], І. Косєєва [184, с. 12] та інші.

У статті Ю. Аверіна [1, с. 75], міститься аналіз механізму виникнення популістських проявів у діяльності представницького органу влади.

Спеціальну увагу автори приділили цьому явищу у діяльності російського парламенту – Державної Думи – у другій половині 1990 років.

Для аналізу взаємодії між політичною системою та її середовищем дослідники використали категорії «вимога» та «підтримка», баланс яких становить необхідну умову стабільності системи. Кількість, різноманітність і суперечливість вимог громадян зазвичай ведуть до перевантаження представницьких органів влади, що формує перший, зовнішній чинник появи у його діяльності популістських проявів. Внутрішній чинник – це характер взаємодії між представницьким і виконавчим органами влади. Чим менші можливості впливу представницького органу на виконавчу гілку влади, тим більше його перевантаження.

У підсумку діяльність депутатів набуває, за визначенням авторів, «псевдоцільового характеру», що може виявлятися у раціональних і в ірраціональних формах. Депутати вдаються до псевдоцільових дій – стійких ліній символічної поведінки, приймають популістські, тобто такі, виконати неможливо, рішення, зазвичай у небов'язкових до виконання формах (парламентські ухвали, постанови, заяви тощо). Щодо російської Державної Думи, то, на думку Ю. Аверіна та В. Солохіна, властивий їй популізм є результатом надмірної залежності російського парламенту від президента й уряду, надто малих можливостей впливу на виконавчу владу [1, с. 84].

Свою характеристику популізму запропонував дослідник А. Малько, в аналітичних роздумах якого простежується вплив політичних реалій Росії початку 1990 років. Поділяючи думку про зв'язок популізму з демократією, дослідник вважає, що популізм найбільше поширюється серед суспільних верств із низьким рівнем правової культури і посилюється у кризові моменти життя суспільства. Сприяє впливові популізму слабкість, несформованість основних демократичних інститутів.

На думку А. Малька, популізм обслуговує передусім політичний радикалізм, уникаючи можливих рішень реальних проблем. Характерна особливість популізму є орієнтація на повсякденну свідомість. Автор оцінює популізм як явище загалом аморальне, оскільки популісти маніпулюють довірою людей до політиків, у підсумку руйнуючи її [203, с. 104].

З погляду А. Малька, різновидом популізму є популізм правовий, якому, крім спільних популістських рис, властива і особливостей. Серед них – розрив фактичного і юридичного, змісту і форми; експлуатація нереальних правових засобів для досягнення певних політичних цілей тощо. Лише імітуючи правове регулювання, популістські правові норми дискредитують право як соціальну цінність, посилюють правовий нігілізм, прирікаючи правове регулювання на неефективність. Важливим засобом протидії популізму А. Малько вважає забезпечення доступу громадян до якісної інформації. За його визначенням, потрібні не стільки критика, як конструктивне випередження популістів.

Чимало українських і зарубіжних авторів зверталися до вивчення окремих виявів популізму у суспільно-політичному житті різних країн. Саме у контексті досліджень теми популізму, багато авторів розглядає політичний режим, який в останні два десятиліття ствердився у Білорусі. Зокрема, широкий компаративний аналіз правління Олександра Лукашенка та діяльності колишнього президента Венесуели Уго Чавеса провела білоруська дослідниця І. Шуленкова [325]. Вона обстоює думку, що і режим О. Лукашенка, і режим У. Чавеса, попри те, що вони постали у дуже різних за багатьма характеристиками країнах, є «прикладом класичного популізму». І. Шуленкова виділила кілька спільних рис обох режимів, які, на її думку, дають підстави характеризувати їх як популістські. Серед них такі: харизматичний лідер; ігнорування посередницьких (між керівником і народом) інститутів, у сполученні з опорою на цілком залежний від лідера

широкий та слабо структурований рух; націоналістична економіка; реалізація широких соціальних програм, які постають інструментом перерозподілу національного доходу на користь найменш захищених прошарків суспільства [325, с. 45].

У рамках категорії популізму політичні реалії пострадянської Білорусі розглядали інші автори. Наприклад, популістським вважає режим О. Лукашенка білоруський політолог В. Карбалевіч. Для характеристики особливостей правління беззмінного лідера Білорусі він запропонував навіть окремий термін – «лукашизм» [114, с. 41]. Популістські риси режиму О. Лукашенка були предметом аналізу іншого білоруського політолога – В. Ровдо. До них він зачисляє, зокрема, антиелітистську спрямованість, плебісцитарний характер влади, патерналізм. Використовуючи категорію популізму, деякі особливості теперішнього білоруського режиму аналізував також росіянин М. Баранов.

На загал багато публікацій стосуються проявів популізму у політичному житті посткомуністичної Європи. Їх вивчали українські та закордонні дослідники. Актуальні особливості взаємодії і протиріччя між популістськими рухами та ліберальною демократією у європейських країнах, передусім у країнах Центрально-Східної Європи, проаналізовано у статті С. Кіршенблат. На її думку, «новий популізм», який набув впливу в Європі в останні роки, на відміну від масових радикальних рухів у період перед Другою світовою війною, «не являє собою загрозу демократії, яка трактується лише як вільні вибори або правління більшості», натомість «неопопулісти протистоять представницькій природі сучасного демократичного режиму захисту прав меншин». У цьому випадку «легітимація ксенофобії стає головною у нападках на політичний лібералізм» [121]. С. Кіршенблат висловила погляд, що поширення популізму стало результатом зруйнування «ліберального консенсусу», яке почалося після закінчення холодної війни, і пов'язане «із зростанням

напруги між демократичним мажоритаризмом і ліберальним конституціоналізмом – двома головними підвалинами демократичних режимів».

На думку С. Кіршенблат, прибічникам ліберальних цінностей важко опиратися популістам саме тому, що вони не є противниками демократії. Обстоюючи певне «раціо» популістів, С. Кіршенблат цитує відомого політолога Р. Дарендорфа: «Популізм одного є демократією іншого, і навпаки». За словами дослідниці, «ми стаємо свідками структурного конфлікту між елітою, яка з дедалі більшою пересторогою починає ставитися до демократії, та невдоволеним народом, який з кожним днем стає щораз більше антиліберальним».

Підсумовуючи свої аналітичні роздуми, С. Кіршенблат зробила висновок: «Справжня загроза, що постала нині перед ліберальною демократією – це зростання недемократичного нелібералізму. Ті, хто поставлять собі за мету врятувати демократію, повинні будуть боротися на два фронти: проти популістів і проти тих лібералів, які зневажають демократію як таку» [122].

Питання про місце популістських партій у партійних системах країн Центральної Європи було центральною тематикою статті В. Литвина. Відзначивши складну розмаїтість, багатозначність феномену популізму загалом, дослідник констатував, що у країнах цього регіону (зауважимо, що, незважаючи на назву, фактично стаття стосується політичних реалій цілої Центрально-Східної Європи, враховуючи Румунію та Болгарію) популізм має низку специфічних, властивих лише йому рис. Перша з них полягає у тому, що центральноевропейські популістські партії репрезентують себе як альтернативу існуючій представницькій системі в цілому.

По-друге, вони виступають проти розуміння демократії як захисту прав меншості, тримаючись переконання, що «участь більшості повинна бути глибинною основою легітимації політики» [193, с. 56].

По-третє, популісти у цьому регіоні Європи «бачать своїм завданням зміну окремих елементів у системі «ліберального консенсусу» в перехідний період: таких, які стосуються питань ринково орієнтованих реформ, інтеграції в європейські та євроатлантичні структури, прийняття націоналістичної мови або поведінки». Вони «відмовляються від «політичної коректності» лібералізму, а також дають змогу громадянам обговорювати проблеми, які вагомі й для інших партій». Для дефініції такого стану речей автор використав термін «демократичний іллібералізм».

Узагальнюючи реалії політичного життя Центральної Європи посткомуністичного періоду, В. Литвин вважає, що для неї актуальний є популізм чотирьох напрямів: радикальний лівий популізм, радикальний правий популізм, націонал-популізм і центристський (новітній) популізм. Популізм будь-якого з напрямів може виявляти себе у «м'яких» або «жорстких» формах. «М'який» популізм – виклик існуючій системі представництва, партійній системі зокрема, тоді як «жорсткий» атакує базові принципи ліберальної демократії – захист прав людини та громадянина, національних меншин тощо. Лінія поділу між ними доволі розмита та змінюється [192, с. 404].

Популізм не є реакцією на інтеграцію нових країн у європейські структури.

В економічному сенсі популісти обстоюють неоліберальні підходи, є прихильниками антиєгалітаризму та меритократизму. Дослідник зробив також висновок, що східноєвропейський популізм не радикальний, екстремістський, проте його ідеал демократії небезпечний, загрожує правам меншин і громадянських свобод.

Засобом протидії впливові популізму В. Литвин вважає «демократичний експерименталізм», елементами якого можуть бути: внутрішньопартійні демократичні процедури (наприклад, праймеріз), поширення «електронної демократизації» (використання новітніх електронних засобів комунікації для спілкування між політиками та виборцями), а також застосування принципу демократичної лотереї (використання альтернативних методів вибору кандидатів) [193, с. 56].

Грунтовний аналіз виразно популістських характеристик політичного життя сучасної Угорщини подано у статті А. Бозокі. Угорський дослідник виявив, що зростання популізму у цій країні почалося у другій половині 1990 років [33, с. 164]. Діяльність урядів Віктора Орбана та партії «Фідес» після виборів 2010 р. він характеризував як «популістський переворот», а їхнє правління – приклад «тиранії більшості». А. Бозокі проводив паралелі між нинішнім угорським режимом і режимами Х. Перона в Аргентині, правлінням Ф. Туджмана у Хорватії та В. Мечіяра у Словаччині.

Питання про популізм у посткомуністичній Угорщині детально опрацьовано також у статті угорської дослідниці Р. Уіц. Вона зазначила, зокрема, що специфіку сучасного угорського популізму становить те, що він процвітає в умовах стабільного конституційного устрою та добре консолідованої партійної системи. Популізм став в Угорщині не інструментом боротьби за владу «політичних новачків» чи маргінальних політичних гравців, а технологією великої парламентської партії [397, с. 39].

Детальний кількісний та якісний аналіз феномену популізму у посткомуністичній Словаччині міститься у колективній публікації групи науковців з Інституту громадських справ у Братиславі. Цю ж тему досліджувала Ю. Щербакова [326].

Популістські прояви у політичному житті країн Східної Європи розглянуто у статті російської дослідниці Л. Шаншієвої. Опираючись на

праці швейцарського політолога У. Альтерматта, Л. Шаншієва визначила низку характерних ознак популістських рухів і партій. Популістські рухи апелюють зазвичай до народу, «простих людей». Популісти виступають проти політичної системи, владних еліт, позиціонуючи себе захисниками людей від чиновників, крупного бізнесу, інших домінуючих структур. Популістам властиве амбівалентне ставлення до держави. Вони хочуть мати сильну державу, здатну захистити маленьку людину, водночас прагнуть до якнайменшої присутності держави у житті громадян. Популісти виявляють схильність до ідеалізації таких спільнот: як село, регіон, нація. Вони ставлять локальне та регіональне, етнічне, національне почуття вище принципів свободи [320, с. 16].

Походження популістських рухів пов'язано зі сільським соціумом, соціальна мобільність сучасного суспільства призвела до формування популістських течій у містах. Популісти зазвичай негативно ставляться до інтелектуалів, хоча їхні лідери часто є інтелектуалами і, як правило, харизматичними особистостями. Популісти прагнуть сформувати дихотомічну картину світу, в якій суспільство та історія поділені на «погане» та «добре», при цьому добро має невизначений, ідеальний характер, натомість зло – конкретне та персоніфіковане. Популісти шукають винних «винних» у стражданнях народу, «цапів-відбувайлів», вірять у різноманітні «змови» проти «простих людей».

Популізм загалом і його прояви у сучасній Польщі стали темою статті Ю.Щербакової [326]. На її думку, популісти використовують «нековенціональні» методи боротьби, прагнуть оголосити винуватцями усіх проблем народу «інших» – певні відмінні від більшості спільноти, що організовують змови проти «простих людей». Л. Ликачіна відзначила, що частина дослідників розглядає популізм як певну патологію демократії, її випадкове та небажане породження, натомість інші говорять про генетичний зв'язок популізму і демократії, оскільки популістські рухи

стимулюють увагу до певних проблем, прагнуть їх вирішити. Тому популізм «може бути функціональним елементом демократичної системи настільки, наскільки наголошує на збої у роботі демократичних механізмів». Натомість, пропонуючи нереальні способи вирішення реальних проблем, він може бути небезпечним [200].

Ю. Щербакова зазначила, що сучасні польські дослідники розрізняють популізм протесту (соціальний) і популізм ідентичності (національний). Популізм протесту – це критику еліт, яким протиставляється народ, «прості люди», «пересічні громадяни», як носії всіляких чеснот. Йому властивий «гіпердемократизм», заперечення звичайних демократичних процедур. Популізм ідентичності також спрямований проти еліт та існуючої держави. Проте еліти засуджуються перш за все тому, що вони не є «національними».

Феномен правого популізму у сучасному політичному житті країн Західної Європи аналізувала російська дослідниця С. Погорельська. На її думку, на відміну від правого радикалізму та традиційного консерватизму, популістські рухи мають досить широкий характер, і зміцнюються на демократичних шляхах. При цьому, за визначенням С. Погорельської, «локальність у сполученні із загальнонаціональною амбіцією – типово для зародження правопопулістської партії». Програмам правопопулістських партій властива суперечливість, сполучення елементів, які зазвичай є складовими відмінних політичних доктрин – економічного неолібералізму з протекціонізмом, авторитарності, пов'язаної з персоною лідера, і демократичних закликів тощо. С. Погорельська акцентувала глибокий зв'язок правих популістських рухів з локальними проблемами, зі специфікою певної політичної культури [248, с. 63].

С. Погорельська вважає, що «правий популізм надто різноманітний, щоб порівнювати його на змістовому рівні». Дослідниця окреслила характерні особливості програм та діяльності правих популістських партій

різних європейських країн, приділивши при цьому особливу увагу Німеччині. На її думку, спільною рисою політичного середовища, в якому набули впливу правопопулістські рухи, є абсолютизація політичного консенсусу, розмитий, надто широкий «центр», мало відчутна різниця між партіями при владі та в опозиції. С. Погорельська вказала на зв'язок між зростанням правого популізму та форсованим процесом євроінтеграції, у ході якого постала проблема відчуження загальноєвропейських інститутів від локальних проблем. Загалом, за визначенням С. Погорельської, піднесення правопопулістських сил у демократичних країнах Європи – новий виклик, що кинули євроінтеграції не зовнішні сили, а власні громадяни, «стурбовані своїм майбутнім у глобалізованому світі» [249].

Діяльність правих популістських рухів у сучасних європейських країнах опрацювали російські дослідники (В. Ачкасова та А. Лінецьки). На їхню думку, новітній правий популізм у Європі став реакцією на нові проблеми та виклики, на які традиційні партії не знаходять належної відповіді. Популісти досягають успіху в умовах, коли класове розмежування у суспільстві поступається відмінностям мовно-культурним, релігійним тощо, які передусім пов'язані масштабним припливом до Європи іммігрантів. Дослідники зазначають, що «нові праві» поєднують у своїх програмах неоліберальну позицію економічних проблем із авторитаризмом та націоналізмом у соціокультурній сфері. На думку В. Ачкасова та А. Лінецького, правим популістам властивий також «новий локалізм» – прагнення до свідомого відтворення стосунків, що поставлені під загрозу глобалізаційними процесами в економіці та культурі [11].

Аналізуючи діяльність популістів у Данії, Латвії та Естонії (йдеться про початок 2000 років), Д. Ланко зробив висновок, що політичні події 1980-х років, а саме крах авторитарних режимів у багатьох країнах «третього світу» та у Східній Європі, поставили під сумнів традиційну дефініцію популізму як боротьби за владу з використанням

необґрунтованих обіцянок і демагогічних гасел. І на Заході, й у Росії на початку ХХІ ст. терміном «популізм» фактично почали називати заяви політиків, «які є складовими домінуючого політичного дискурсу, якими б нереалістичними вони не були насправді, але ті, які порушують встановлені політичним дискурсом табу». Таке порушення є для популістських партій є способом боротьби за владу [190].

Події у цих країнах підтверджують наведене формулювання. Оскільки, на думку автора, чимало елементів домінуючих у європейських країнах політичних дискурсів – такі, наприклад, як деякі поширені обіцянки традиційних партій, – є по суті знуцання з виборців, то порушення існуючих табу й надалі зберігатиме свою привабливість.

1. 2. Концепт популізму в історії політичної науки

Концепт популізму дискутується вже протягом кількох десятиліть, але й досі немає чітко окреслених параметрів, які склали комплексно концепт популізму.

Зазначимо, що використання і тлумачення терміна «популізм» – складне та неоднозначне. Ця категорія утвердилася в понятійному апараті політології та історії за браком у науковому співтоваристві згоди щодо її хоча б дещо точної дефініції. Сьогодні спільним місцем практично усіх досліджень, автори яких так чи інакше досліджували тему популізму, є констатація змістовної розмитості відповідного терміна, його схильності «вислизати» з вербальних фіксаторів точного визначення. Відтак висловлювалася навіть думка, що політичній науці варто взагалі відмовитися від використання терміна «популізм», яку, проте, не була сприймала наукова спільнота.

До актуального дискурсу вітчизняного політичного життя термін «популізм» потрапив з категорійного апарату сучасної політології на початку 1990 років, у період драматичного переходу від соціалістичної / тоталітарної системи до ринкової економіки та демократії. У лексиконі західної політичної науки він міцно закріпився у 1950–1960 роках. Його застосування і тлумачення складне, неоднозначне, і потребує спеціального аналізу [353].

Насамперед варто, на наш погляд, назвати одну своєрідну рису категорії популізму: вона утвердилася у понятійному апараті політології та історії, тому що в науковому співтоваристві не було консенсусу щодо її хоча б відносно точної дефініції. Ілюстрацією стану справ можуть бути надто відмінні енциклопедичні та словникові визначення популізму [258]. Приміром, «Енциклопедія політичної думки», укладена в Оксфорді, визначає цей термін (використовуємо український переклад) так: «Популізм – термін із широким спектром значень, який можна розділити на дві великі категорії: «аграрний популізм» – низка радикальних рухів і соціально-економічних доктрин, що виражають інтереси селян і дрібних фермерів, і «політичний популізм» – безліч взаємозв'язків, видів діяльності і прийомів, заснованих на звертанні до «народу»» [256].

Кожна з цих категорій охоплює в себе цілий спектр різноманітних явищ». Автори енциклопедії додають також, що «як політична позиція, популізм означає передусім звертання до «народу», зазвичай проти еліти, а часто і проти тих, хто не належить до даного кола, та іноземців. Політичний популізм може мати безліч різноманітних форм» [257].

Український політологічний словник подає таку дефініцію (її автори – С. Мигаль та В. Цимбалюк) популізму: «Популізм – особливий політичний феномен, що ґрунтується на засадах інспіраційного лідерства та політичної демагогії типу міфологізації, маніпулювання масовою свідомістю і громадською думкою через вираження повсякденних, а відтак

обмежених і тимчасових інтересів, потреб народу для досягнення визначеної політичної мети, як правило, пов'язаної із завоюванням або утриманням влади». Інше вітчизняне енциклопедично-словникове видання (автор відповідного гасла Є. Горюнова) визначила популізм так: «Популізм – політична діяльність, спрямована на завоювання популярності в масах за допомогою необґрунтованих обіцянок швидкого розв'язання соціальних проблем» [206, с. 88].

У російській політичній енциклопедії термін популізм визначено так: «Популізм – тип політики, орієнтований на мобілізацію мас, збудження масових настроїв, безпосередній контакт з населенням у дусі прямої демократії, певна політична доктрина або стиль політичної поведінки. Центральним для популізму є поняття «народ», зазвичай, чітко не визначене, такі собі недиференційовані маси» [254]. Зауважимо також, що дуже різними є й історичні приклади популізму, якими автори словникових статей ілюструють свої визначення – від російського «народництва» до «гандізму» в Індії.

Поява терміна «популізм» пов'язана з певним сюжетом з історії США – діяльністю Популістської (Народної) партії у 1890 роках, що відіграла свого часу значну роль у політичному розвитку цієї країни. У післявоєнний період термін «популізм» почали використовувати стосовно інших, дуже відмінних між собою соціально-політичних явищ – окремих диктатур у Латинській Америці, постколоніальних режимів деяких країн Азії та Африки, пізніше – багатьох європейських політичних партій тощо. Відтак єдиного, загально визнаного формулювання, що ж саме повинен позначати цей термін та похідні від нього визначення, не склалося.

Ми подаємо своєрідний підхід тлумачення популізму через виміри «ірраціональний», «раціональний» та «технологічний».

До *ірраціонального* варто відзначити *ірраціональний* зріз в контексті ідеології. Сюди ми відносимо погляди І. Берлін, який першим визначав

популізм через сполучення восьми різних характеристик, першою з яких він називав ідеалізацію (сакралізацію) «народу», яким, у різних варіантах, можуть бути бідні, слабкі, середній клас, селянство. Обов'язково має існувати для нього якась загроза.

Б. Стенлі влучно висловився про «ртутну природу» поняття популізм. Відоме афористичне визначення стану справ із пошуком дефініції популізму, яке належить І. Берліну, британському класику політичної думки ХХ ст. У 1960 роки, він порівнював популізм із черевичком казкової Попелюшки, який «майже» пасує багатьом дівчатам. І ось те, що десь, як відчувають дослідники, мала би бути та сама «ніжка», якій черевичок підійде ідеально – «чистий популізм. Проте пошуки такої «ніжки» виявилися вельми проблемним завданням. Швейцарський політолог К. Дейвікс зауважила, що загалом «досліджень окремих прикладів популізму значно більше, ніж теоретичних робіт про популізм як явище». Характеризуючи ситуацію з визначенням «популізму» як «теоретичний провал», дослідниця вважає причиною цього складність самого предмета, те, що численні емпіричні випадки популізму, на яких зосереджено увагу науковців, справді важко підвести під спільний знаменник [386, с. 105].

Відтак висловлювалася навіть думка (Р. Кінтеро, Я. Роксборо, де ла Торре та інших), що політичній науці варто взагалі відмовитися від використання терміна «популізм». Проте пропозицію не сприйняла наукова спільнота [123].

Намагаючись окреслити стан справ із використанням категорії «популізм» в українській політології, доводиться констатувати, що у вітчизняній політологічній літературі поки що немає досліджень, які були б спеціально зосереджені на проблемі її точної дефініції. Проте у контексті розв'язання інших дослідницьких завдань вітчизняні науковці дали низку визначень популізму. Коли немає точної дефініції, то авторське тлумачення теж неоднозначне.

Український науковець А. Романюк прийняв визначення популізму, запропоноване М. Кенован: «...рух, який апелює до «народу», протиставляє себе рівною мірою існуючим структурам влади та домінуючим у суспільстві ідеям та суспільним цінностям». Для програм популістів характерне «еклектичне поєднання формально кращих сторін / характеристик з різних моделей суспільного устрою, які не завжди можуть бути поєднані між собою». А. Романюк запропонував власний перелік «індикаторів» популізму, що стосуються певної партії / руху, до яких він зачисляє:

1) неконкретність, універсальність програми, яка не апелює до певної соціальної групи;

2) протиставлення влади та народу;

3) лідерський тип партії, разом із слабкістю внутрішньопартійної демократії;

4) насадження дихотомії в оцінці політичного життя, контрастне протиставлення «свого» (правильного, доброго) і «чужого», що втілює зло;

5) звернення до універсальних характеристик: солідарності, братерства, справедливості, у відриві від реальних особливостей становища певних соціальних груп;

6) гіперболізована соціальна спрямованість передвиборчих обіцянок і дій;

7) брак формалізованої ідеології. Науковець виділив властивий популістам антиінтелектуалізм. Отже, А. Романюк розглядає популізм як певну сукупність характеристик політичних рухів або партій, яка не пов'язана безпосередньо з їхнім ідеологічним спрямуванням. На його думку, у більших чи менших «дозах» популізм властивий чи не усім українським політичним партіям [271, с. 242].

Окрім ідеологічного виміру, В. Литвин визначив популізм так: «популізм є формою різко антагоністичної риторики або політики, яка спрощує ключові проблеми із надзвичайною легкістю ... і зводить ці проблеми до розпливчастих рішень». Він дав цьому поняттю дещо іншу інтерпретацію: «В цілому, «популізм» – найшвидше політична концепція, яка має чіткі риси сімейної подібності (у сенсі того, що існують сім'ї політичних партій); саме тому марно шукати його однозначної дефініції». Для В. Литвина популізм – форма політичної риторики або ж форма політики; водночас він говорить про нього як про «політичну концепцію», яку неможливо визначити однозначно. Характерною рисою популізму дослідник вважає претензію популістів на представництво усіх соціальних інтересів, а не лише певних соціальних груп, а також – нерозробленість довготривалого, стабільного та реалізованого курсу [192].

Інший дослідник Т. Радь виявив два підходи до тлумачення популізму. Перший – полягає у його інтерпретації як політичної риторики, а інший – як стилю політики, проте не зробив власного вибору між ними, зауважуючи, що популізм має «синтетичний характер» та «поєднує у собі елементи теорій, вчень і доктрин». Дослідник визначив дев'ять ознак популізму «як політичного феномену»:

1) антиінтелектуальність: популізм ідеалізує маси та протиставляє їх еліті;

2) формальний демократизм, де насправді популізм не є демократичним;

3) апеляція до ідеалізованого образу «кращого минулого»;) власне й інше трактування минулого та майбутнього;

5) популісти пропонують третій – не капіталістичний і не соціалістичний – шлях суспільного розвитку;

6) вороже ставлення до іноземного капіталу;

7) абсолютизація народних цінностей, культури і звичаїв, водночас – конфронтація з консервативними елементами;

8) ірраціональність, яку Т. Радь бачить в апеляції до почуттів та емоцій маси;

9) популізм надає перевагу рухам перед політичними партіями [260, с. 28].

На нашу думку, наведений перелік ознак популізму поєднує різні погляди, його тлумачення одночасно у різних вимірах – культурному, соціально-економічному, в аспекті політичних технологій, тому виділити у ньому ключові ознаки неможливо. Відзначимо зауваження Т. Радя стосовно ціннісної конфронтації популізму з консерватизмом. Консерватизм зазвичай пов'язаний із традиціоналістськими елітами, відтак звертається до традиційної культури вищих (часом – у минулому) верств суспільства, але не більшості – «народу».

Предметом аналізу Т. Радя був також філософський дискурс поняття популізм. Автор розглянув його як різновид деструктивних комунікативних практик у політиці. За визначенням Т. Радя, «...популізм і демагогію потрібно розглядати як форми мобілізаційних та маніпулятивних практик у політиці, що їх реалізують за допомогою діалогічно-монологічної політичної риторики». На думку дослідника, «популізм, як жодне інше явище – продукт політичної комунікації. Відколи він трансформувався в інструмент та політичну технологію, мова, усна і писемна, є невід'ємним супутником боротьби за владу. Та обставина, що представницька виборна демократія сьогодні – домінантна форма державного правління, фактично легітимізувала плюралізм комунікативних практик у політиці [261, с. 288].

Отже, правдивим є тепер те, що відповідає принципіві більшості. Правдиве як щось договірне і загальнообов'язкове, проте ніяк не однозначне. Як наслідок, весь апарат політичної аргументації популізму є

фактом «інфляції слів». Слова втрачають свою цінність, первинне значення, однозначність. Безвідповідальне роздування семантичного поля знизило питому вагу слова, залишивши йому тільки знакову функцію в процесі комунікативного акту. Внаслідок, формується суто негативне побутове розуміння популізму, яке ототожнює популізм із демагогією».

У працях С. Кіршенблат виявили, що ідеї популізму «характеризується значною мінливістю, що ускладнює спробу його детального визначення». За висновком автора, «єдиними безперечними характерними рисами популізму, наявність яких підтверджує більшість дослідників, є негативізм, єдність цільової аудиторії та існування харизматичних політичних лідерів» [121].

С. Денисюк та А. Бобрук спробували окреслити категорію популізму у зв'язку з політико-психологічним і соціальним феноменом, які вони називають «мімікрією» – захисним пристосуванням індивіда чи групи, що імітує поведінку і думку оточення. З їхнього погляду, популізм є різновидом такої мімікрії. За визначенням авторів, популізм «можна пояснити як загравання політиків із народом з метою отримання популярності...і, в кінцевому рахунку, для завоювання чи утримання влади». Тобто, популізм (як і мімікрія) у такому аналізі постають політичними технологіями, «технологічними формами боротьби за владу».

В обох випадках, на думку дослідників, йдеться про відверту маніпуляцію свідомістю громадян. Разом із іншими українськими авторами, С. Денисюк та А. Бобрук серед характерних рис популізму називають антиінтелектуалізм, який «спрямовується на те, щоб скомпрометувати людей, які раціонально підходять до оцінки політичного процесу і здатні виявити симуляції у діях народних «обранців» [86, с.198].

Український науковець І. Побочий, натомість, вважає, що популізм – «перехідний тип політичної свідомості, який історично склався; термін, який використовують для позначення різних суспільно-політичних рухів і

ідеологій, котрі ґрунтуються на апеляції до широких народних мас; політична діяльність, яка ґрунтується на маніпулюванні популярними в народі цінностями та очікуваннями», отже, розглядає це явище у кількох різних аспектах. Популістська свідомість, за І. Побочий, – це «особливий демократичний компонент політичної культури, суттю якого є прагнення широких народних мас до справжньої і безпосередньої участі у політичному процесі».

Названий дослідник вважає, що популізм «не є цілеспрямованим практичним втіленням певної ідеології, а скоріше комплексом безпосередніх політичних реакцій індивідів на розвиток подій, які постійно ущемляють їх найближчі інтереси». За значного розмаїття популістських рухів, що можуть бути і лівими, і правими, їх об'єднує ворожість до плюралізму і консенсусу, які виникають лише на підставі діалогу з усіма політичними групами. І. Побочий зауважив, що популістські лідери використовують демагогічні методи і прийоми [247].

Основою популізму як засобу боротьби за владу М. Дем'яненко називає декілька методів такого маніпулювання:

- 1) намагання підлаштуватися під вимоги й очікування мас;
- 2) пропозиція надто простих вирішень складних проблем;
- 3) безпосередній контакт між лідером і масами тощо.

За М. Дем'яненком, «популістська суспільна свідомість – це особливий демократичний компонент політичної культури, сутністю якого є прагнення широких народних мас до справжньої, безпосередньої участі у політичному процесі». Таку властивість політичної культури породжує кожна демократія. Популізм може існувати лише у країнах, де існують основні демократичні інститути, вважає дослідник [80].

У 1990 – на початку 2000 років певне бачення категорії популізму склалося у російській політичній науці, яка, як видається, тоді ще не була

так глибоко, як зараз, заангажована в обслуговування інтересів влади. Саме тоді російський режим не мав виразно авторитарного та агресивно-націоналістичного характеру, якого він набув останнім часом.

Перших серед російських дослідників звернувся до явища популізму А. Малько, який констатував його багатовимірність і дещо незграбно визначив популізм як «політико-правовий феномен, що бере участь у боротьбі за владу».

Основними ознаками популізму А. Малько вважав:

1) можливість виникнення лише у країнах, де існують певні демократичні інститути;

2) поширення серед верств суспільства з невисоким рівнем політичної та правової культури, в умовах несформованості основних інститутів народовладдя;

3) посилення у періоди кризи;

4) популізм нерідко обслуговує політичний радикалізм;

5) втечу від реальних проблем;

6) орієнтацію на буденну свідомість;

7) популізм є різновидом демагогії, проте цілком не тотожний із нею, бо пов'язаний лише з політичною діяльністю, тоді як демагогія, на думку А. Малька, трапляється також і в науці, і в мистецтві [203, с. 105].

З погляду моралі, популізм цілком негативним явищем. Його аморальність полягає у маніпулюванні довірою людей та деформуванні її; популізм, вводячи громадян в оману, руйнує довіру до політики та політиків, знецінюючи, девальвуючи найкращі ідеї та цінності.

На нашу думку, наведена тут сукупність характерних ознак популізму визначає його найбільше з погляду соціально-політичних умов і соціального простору поширення; його ж сутність простежується у

міркуваннях А. Малька – спосіб брехливого, демагогічного, тому й аморального, маніпулювання свідомістю мас. Визначення популізму як «гальма демократії» треба розуміти у контексті процесів соціально-економічної та політичної трансформації, що відбувалися у Росії на початку 1990 років – переходу від адміністративно-командної економіки до ринкової та від монопольного правління компартії до багатопартійної (тоді вона ще була у Росії реальністю) системи. А. Малько доводив шкідливість популізму для такого переходу.

Російська дослідниця Л. Шаншієва відкидає думку, що популізм є ідеологією, натомість вважає його формою політичної активності, способом боротьби за владу [320, с. 17]. Подібно до названих авторів, також Ю. Аверін та В. Солохін зазначили, що «популізм за своєю сутністю є методом соціально-управлінського впливу на суспільство, який заснований на девіантних («відхиленних») нормах, і який використовують для завоювання успіху, відомості, підтримки серед народу» [1, с. 80].

Дуже широко трактує поняття «популізм» М. Баранов. На його думку, відповідний термін означає, по-перше, певний тип політичної свідомості, який склався історично; по-друге, політичні рухи та ідеології, в основу яких покладено апеляцію до широких народних мас; по-третє, «політичну діяльність, що заснована на маніпулюванні популярними у народі цінностями та очікуваннями». Популісти використовують такі особливості повсякденної свідомості: спрощене уявлення про суспільне життя, безпосередність сприйняття, максималізм і схильність до простих та однозначних рішень [21].

Загалом можна констатувати, що термін «популізм» у сучасному російському політологічному дискурсі не має загальновизнаної дефініції і по-різному тлумачиться різними авторами. Проте найчастіше його розуміють як певну політичну технологію або ж як дискурсивний стиль, основу якого становить маніпулятивний вплив на свідомість залучених у

політичні процеси людей. Зазначимо, що, незважаючи на доволі часте та відмінне у різних авторів використання, досі у російській політології спеціальної дискусії щодо терміна «популізм» не відбувалося. Зазвичай ідеться про окремі випадки, ті чи інші вияви та форми популізму здебільшого не у самій Росії, а в інших країнах [16].

Натомість у європейській та американській політичній науці дискусія щодо терміна «популізм» триває вже кілька десятиліть.

Авторитетний британський дослідник популізму П. Таггарт визначив її як «вичерпне зібрання думок про популізм». Сформулювавши низку питань щодо популізму, дослідники відмовилися дати на них власну точну відповідь [389].

Узагальнюючи відомий у 1960 роки політичний та історичний досвід, власний перелік визначальних рис популізму запропонував І. Берлін. До них він зачислив:

- 1) ідеалізацію (сакралізацію) народу, що сприймається як особливий чи обраний, якому обов'язково щось загрожує;
- 2) етатизм;
- 3) одноосібне лідерство та віра в екстраординарні якості лідера;
- 4) ксенофобію, расизм і/або антисемітизм, яким просякнутий цілий дискурсивний реєстр популістів;
- 5) просування образу «органічного суспільства», тобто економічної, соціальної та культурної гармонії;
- 6) інтенсивне використання конспірологічних теорій;
- 7) подібність з релігією та ностальгічний погляд на минуле;
- 8) антиелітизм, спрямованість проти істеблішменту [381].

Зауважимо, що практично усі названі тут характеристики, безперечно, властиві більшості рухів і політичних сил, які дослідники

визначають як популістські. Проте історія багатьох європейських країн рубежу XIX – XX ст. спонукає скоригувати цей перелік як мінімум в одному моменті. У 1990 роки поява на політичній сцені популістів, які обстоюють ліберальні погляди на економіку, змушує викреслити етатизм з вищенаведеного переліку.

Значний вплив на формування сучасного поля досліджень феномену популізму мала М. Кенован, робота якої побачила світ у 1981 р. Аналізуючи у широкому часовому та географічному масштабі історію популістських рухів, дослідниця розрізняє два типи популізму: популізм аграрний і популізм політичний. Аграрний популізм, з погляду М. Кенован, належить минулому. Його перший різновид сформував фермерський рух із радикальними економічними вимогами, який набув впливу у США наприкінці XIX ст. і став основою Популістської партії. Другий утворила низка селянських рухів, які існували після Першої світової війни (у Румунії, Польщі, Чехословаччині, Болгарії та ін.). Третій – так зване народництво: російський інтелігентський рух, який ідеалізував селянство, його традиційний общинний спосіб життя та пов'язував із ним сподівання на створення соціалістичного суспільства [36].

Політичний популізм М. Кенован поділила на чотири підтипи. Перший з них – «політична диктатура» (наприклад, режим Х. Перона в Аргентині, багато інших латиноамериканських диктатур). Другий – «популістська демократія», яку розуміють як вимогу демократії прямої. Третій підтип, згідно з М. Кенован, це «реакційний популізм» – головно націоналістичний та/або расистський. Зрештою, ще один різновид популізму – «популізм політиків» або ж політичний стиль, основою якого є гра із амбівалентністю поняття «народ». У цьому разі політик-популіст вдається до конструювання категорії «народ», яка визначається як певна єдність поза та понад реальними й складними соціальними відмінностями. Такий «народ», який і претендують представляти популісти, має стати

основою для створення «кроскласових», універсальних політичних коаліцій. У реаліях деяких країн третього світу (африканських, приміром) може йтися і про однопартійне правління [337, с. 351].

Отже, М. Кенован розрізняла сім варіантів популізму. У підсумку постає, за словами П. Таггарта, можна зробити висновок, що того чи іншого спільного «ядра», «серцевини» популізму ми не знаходимо, можемо лише ідентифікувати декілька різних (політичних) «синдромів». Проте М. Кенован припускає існування трьох кластерів популізму, які визначають на підставі деяких спільних рис названих типів, а саме: «популізм маленької людини», авторитарний популізм і революційний популізм. Спільне між ними – апеляція до народу та недовіра до еліт. Головний висновок М. Кенован полягає у тому, що термін «популізм» охоплює широке коло явищ, у яких немає однієї спільної серцевини, єдиний спосіб дати собі раду з цим розмаїттям – певним способом їх класифікувати, побудувати таксономію популізму [338, с. 8].

Зрештою, констатація різноманітності та різноманітності «популізмів» є спільною чи не для усіх відповідних досліджень. Наголошув на цьому, зокрема, німецький політолог Ф. Декер. Він ставив питання: «чи існує ідеологічний субстрат популізму, або ж ідеться лише про спосіб політичної поведінки, придатний для будь-яких ідеологічних навантажень». Як видається, названий автор схильний визнавати за популізмом певні ідеологічні риси, проте у своєму аналізі точної дефініції популізму уникає. На думку Ф. Декера, популізму в ідеологічному плані притаманна амбівалентність, антиномічність. Новітній європейський популізм загалом тяжіє до правої ідеології. «Новим популістським правим» властивий етнічний і культурний партикуляризм; вони виступають проти ідей домінування чи дискримінації тих чи інших народів, але водночас і проти культурного та етнічного змішування [79, с. 60].

Як і інші дослідники, Ф. Декер визначив на вождизм як найхарактернішу рису популізму. Він виокремив низку агітаційних прийомів, до яких вдаються популісти. Серед них: апеляції до здорового глузду; любов до радикальних гасел; протиставлення народу й еліт; створення образу ворогів; провокації та «зняття табу»; використання метафор, пов'язаних із біологізмом і насильством; емоції, залякування тощо. В популістській агітації «образи ворогів конструюють за допомогою персоніфікації – соціальні проблеми пов'язують з певними соціальними групами – і згадуючи «змовників». Зовнішнім ворогом зазвичай є іноземці (чужинці), внутрішнім – ті, хто сприяв їхньому проникненню у країну чи допустив його».

Д. Абертаці та Д. Мак-Доннел останню з перелічених характеристик обрали ключовою для своєї дефініції популізму. З їхнього погляду, його сутністю є «протиставлення (англійське дієслово *to pit* можна перекласти як «нацьковування». – *І. К.*) доблесного та однорідного народу і еліт, та небезпечних «інших», які разом описуються як такі, що позбавляють (або намагаються позбавити) суверен-народ його прав, цінностей, ідентичності і голосу» [137].

Опонуючи М. Кенован, П. Таггарт вважає, що популізм, попри усю різноманітність його конкретних проявів, має кілька універсальних рис, які дають змогу ідентифікувати його як певну політологічну категорію чи універсальний тип. Дослідник визначав популізм за такими ознаками. Перша – ворожість до представницької політики. На нашу думку, популізм здатний стати політичним рухом чи ідеологією лише тоді, коли представницькі інститути існують і функціонують. Для популістів йдеться про те, що представництво стає зайвим посередником між народом і владою, непрості механізми якого шкодять здійсненню народної волі. «Права», особливо права меншин, або виправлення тієї чи іншої кривди

через складну процедуру є для популістів «анафемою», – зауважив П. Таггарт [391].

Друга визначальна риса популізму полягає у тому, що популісти завжди ідентифікують себе через поняття «*heartland*». Українською цей термін можна перекласти як «серцевина», «сутність» або ж «центр», «глибинні землі» тощо. У популістському дискурсі ця «серцевина», за П. Таггартом, це ідеалізована концепція спільноти, якій вони служать. Населення «*heartland*» постає тут «народом». Шукають його у минулому, якому нібито були властиві втрачені згодом цінності. Хоча названі концепції є, безперечно, романтизованими та позаісторичними, вони не стають від цього менш здатними чинити вплив на людей [389].

Отже, популізму бракує стрижневих (core) цінностей, тому він може додаватися до різних ідеологічних позицій: може бути і революційним, і консервативним, і лібертаріанським, і націоналістичним. Популізм постає як специфічна характеристика відмінних рухів і політичних ідеологій. «Популізм діє проти еліт та інституцій. Природа цього відрізняється, отже, відрізняється і природа популізму», – зазначив П. Таггарт.

Ще одна характерна риса популізму, за П. Таггартом, полягає у тому, що зазвичай популістські рухи процвітають у періоди криз. З цим дослідник пов'язав таку визначальну особливість популізму – недовговічність існування популістських рухів, які «втрачають обличчя», коли стають частиною тих структур, проти яких виступали. Звичайна висока персоналізованість популізму, що робить його таким «видовищним», зумовлює те, що він, за дотепним визначенням дослідника, має «термін придатності», який збігається з аналогічною властивістю лідера [390].

Нарешті, шостою характерною рисою популізму П. Таггарт назвав його «хамелеонську» природу – глибоку залежність від певного національного та культурного контексту.

Зауважимо, що схожу думку висловлювала російська дослідниця С. Погорельська, яка у рамках свого дослідження правого популізму у країнах Західної Європи зазначила: «Маючи справу із різними політичними культурами, ми відповідно маємо справу із різними правими популізмами». Сутнісне порівняння цих (правопопулістських. – *І. К.*) партій означало б порівняння цілих країн з їхніми особливостями національної психології, що склалися історично [248, с. 51].

Розуміння популізму як певної форми ідеології приймає також К. Дейвікс. Вона наголошує на багатозначності терміна «народ» у популістській риторичі; насправді для популіста «народ» може позначати майже кого завгодно. Апелюючи до «народу», популісти «хочуть створити гомогенне, по суті недиференційоване суспільство, яке виключає вольовим натиском усіх, хто до нього не належить». «Гра на протиставленні «народу» та «інших» – основа основ популізму», – зауважила дослідниця. Проте у плюралістичній демократії управління країною – завжди справа численних меншин, різних соціальних груп. Відкрите суперництво у сполученні з готовністю до компромісу виключають можливість «тиранії більшості»; натомість популістське розуміння демократії містить у собі таку небезпеку [78].

Н. Гідрон та Б. Боніковські (Гарвардський університет) визначають ще один дослідницький підхід до популізму, який концептуалізує його як політичну стратегію. У рамках цього підходу популізм можна розглядати як форму політичної організації, а також як форму політичної мобілізації [346,с.39].

Раціональний вимір популізму містить теоретичне осмислення феномену популізму у роботах (К. Мадде, С. Кальтвассер, Дж. Кейтеб, М. Казін) наголошують на амбівалентності взаємин популізму з демократією. Потенційно позитивним ефектом популізму є його здатність представляти і мобілізувати політично маргіналізовані групи,

створювати «кроскласові» коаліції, наголошувати на демократичній відповідальності. Проте надмірна дія популізму, тим більше популізм при владі, може мати сильний негативний вплив на суспільство.

Важливим для окреслення сучасного розуміння популізму у політичній науці є аналіз науковцями його взаємодії з демократичною системою. Питання формулюють так: чи є популізм лише загрозою, чи силою, яка, у принципі, здатна скоригувати, навіть – вдосконалити демократичний лад. Дослідники виявили неоднозначність, амбівалентність впливу популістських сил на функціонування сучасних демократій.

К. Мадде та К. Кальтвассер висловили погляд, що популізм пов'язаний із демократією позитивно, адже сфокусований на репрезентації волі народу, що є стрижнем будь-якої демократичної системи. Серед позитивних ефектів популізму вони бачать його здатність представляти і мобілізувати політично маргіналізовані групи, створювати «кроскласові» коаліції, наголошувати на демократичній відповідальності [372].

Проте (і на цьому погоджується очевидна більшість дослідників) популістське розуміння демократії як, втілення у владних рішеннях волі більшості, входить у певну суперечність з тлумаченням демократії як системи, що є сполученням мажоритарного принципу із механізмом стримувань і противаг, гарантій основних громадянських і політичних прав та свобод.

Відтак популізм може бути і загрозою, і корективом демократії. На думку К. Мадде та С. Кальтвассера, підсумковий ефект популізму залежить від того, чи є та чи інша демократична система консолідованою, чи ні, а також від того, в опозиції при владі перебувають популісти. У консолідованих демократіях популісти чи в опозиції мають невеликий позитивний вплив на демократію, а у владі загалом мало впливають на неї. Натомість у нестабільних демократіях популісти в опозиції можуть бути

корективом для демократії, а при владі мати сильний негативний вплив [372].

За Дж. Кейтебом, «популізм є неминучим в умовах демократії, особливо масової капіталістичної демократії. Існування популізму навіть є бажаним, звісно, за умови, що він залишиться лише одним з інгредієнтів суміші. Коли він стає надто впливовим, це змушує непокоїтися». Вважаємо, що варто згадати наведене Н. Гідроном і В. Боніковскі метафоричне формулювання Б. Ардітті, що порівнював популізм із нетверезим гостем на поважному бенкеті, який починає ставити недоречні питання, що насправді засвідчують важливі приховані проблеми [117].

Технологічний вимір популізму концептуалізує його як політичну стратегію. У рамках цього підходу популізм можна розглядати як політичний вибір, політична організація, а також як форма політичної мобілізації. Зокрема, М. Вегеш окреслив популізм як політичну стратегію, «через яку «персоналістичний» лідер добивається влади або здійснює владу, засновану на прямій, безпосередній, безінституційній підтримці великої кількості переважно неорганізованих послідовників». Отже, ключовим поняттям для дефініції популізму постає влада (чи боротьба за неї), що опирається на масову підтримку в обхід складної системи представницьких інститутів [48].

У такому контексті високий рівень персоналізації політичної діяльності стає неминучим. Як дуже характерний для більшості популістів, він сам не є визначальною рисою популізму. Інакше довелося б ототожнювати популізм з будь-якою диктатурою, а також вважати популістською абсолютну монархію, за якою влада максимально пов'язується з певною особою. Маючи зазвичай харизматичні риси, популістські лідери все ж таки не завжди є саме такими. Наприклад, колишнього президента Перу Альберто Фухіморі не сприймали як харизматичного політика, попри виразно популістські риси у його

діяльності. За зауваженням К. Дейвікс, «цілком можливо, що політична харизма у лідера з'являється лише тоді, коли він отримує чималу частину голосів на виборах» [78].

Впливовий сьогодні підхід до аналізу феномену популізму полягає у тлумаченні його як насамперед дискурсивного стилю. Йдеться про те, що популізм не є ідеологією, але є характеристикою політичного мовлення, способом політичного вираження, який застосовують політики різних, навіть і протилежних поглядів, прибічники різних ідеологічних систем. Такий підхід підтримує, наприклад, американський дослідник М. Казін [357, с. 387].

Ключова риса популізму як дискурсивного стилю – намагання представити політичне суперництво як «маніхейське» протиборство темряви та світла, намагання створити дихотомічну картину суспільства, що нібито складається з наділених усіма чеснотами «нас» та ворожих і винних у різних гріхах «їх», чужих, інших. З таким формулюванням питання категорія «популізм / популістський» набуває певного кількісного виміру. Іншими словами, її можна трактувати як певний кількісний рівень застосування спеціальних засобів політичного вираження. Тобто, коли дихотомічний дискурс соціально-політичного «добра» і «зла» сягає певних показників, можна говорити про його популістський характер. У межах такої концепції популізму, завдання дослідників цього феномену полягає не у визначенні, приміром, чи є та чи інша партія популістською, а у вимірюванні властивого їй рівня популізму, який хоча б у невеликих дозах притаманний чи не усім політичним акторам.

Застосовуючи дискурсивний підхід, можна було б характеризувати терміном «популізм» низку тих сюжетів американської історії, які впливовий американський історик Р. Хофстедтер вважав прикладом «параноїдального» стилю політики. Його характерні риси – гарячкове перебільшення, підозрілість, апокаліптичний і конспірологічний світогляд.

За Р. Хофстедтером, «центральною рисою параноїдального стилю є занепокоєння щодо всеохоплюючої змови, яка загрожує поставити під контроль Америку та змінити її найбільш фундаментальні цінності». Конспірологічні схильності популізму відзначали І. Берлін та інші автори [351, с. 352].

Не погоджуючись із тлумаченням популізму як лише дискурсивного стилю, частина науковців обстоює його розуміння як специфічної форми ідеології. У рамках такого підходу нідерландський дослідник К. Мадде визначив популізм так: «Популізм – ідеологія з розмитим (нечітким, слабким) центром (thin-centered), що розглядає суспільство як таке, що у кінцевому підсумку розділене на дві однорідні та антагоністичні групи – «чистий народ» проти «корумпованої еліти», і яка доводить, що політика має бути вираженням спільної волі народу» [372].

У цьому визначенні поняття «ідеологія з розмитим центром» охоплює ідеологічні комплекси (сукупності ідей, положень), які відповідей на всі головні соціально-політичні питання не дають. Це відрізняє їх від розвинутіших, із потужною традицією, світоглядних систем – лібералізму, соціалізму та ін. Відтак популізм може змішуватися з будь-якою (чи, принаймні, багатьма) з них.

Отже, популізм «кидає виклик здоровому глузду практик ліберальної демократії і відтак може мати зловісний стосунок до неї; водночас, популізм може прислужитися ідентифікації політичних проблем, які інакше випускають з виду, і надавати маргіналізованим групам легітимного голосу».

Підсумовуючи сказане, зауважимо таке. Сьогодні в українській спеціальній літературі популізм визначають як: форму політичної риторики; стиль політики; певний тип політичної свідомості; політичну технологію (у рамках останнього визначення – як методику маніпуляції свідомістю, форму мобілізаційної та маніпулятивної практики тощо). Чи не

всі автори наголошують на багатозначності та мінливості популізму. Частина дослідників утримується від дефініції, натомість визначаючи низку характерних ознак популізму.

Щодо деяких з них у середовищі вітчизняної політичної науки існує певний консенсус. Йдеться про «діагностичне» для популізму протиставлення «народу» та ворожої йому «еліти», пов'язану з цим протиставленням дихотомію «свого» та «чужого». Погляди дослідників збігаються також у твердженні про яскраво виражений лідерський характер популізму, популістської політики. Загалом українська політологія загальноновизнаної дефініції поняття «популізм» не сформулювала, залишаючи окремим науковцям можливість власного вибору. Попри те, що термін «популізм» використовують досить часто, сфокусованого обговорення його суті досі не відбувалося.

Брак однозначного розуміння широковживаного терміна «популізм» в українській політології відображає стан справ із теоретичним осмисленням у сучасній політичній науці. Категорію популізм вже кілька десятиліть використовують науковці для аналізу дуже відмінних між собою соціально-політичних явищ у різних частинах світу. Можна згадати існування у спеціальній літературі кількох альтернативних визначень популізму. Йдеться про його розуміння як дискурсивного стилю; як специфічної ідеології (ідеології «з широким центром»); як політичної стратегії (або ж, іншими словами, як політичної технології).

Названі тут підходи не є такими, що повністю виключають один одного, проте наголоси виявляються різними. Частина авторів уникає однозначного визначення популізму, натомість окреслюючи його як певну сукупність основних характеристик політичної дії та риторики. Їхні переліки виявляються досить різними, інколи надміру розлогими, проте найчастіше трапляються кілька з них. Перше – це протиставлення «народу» й «еліти», або ж «народу» та «інших» (адже сам термін «народ» передбачає

у популістському дискурсі вилучення з усієї сукупності громадян тих чи інших соціальних груп). Іншими характеристиками є вождизм й схильність до протиставлення прямої демократії представницькій. Саме дихотомія «народ – еліта» або ж «свій – чужий» (часом у поєднанні) є тією рисою популізму, щодо якої існує відносний консенсус науковців, у тім числі і прибічників різних підходів [8].

Дослідники одностайно визнають амбівалентність взаємин популізму з демократією. Популістський рух чи партія можуть бути чинником, який сприяє розширенню рівня політичної участі, залученню у процес прийняття рішень інтересів певних соціальних груп, які раніше ігнорувалися, а відтак є інструментом коригування, вдосконалення демократії. Водночас вони дуже часто містять певний потенціал для «тиранії більшості», втілений у постаті певного лідера, загрозу для конституційного ладу та прав меншості. Популістська апеляція до «народу» майже завжди відверто спрощена та ворожа щодо соціальних реалій [205].

Варто визнати змістовність аргументів на користь відмови від використання категорії «популізм» в аналітичному апараті сучасної політології як такої, що тлумачиться аж надто по-різному та постає спільним визначенням надто різних феноменів. Проте наукова спільнота сьогодні названу тут пропозицію не приймає. Зіставляючи міркування та аргументацію різних авторів, у нашому дослідженні обираємо як вихідне розуміння популізму як, по-перше, дихотомічного дискурсивного стилю: по-друге, як маніпулятивної технології впливу на маси. Попри солідну аргументацію стосовно тлумачення популізму як ідеології, з цим підходом не погоджуємося.

Приймаємо також як характерні (проте не визначальні) риси популізму його виразно лідерський (вождистський) характер і схильність до протиставлення мажоритарної та конституційної складових демократичного ладу. Нарешті, ще одна поширена прикмета популізму –

еклектичність, змішування підходів, положень ідеологічних і політичних систем, що зазвичай опонують одна одній. Вважаємо, що запропоноване нами дослідження має дати змогу скоригувати чи доповнити сформульовані тут вихідні положення, зокрема опираючись на український матеріал, який, у контексті обраної теми, є, безперечно, дуже багатим.

Висновки до розділу 1

У сучасній політичній науці популізм як політичний феномен розглядається головним чином за такими напрямками: ірраціональний популізм через призму ідеології; раціональний популізм в контексті рухів та партій, та технологічний, який включає в себе виборчі кампанії, політичні технології та маніпулювання. Проте, неможливо виокремити загальні принципи, згідно з якими популізм можна було б чітко ототожнювати з перерахованими вище явищами. Крім того, популізм необхідно розглядати не в статичі, а в динаміці, оскільки в одних випадках він може виступати в іпостасі причини та цілі, в інших – як наслідок або засіб політичної практики.

Поняття популізму утвердилося у політології та дослідженнях з історії за браком загальноновизнаного, однозначного тлумачення. Теза про складність дефініції та величезну різноманітність проявів популізму є початком роздумів про популізм більшості авторів, які досліджували цю тему. Складовою наукової дискусії, яка триває вже кілька десятиріч, стала думка, що від категорії «популізм» як інструмента політичного аналізу взагалі треба відмовитися. Проте чималий доробок дослідників популізму створює сьогодні досить міцну основу для її активного використання політичною наукою.

Численні та різноманітні словникові визначення популізму тлумачать його як тип політики, особливий політичний феномен, як рух, як термін, який позначає кілька відмінних понять тощо.

Сьогодні можна виділити декілька більш-менш чітко окреслених підходів до тлумачення категорії популізму, в рамках яких в основу його дефініції покладено різні аспекти цього феномену.

Згідно з одним, популізм розуміється як насамперед специфічний дискурсивний стиль, різновид політичної аргументації (риторики), що ґрунтується на дихотомічному протиставленні того чи іншого соціально-політичного «добра» і «зла».

Згідно з іншим, популізм пропонують вважати різновидом ідеології, а саме ідеологією з «розмитим», нечітким центром, яка здатна охоплювати елементи різних, навіть протилежних, у традиційній класифікації, ідеологічних систем.

Ще один підхід полягає у розумінні популізму як політичної технології, основою якої є вплив на свідомість і поведінку громадян /виборців через обстоювання ілюзорно простих рішень складних проблем, апелюючи до емоцій, ніж до інтелекту масового учасника політичної дії.

Важливо зазначити, що ці підходи не є такими, що цілком виключають один одного. На наш погляд, популізм можна зрозуміти як політичний феномен, якому властиве сполучення, поєднання кількох характеристик, які поодиноці та різною мірою властиві чи не більшості учасників політичної боротьби, багатьом відмінним політичним системам у минулому та і сьогодні. Серед них – риторичний дискурс зі специфічним акцентом на «змові», апеляція до «справжніх», «істинних» цінностей народу, що розглядається як цілісна гомогенна спільнота. У популістських побудовах «народом» ніколи не є ціле суспільство, а тільки певна його частина, зазвичай та чи інша більшість. Популізму також властивий вождизм, прагнення налагодити прямий контакт між лідером і масою.

Популісти тяжіють до протиставлення мажоритарної та процедурної складових демократії, апелюють до цінностей прямого народовладдя, і схильні заперечувати, відкидати інтереси та права меншин. З погляду класичної класифікації ідеологічних систем, популістам може бути властивий виражений ідеологічний еkleктизм, змішування різним способом компонентів. Нарешті, однією з головних ознак і найбільших приманок популізму для громадян є обстоювання простих і, водночас, радикальних рішень проблем, що насправді є досить складними і багатовимірними.

В українській спеціальній літературі зацікавлення популізмом розпочалось наприкінці 1990-х років. Вихідною базою його вивчення стала рецепція аналітичних висновків західних дослідників. Сьогодні вітчизняна історіографія популізму представлена низкою публікацій у форматі статей. На тлі загальних характеристик популізму як явища, що опираються, передусім, на доробок західних політологів, висвітлено такі питання: прояви популізму в історії українського національного руху, в сучасній українській політиці, популістські прийоми політичної боротьби, філософський дискурс цього поняття. Увагу науковців привертало прояви популізму в актуальному політичному просторі країн Східної Європи.

Дослідники виявили популістську складову у діяльності практично усіх українських партій, зв'язок між популізмом і кризою представницької функції вітчизняної партійної системи. Водночас можна згадати чималі відмінності та розбіжності у поглядах науковців. Всебічного, комплексного аналітичного дослідження популізму в українській історіографії ще не проведено.

Таким чином, можна констатувати, концепт популізму – багатогранний політичний конструкт, який виконує інтегративно-когнітивну функцію структурування та конструювання складної та суперечливої політичної реальності з елементами соціальної, дискурсивної

та праксеологічної еkleктики. Характерною особливістю актуалізації популізму є екстремальні параметри функціонування державно-політичного організму соціуму та ціннісних проекцій його буття. Кризовий стан суспільства, де генерується концептуальна платформа популізму, відображає об'єктивну потребу в демократизації засад суспільного устрою та соціального буття. Зокрема, антиелітарне спрямування популізму обумовлене потребою розширення впливу предметного поля та інструментів прямої демократії та безпосереднього народовладдя. Антропологічний оптимізм популізму контрастує з статично-консенсусною метафізикою елітаристських уявлень про природу суспільної стратифікації та взаємодій.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ ПОПУЛІЗМУ В ІСТОРІЇ СВІТОВОЇ Й УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

2.1. Від античних демагогів до сучасних популістів: популізм як знаряддя харизматичних лідерів

Важливою рисою феномену популізму можна вважати високий рівень персоналізації політичної діяльності, тісний зв'язок між поширенням, рівнем впливу популістського руху й особистістю його лідера. Ця особливість не є, звичайно, властивою винятково популізму, адже харизматичні лідери можуть висуватися на провідні позиції, обстоюючи системи цінностей, далекі від популізму будь-якого гатунку – консервативні, наприклад, або ж зробити кар'єру у межах впливових організаційних структур з потужною традицією, приміром, таких, як церква. Для популістського руху харизматичне лідерство майже завжди є обов'язковим елементом. З іншого боку, в умовах відкритої, публічної політичної боротьби популістські прийоми та риторика постають сильним, а часом і необхідним інструментом [204].

Особливу місію в Античній Греції відіграє демократія, яка дає можливість реалізувати ідеї популізму харизматичним лідерам. Роль лідерів проаналізовано на кількох відмінних прикладах, які стосуються різних країн та історичних періодів.

Уперше в європейській історії діячі популістського штибу з'явилися в античній Греції. Їхня поява стала можливою у контексті протиборства старовинної аристократії та демосу, широких верств міського населення. У найвпливовішому з усіх еллінських полісів – Афінах – завершення формування основ демократичної системи влади пов'язане з ім'ям Перикла

(близько 500–429 рр. до н. е.), відомого політичного діяча усього античного періоду. Боротьба знаті та демократичної партії, лідером якої був аристократ за походженням і представник еліти за вихованням Перикл, закінчилася перемогою «демократів» і ствердженням демократичного політичного устрою, системи прямої демократії, за якої рівні політичні права отримували усі громадяни Афін. (Зрозуміло, що таких прав не мали численні раби, а також негромадяни-метеки і жінки; давньогрецьке суспільство, на загал дуже патріархальне, практично, за окремими специфічними винятками, усувало жінок від участі у громадянському та політичному житті).

Важливими акторами на політичній сцені Афін були, у період боротьби демосу й аристократії та в умовах міцно інституалізованої демократії, демагоги – лідери чи вожді народу. Вочевидь, неправильно ототожнювати діяльність та дуже важливу для політичних змагань в античному полісі ораторську практику усіх «народних вождів» із демагогією у сучасному значенні цього терміна. Зрештою, демагогом був навіть Перикл. Проте саме у їхній діяльності можемо, як видається, побачити яскраві приклади використання та демагогії, і популістських прийомів політичної боротьби.

У роки тривалого протистояння відомого як Пелопоннеська війна (431–404 рр. до н. е.), між Афінами та Спартою, що боролися за гегемонію в Елладі, (в Афінах колоритним представником генерації «нових політиків», які походили з неаристократичного середовища, і після «золотого віку» Перикла стали головними учасниками політичної боротьби у полісі, був демагог Клеон. За визначенням російського історика І. Сурікова, він «у давньогрецькій наративній традиції виступає як найяскравіший взірець демагога у найгіршому значенні слова». Клеон увійшов в історію як політик, який намагався – і вмів сподобатися демосу, особливо його нижчим прошаркам [27].

Батько Клеона був власником кушнірської майстерні, відтак він належав до доволі заможних, проте неродовитих соціальних кіл. Протягом своєї політичної кар'єри Клеон займав різні цивільні посади, а також кілька разів його обирали одним із десяти стратегів. У напруженій політичній боротьбі в Афінах часу важкої війни зі Спартою Клеон представляв «партію війни», що виступала за її продовження. Американський історик В. Коннор, якого цитує радянський / російський автор Л. Сахненко, зауважив погляд, що Клеон та інші сучасні йому демагоги в умовах афінської демократії довели, що політик може швидко здобути владу завдяки прямому зверненню до народу: «Людина могла добитися видатного становища, виражаючи готовність захищати інтереси народу, представляючи себе простатом (покровителем. – *І. К.*) народу, і завдяки своєму успіху оратора стати вождем народу – демагогом». Втім, як зауважує Л. Сахненко, у період розвиненої демократії «пряме звернення до народу й оволодіння ораторським мистецтвом були в Афінах необхідною умовою для будь-якого державного діяча», адже найвища влада у полісі належала народним зборам [280].

Практично кожен політик, який прагнув бути лідером демосу – а в Афінах, як не парадоксально, вони дуже часто мали аристократичне походження, – поставав перед необхідністю домогтися симпатії маси, численних, але не надто культурних та освічених верств полісної громади. За визначенням Е. Фролова, «...сама манера публічного життя таких політиків, стиль їх суспільної діяльності за необхідністю вирізнялися підкреслено демократичним характером. Задля більшої популярності, вони загравали з народом, причому не гребували жодними вивертами та хитрощами, виступаючи зачинателями ... демагогічного стил» [312, с. 14].

Насправді Клеон у своїй громадській активності радикальним новатором не став, звертаючись не лише до технології прямої апеляції до демосу. Проте досить новим у діяльності відомого демагога був його

політичний стиль, який дуже контрастував зі стилем великого Перикла. Як писав Л. Сахненко, «своєю часом навмисною грубуватістю та деякою фамільярністю, зверненням до оракулів, жестикуляцією під час виступів Клеон ... був ближчим та зрозумілішим масі присутніх у народних зборах, аніж «олімпієць» Перикл» [280, с. 71]. За визначенням І. Сурікова, Клеон «опускався до рівня натовпу, говорив його мовою. Безперечно, авторитет Клеона у нижчих верств громадянського колективу був зумовлений ще й тим, що ініціативи цього діяча були просякнуті відвертим популізмом». Характерна риса Клеона-промовця було свідоме використання прийомів буфонади, апелювання не до розуму, а передусім до емоцій простолюду, натовпу. Знаменитий комедіограф Аристофан, сучасник Клеона та симпатик «партії миру», висміював його у своїх п'єсах, виводячи під іменем «Пафлагонця» – «бурхливого» (натяк на надто палкі виступи демагога). У його «Вершниках» та інших комедіях, спрямованих проти прибічників війни, голос Клеона – «голос війни та обману народу». Зрештою, Клеон сам став жертвою війни, загинувши у битві зі спартанцями біля Амфіполя [297].

І тому елементи грецької демократії виступали як основні гасла популізму, що асоціювалось одне ціле. Філософи Платон та Арістотель відносили демократію, як не вдалу форму державного устрою і вважали, що тиранам властива демагогія і маніпулювання людським Розумом та емоціями. Саме демократія стала однією з основних підстав для популізму.

В період Римської імперії (II–I ст. до н. е.) було утворено політичний напрямок популярів, котрий відбивав інтереси простого народу – плебсу, та протистояв оптиматам, які захищали інтереси нобілітету – знаті. У Стародавньому Римі доступ до вищих державних посад мало лише невелике коло плебейських та патриціанських родів. На той час відомими та визнаними популярями були брати Тіберій і Гай Гракхи – трибуни-

реформатори. Суть реформ яких зводилася до обмеження влади сенаторської аристократії та відродження занепаłego селянства.

Наявність популістських гасел знаходимо і працях, Т. Мора, Т. Кампанели через призму політичної утопії, яка спирається на абсолютну міфологію й той чи інший національний ґрунт, пов'язана із синтезом охоронних і реформаторських зусиль. Власне, самі реформи в консервативному синтезі є всього лише способом убезпечення людини від гріхопадіння, реакція на божевільне новаторство лжепророків-політиків, супровідний мотив розвитку людського суспільства. Ідеї утопічного характеру були присутні й у подальшому розвитку комуністичної теорії та ідеології, яку розвинули К. Маркс та Ф. Енгельс. Беручи до уваги принцип матеріальної рівності, класової справедливості та відмирання інституту держави й тощо.

Важливу місію у реалізації популізму відіграли ідеї лібералізму, а саме:

1) ідеї свободи (на рівні особи – громадянина – спільноти), праці Ф. Бекона, Т. Гобса, Дж. Лока);

2) право (як можливість забезпечити рівність усіх громадян і виконання своїх зобов'язань);

3) справедливість (як економічна розподільча система як включає в себе владні відносини і впливає на соціальний статус усіх громадян);

4) ідеї рівності (як система можливостей та домагань).

Звертаючись до досвіду іншого історичного періоду, а саме творення американської демократії. Варто зауважити, що Джефферсон критикував капіталізм, що набирає сили в США і призводив до зубожіння населення. Головна причина цього – розвиток великого виробництва. А він робив ставку й ідеалізував дрібне фермерське господарство. Ідеалом Джефферсона була демократична республіка вільних і рівноправних

фермерів. Цей ідеал ставав утопічним в умовах інтенсифікації нової системи виробництва [187].

Звертаючись до досвіду зовсім іншого історичного періоду, прикладом харизматичного лідера, що успішно застосовував популістські технології впливу, можна вважати американського президента Ендрю Джексона (1767–1845). Він належав до тих політичних лідерів, які залишили найпомітніший слід в історії США. Два терміни Джексона на посаді глави держави (1829–1837) позначені низкою важливих подій у внутрішній і зовнішній політиці Сполучених Штатів, що відбувалися за його активної участі.

Виходець з родини ірландських переселенців, майбутній президент ще підлітком узяв участь у Війні за незалежність, під час якої потрапив у ворожий полон. Два його брати та мати у роки війни загинули, і в 14 років Джексон залишився сиротою. За визначенням російського історика Г. Дубовицького, молодому Е. Джексону властиві були прикметні риси усього тодішнього американського суспільства, і особливо «фронтиру» Південної Кароліни, де він зростав – войовничий індивідуалізм, експансивність, брак культури. Не маючи освіти, проте виявивши чималі здібності та характер, Е. Джексон зумів стати у штаті Теннессі юристом, а шлюб допоміг йому забезпечити певний рівень матеріальних статків. Суттєвою частиною майна Джексона-плантатора були раби, яких у його власності, станом на 1845 р., нараховувалося 161; це робило Джексона найбільшим рабовласником Теннессі. У 1796 р. Е. Джексон став конгресменом, у 1797 р. – сенатором від Теннессі, а незабаром обійняв посаду члена Верховного Суду штату, відтак увійшовши до верхівки місцевого суспільства. У цей період він був послідовним антифедералістом, прибічником широких прав штатів і жорсткого обмеження повноважень федеральної влади.

Військові успіхи принесли Е. Джексону величезну популярність, особливо на Півдні та Заході, створили репутацію безстрашного американського героя, людини, що розуміє «простий народ» та не пов'язана з вашингтонськими бюрократами. На початку 1820 років чимала частина американців висловлювала незадоволення політичним істеблішментом, який склався у попередні десятиліття. Закидаючи йому корупцію, клановість, ігнорування інтересів значної частини громадян, широкі кола американського суспільства прагнули змін, демократизації республіки, розширення реальної політичної участі. Джексон став вождем незадоволених [98].

Розпочавши у 1824 р. боротьбу за президентське крісло, група довірених осіб популярного генерала, його «штаб» (який охрестили «хунтою з Нешвілла») оприлюднила відомий памфлет «Листи з Вайомінга», в якому заявляла, що «...нація загрузла в інтригах та погано керується, чесноти та моральні устої революції розхитані», і закликала країну повернутися до революційних принципів народовладдя, підтримавши Джексона на президентських виборах.

Вибори 1824 р. не принесли Е. Джексону успіху. Кампанію 1828 р. вела його Демократична партія (створена на основі колишньої Республіканської) під гаслами відновлення справжнього правління народу, викорінення корупції, яка обплутала Вашингтон. Е. Джексон виступив також за виселення індіанців на території на захід від Міссісіпі, що було бажанням більшості «білих» мешканців прикордонних районів. На загал президентська кампанія 1828 р. була класичним передвиборним шоу з усіма його негативними рисами. Джексон розумів роль рядових виборців, тому акцент було зроблено на широкомасштабну риторику і численні масові заходи. Сторони ніби змагалися у викритті недоліків одне одного».

Кампанія Е. Джексона, кандидатура якого втілювала сподівання багатьох американців на зміни, опиралася на масштабну організаційну

роботу його штабу. Водночас складно заперечувати властиві їй (втім, певною мірою і його опонентам) популістські акценти – викривальну риторику, заяви про «змову» еліти, апеляції до почуттів «простих людей», яких верхівка усунула від влади. Важливим моментом у виступах Джексона поставала ідея «повернення» до справжнього народоправства часу Війни за незалежність, ідеалів «батьків-засновників» американської республіки [52, с. 164].

Після перемоги на виборах 1828 р. Е. Джексон став першим президентом – вихідцем із Заходу, поклавши кінець фактичній монополії на владу верхівки Вірджинії та Нової Англії. Інавгурація новообраного глави держави стала згодом однією легендою американської історії. Під час церемонії величезний натовп бажаючих побачити президента прорвався у Білий дім, потрощивши посуд і пошкодивши декор кімнат. Один із сучасників згадував: «Вони (люди, що прийшли на інавгурацію. – *І. К.*) подолали 500 миль, щоб побачити генерала Джексона, і, здається, справді думали, що країну врятовано від якоїсь жахливої небезпеки».

Е. Джексон обстоював запровадження прямих виборів президента, а також сенаторів на один шестирічний термін, що мало б стати інструментом розширення народоправства, елементів прямої демократії у конституційній системі США. Проте реалізувати відповідні зміни до конституції країни виявилось неможливим. Президентові довелося боротися з антифедералістськими прагненнями окремих штатів (зокрема, так званими нулліфікаторами – прибічниками права штатів скасовувати федеральні закони) [340].

Намагаючись виконати передвиборні обіцянки, президент провів певну чистку корумпованого державного апарату, запровадив принцип ротатії чиновників. Щоправда, посади втратило не так вже і багато осіб. Практика фактичної приватизації чиновниками своїх посад почасти поступилася місцем заміні посадовців за принципом партійної лояльності.

Джексон, який основи своєї репутації створив завдяки військовим успіхам, також вжив заходів для поліпшення матеріального забезпечення ветеранів та їхніх родин.

За президентства Е. Джексона і за його участі відбувалося масове виселення індіанців, у яких уряд фактично примусово викупував землі, на захід від Міссісіпі. Зазначимо також, що Е. Джексон був противником аболіціоністів і протидіяв їхній діяльності, зокрема у питанні права противників рабства надсилати свої агітаційні матеріали поштою у південні штати. У ті роки маєток-плантація того типу, яким володів Джексон (головна його садиба відома під назвою «Ермітаж»), основа його матеріального благополуччя, міг бути прибутковим, лише використовуючи дармову працю рабів. Рух аболіціоністів становив пряму загрозу економічному впливу рабовласників, економіці південних штатів, а відтак і матеріальному становищу самого президента.

У 1832 р. Е. Джексона переобрали на другий термін. Головною темою президентської кампанії цього року стало питання про долю так званого Другого банку США, створеного у 1816 р. президентом Медісоном, який виконував функції загальнонаціонального фінансового регулятора. Банк (центральный офіс знаходився у Філадельфії), створив широку мережу відділень по цілій країні. Ним керували та володіли більшою частиною його акцій приватні особи (головою установи був Н. Бідл), де близько 20 % капіталу належало іноземцям, здебільшого англійським фінансистам. Другий банк США відігравав ключову роль у грошово-кредитній системі країни. На рубежі 1820–1830 років його фінансове становище загалом було дуже надійним, а акції вважали відмінним вкладенням капіталу.

Проте президент Е. Джексон і «джексоніанці» вирішили атакувати Другий банк США. Як надто компетентний у фінансових питаннях, він із недовірою ставився до банків, вважаючи їх джерелом інфляції, спекуляції та корупції. Діяльністю банку були незадоволені деякі місцеві банкіри,

фінансові кола Нью-Йорка, що конкурували з банкірами Філадельфії. Можна також припустити, що серед прихованих мотивів наступу на банк було й бажання бізнес-кіл, пов'язаних із Демократичною партією, отримати доступ до його активів і прибутків. «Джексоніанці» звинуватили Другий банк США у монополії, в ущемленні інтересів штатів, у тім, що він сприяє поглибленню соціального розшарування, а також у праці задля інтересів іноземців. (За зауваженням Н. Романової, «Джексона не залишив байдужим той факт, що банк щорічно відправляв за океан від 2 до 5 млн доларів у дзвінкій монеті для сплати дивідендів»).

У 1833 р. Е. Джексон домігся вилучення з Другого банку державних коштів та передав їх численним місцевим банкам (*pet-banks*, «банкам-любленцям»). Це стало кінцем діяльності банку як національного фінансового регулятора. Сприяючи розширенню та спрощенню кредитування, знищення Другого банку призвело водночас до масштабних спекуляцій, масової появи ненадійних кредитних білетів дрібних банківських установ тощо [51].

Опоненти у Конгресі та Сенаті звинувачували президента у зловживаннях владою, її узурпації, антиконституційних діях тощо. Ключовим аргументом президента на захист своїх рішень (зокрема викладеним у розлоному тексті вищезгаданого вето) була теза, що він діє як представник народу, реалізуючи його волю та в його інтересах. (Обурений і розгублений Н. Бідл писав про вето на закон про Другий банк США в емоційному приватному листі: «Це справді маніфест анархії, подібний тим, що могли б випустити Марат чи Робесп'єр для голоти Сент-Антуанського передмістя»).

На наш погляд, гостра конституційно-політична дискусія між «джексонанцями» та їхніми противниками була по суті вираженням сформульованої вище «різноспрямованості» мажоритарно-представницької та конституційно-процедурної складових, властивих демократичному ладу.

У вимірі цього протиріччя популістські лідери схильні наголошувати на перевазі першої з них – вважаючи самих себе репрезентантами народу та його справжньої волі.

Загалом вісім років президентства Е. Джексона стали часом чималих змін у країні, збільшення її території, економіки та міжнародного впливу. У боротьбі зі своїми політичними опонентами Джексон зміг досягнути успіху, вдаючись до популістської риторики та почасти популістських заходів, позиціонуючи себе вождем «народу», який бореться проти корумпованої еліти. Його діяльність – приклад доволі успішного використання популістських інструментів у рамках досить демократичної політичної системи, яке, попри певні негативні наслідки, сприяло демократизації США, розширенню рівня політичної участі [269].

Іншою ілюстрацією застосування популістських технологій харизматичним політиком (щоправда, у кінцевому підсумку безрезультатного) може бути сюжет з історії Франції XIX ст., а саме діяльність генерала Жоржа Буланже (1837–1891).

У напруженому, повному драматичних моментів політичному житті Франції 1870–1880-х років головною темою було протистояння республіканців і прибічників відновлення конституційної монархії. Вони, поділені на три табори (легітимістів, орлеаністів і бонапартистів), брали участь у виборах, сподіваючись використати властиву республіці політичну нестабільність і розчарування багатьох громадян в ефективності республіканської влади. У дуже неоднорідному республіканському таборі чималий вплив здобула Радикальна партія; постійним учасником легальної політичної боротьби стали соціалісти. Після поразки у війні з Пруссією анексії німцями Ельзасу та Лотарингії, у Франції поширилися реваншистські настрої, прагнення «помститися» Німеччині, повернути втрачені території. Парламент Третьої республіки став ареною емоційних

політичних дебатів і гострої боротьби, а нестабільні коаліційні уряди змінювалися значно частіше, ніж відбувалися чергові вибори [7, с. 330].

У такій обстановці відбувся швидкий політичний злет генерала Ж. Буланже. Кар'єрний офіцер, він увійшов у велику політику, коли, представляючи радикалів, став військовим міністром у кабінеті Фрейсіне (1886). Уперше Ж. Буланже здобув популярність, коли на початку 1880, командуючи військовою частиною у районі Ліона, дозволив солдатам віддавати залишки їжі голодним дітям місцевих бідняків. На посаді міністра генерал виявив себе рішучим республіканцем. Зокрема, виконуючи рішення парламенту, він викреслив з офіцерських списків усіх принців Орлеанської династії. (Реагуючи згодом на протест одного з них, герцога Омальського, Буланже озвучив у палаті депутатів етапи військової «служби» герцога: полковник у 19 років, дивізійний генерал у 21 рік...).

Популярності генерала сприяли заходи з посилення армії, поліпшення забезпечення військових, демократизації військової академії у Сен-Сірі. Як міністр Буланже відмовився використовувати армію для придушення страйку шахтарів у Деказвіллі, чим виявив до себе симпатії французьких соціалістів [364].

Чимало французів з середніх і нижчих прошарків суспільства, незадоволених своїм становищем, розчарованих корупцією та інтриганством професійних політиків, раптом стала пов'язувати свої сподівання на краще з яскравою особистістю генерала Буланже. Його популярність почала зростати з реактивною швидкістю. Буланже виявився відкритим прихильником реваншу, отримавши прізвисько «генерал Реванш». Об'єктивно у військовому відношенні Франція на той момент була значно слабшою за Німецьку імперію, чий військово-промисловий потенціал загалом значно переважав французький. Спроба реваншу у 1880 роки загрожувала б країні майже неминучим військовим розгромом. Насправді, Німеччина могла бути зацікавлена у новій війні, щоб раз та

назавжди позбутися потенційної небезпеки з боку Франції. Практично усі французькі політики це розуміли. Але Буланже та інші реваншисти апелювали не до «раціо», а до емоцій, які у масовій свідомості часто переважають раціональну аргументацію.

У січні 1889 р. Ж. Буланже обрали до парламенту. На піку популярності прибічники генерала пропонували йому зробити державний переворот, проте він не наважився на антиконституційну авантюру. Генерал планував очолити списки свого руху у всіх виборних округах Франції, розраховуючи, що перемога може стати для нього плебісцитом [64].

Зрештою, властям вдалося залякати небезпечного популістата Ж. Буланже втік у Бельгію. Заочний суд над ним і групою його прихильників за звинуваченням у змові проти держави виявив зв'язки генерала з монархістами, що стало критичним ударом по популярності самого Буланже його доволі аморфного з організаційного та програмного погляду руху [365].

Ж. Буланже пов'язаний з такими основними популістськими рисами: надзвичайна сфокусованість на особі лідера; широке використання для політичної агітації масових заходів; ідеологічна строкатість, сполучення соціальної, егалітаристської риторики з реваншистським націоналізмом тощо. Демократичні загалом правила «політичної гри» Третьої республіки визначили об'єктивно сприятливі для генерала-популіста обставини суспільного життя. «Синдикат незадоволених» хотів мати лідера та прагнув простих рішень. Головним інструментом впливу на маси стала гра на почутті «національної кривди» Франції. Утримуючись від звинувачень, варто зазначити те, що зауважив Д. Лерер: досвід руху Буланже, виявив силу мобілізаційного впливу на маси, сполучення націоналізму з ідеями соціалістичного характеру (чи, краще сказати, риторикою соціальної справедливості), зокрема у поєднанні з антисемітизмом. Таке сполучення,

як виявилось, у минулому столітті творило основу фашистських ідеологій [7].

На нашу думку, вже у ХХ ст. прикладом успішного (такого, що мало величезні та драматичні історичні наслідки) використання популістських технологій харизматичним лідером може бути історія приходу до влади російських більшовиків.

У системі політично-ідеологічної класифікації у координатах «лівих» і «правих» більшовиків на загаль визначають як радикальну ліву партію, яка вважала своєю ідеологічною платформою марксизм. Не відкидаючи відомих підстав для такої класифікації, вважаємо, що є переконливою аргументація тих дослідників (а також і сучасників В. Леніна), які стверджують про глибокий зв'язок більшовизму не тільки (і не стільки) з класичним марксизмом, але передусім з російським народництвом, і водночас – на властиві йому виразні популістські риси [47].

Говорячи про теоретичні витoki «ленінізму» як ідеології російської більшовицької партії, звернемо увагу на аргументи британського політолога С. Кларка. У Росії, яка, попри масштабні зміни після реформ 1860–1870 років, дуже відставала від Західної Європи за рівнем розвитку капіталістичних відносин, урбанізації та промисловості, саме пролетаріат навіть і наприкінці ХІХ ст. був надто слабкою соціальною силою. Соціалістична ідеологія постала у ній доктриною, яку запозичили на Заході і прийняла частина інтелігенції – «народники». Народники спочатку хотіла бачити у селянстві та селянській громаді соціальну силу, яка заохочувана революціонерами, зможе стати основою соціалістичної трансформації суспільства. Розчарована невдачею, частина «народників» звернулася до марксизму та поклала свої надії на робітництво. Марксизм у Росії набув специфічного вигляду [343].

На думку С. Кларка, основою теоретичних побудов лідера більшовиків стали погляди Георгія Плеханова, а не Маркса. Г. Плеханов

створив власну інтерпретацію марксистського вчення, яке пристосував до теоретичних засад народництва. (З погляду англійського дослідника, він вийшов за рамки марксистської доктрини). Ядром «ленінізму» С. Кларк вважає декілька положень ідеологічних конструкцій російського революційного народництва.

Перше із них – наголос на активній ролі революційної ідеології та її носія – революційної інтелігенції – у визначенні ходу історичного розвитку. Хоча його напрям визначається доконечним законом, його хід, темп можуть бути прискорені. Відтак революційна воля, втілена дисциплінованою організацією відданих революціонерів, стає важливим чинником історії. Натомість, на думку С. Кларка, в ортодоксальному марксизмі наголос робиться на демократичному та масовому характері пролетарського руху. Народникам, а згодом і більшовикам властивий був «повстанський» погляд на революцію, що має зруйнувати, знищити існуючий державний апарат, тоді як європейські марксистки не відкидали користі демократичної трансформації буржуазної держави для справи соціалізму [343].

На народницьке коріння в ідеологічному родоводі та виразно популістські риси більшовизму вказував і польський історик А. Валіцький. Добре відомий вплив на В. Леніна поглядів Н. Чернишевського, найпомітніший теоретик російського революційного народництва. А. Валіцький називав його творцем популістського радикалізму у Росії. На його думку, Н. Чернишевський «був популістом, оскільки ототожнювався з масами і з великою підозрілістю ставився до лібералів; оскільки пробував розробити «політичну економію трудящих мас», яка протиставляла «національному багатству» добробут народу; оскільки увесь його світогляд був пройнятий популістським егалітаризмом, що трактував задоволення елементарних потреб народу як абсолютний пріоритет. Як і годиться для

популіста з відсталого країни, він був суворим критиком капіталізму і проповідником некапіталістичного шляху розвитку».

А. Валіцький відзначив ще одну, з нашого погляду, виразно популістську рису російського народництва – негативне ставлення до лібералізму. Народники вважали, що буржуазна демократія дає більшості народу лише формальну, ілюзорну свободу. «Справжню» демократію вони розуміли лише як устрій для «народу» – тобто нижчих верств суспільства (водночас і його кількісної більшості), але не нації як сукупності усіх соціальних класів і груп. Інакше кажучи, «демократію» у розумінні ліберального та плюралістичного устрою народники відкидали як облуду, рішуче протиставляючи «демос» та його інтереси (як вони їх розуміли) нібито ворожим йому вищим соціальним верствам [47].

За визначенням А. Валіцького, ленінська інтерпретація марксизму, що постала у руслі народницької традиції, «гармоніювала з популістськими емоціями класової ненависті...». (Він відрізняв від плехановської, на його думку, ближчої до оригінального Маркса). У Леніна неприйняття «ілюзорної» буржуазної демократії набуло вигляду крайньої ворожості до лібералів. Він не лише відмовлявся бачити у них хоча б тимчасового союзника пролетаріату у боротьбі з російським автократичним режимом, а схильний був таврувати лібералів як чи не найгірших ворогів робітництва у боротьбі за соціалістичне майбутнє.

У ході більшовицької революції розгін Установчих зборів у січні 1918 р. позначив незворотний розрив партії Леніна, що захопила владу, з будь-якою «некласовою» демократією. Після цього Ленін – який, безперечно, був політиком, наділеним непересічною харизмою – вдався, за визначенням А. Валіцького, «до найвульгарнішого, популістського варіанту марксизму». Дослідник відзначив трансформацію мови лідера більшовиків, у працях якого років Громадянської війни класична марксистська термінологія поступилася місцем популістській риторичі.

Дефініції «народ», «трудящі маси», зауважив А. Валіцький, не є марксистськими термінами. Натомість, статті Леніна 1917–1919 рр. рясніють морально однозначними дихотоміями: «трудящі» та «паразити», «маси» та «привілейовані», «той, хто тяжко працює» та «той, хто сидить на грошах» і т. п. Цей дуже популістський, далекий від складніших інтерпретацій вчення Маркса, примітивний демократизм слугував для вождя більшовицької партії інструментом революційної мобілізації «мас» – робітників і бідних селян, які мали у нещадний, бунтарський спосіб атакувати правлячі класи та близькі до них соціальні групи.

У 1917 р. сучасник і критик Леніна, відомий філософ Н. Бердяєв, який у молоді роки пройшов через захоплення марксистським вченням, обстоював думку, що народницька (а відтак популістська) за своєю природою російська революція та російський соціалізм стали породженням дуже давньої, глибоко вкоріненої та зверненої насправді у минуле культурно-ментальної традиції. «Російську революцію у її розвитку, – писав він, – можна розглядати як торжество народництва. Наша революція не багата оригінальними ідеями, але якщо її надихає яка-небудь ідеологія, то, звісно, ідеологія російського народництва» [28].

«У російських соціал-демократів нічого не залишилося від марксизму, крім віри у виняткову місію всесильного пролетаріату. Ідеологія російської революції, оскільки можна її віднайти за оргією інтересів та темних інстинктів, заснована на вірі у народ, у його правду та мудрість, на ідеалізації народу як простонароддя, як класу трудящих, як робітників і селян, а не як великого цілого, не як містичного організму». У повстанні кількості проти якостей бачать демократичну правду. Це все властивості споконвічно російського народництва, народницької психології та народницьких ідей, колись – мрій, а нині дієвих та застосованих до життя. Відбувається народницький експеримент величезного розміру».

М. Бердяєв влучно, як нам видається, визначив популістську рису психології та логіки російського революційного руху, а тепер вже і революції: «Джерело соціальних негараздів та лих росіяни надто винятково схильні шукати у злій волі людей, буржуазії та заможних класів, і ніколи не шукають його у низькому рівні культури, у слабкому рівні оволодіння стихійними силами природи. Російські соціал-демократи завжди дуже погано засвоювали собі ту сторону марксизму, яка кладе в основу соціального процесу розвиток виробничих сил, і дуже добре засвоювали собі іншу сторону, яка проповідує класову ненависть».

Проблема соціальна перетворилася у проблему розшуку тих «падлюк» і «негідників», тих «буржуїв», від яких іде усе зло». Логіка простого пояснення усіх соціальних проблем і несправедливостей злою волею певних осіб чи соціальних груп є, як знаємо, визначальною прикметою популізму. За М. Бердяєвим, російська народницька революція дуже органічно вписалася у давню традицію месіанського мислення, віри в якусь особливу місію та виняткові якості російського народу [28].

Варто, на нашу думку, додати, що популістська, по суті, логіка осмислення соціальних проблем у ХІХ ст. була досить помітною рисою теоретичних побудов частини ідеологів і українського національного руху, що формувався у складному культурно-політичному просторі Російської та Австро-Угорської імперій. На наш погляд, ті суспільно-політичні обставини, в яких українська інтелектуальна еліта позаминулого століття намагалася знайти своє місце у новому європейському світі, об'єктивно містили чималий потенціал саме для популістського ухилу у світогляді.

Йдеться про певне розмивання, а часом і розрив мовно-культурних зв'язків вищих верств суспільства з його, переважно сільською, більшістю. Століття розвитку в умовах держав, контрольованих іншими етнічними спільнотами, створили на українських землях ситуацію, за якої маркери «українства» виявилися дуже близькими до меж між вищими та нижчими

класами, «хлопом» і «паном». Основні етнічні риси і передусім мова, яка найбільше збереглася у практиках традиційної сільської культури, з якою на початку XIX ст. вони ототожнювалися. З іншого боку, йшлося не тільки про відмінні можливості різних соціальних класів, а про форми нерівності, властиві становому суспільству (крайнім їхнім варіантом можна вважати російське кріпацтво), про межі права та безправ'я, що виявлялися близькими до мовно-культурних, почасти також до релігійних меж [50].

Шукаючи шляхи до національного розвитку/відродження, що виявлялося неможливим без радикальних соціальних змін, українська інтелігенція XIX ст. звернулася до «народу», маючи на увазі селянську більшість, і до селянського етносу, що мав, за визначенням О. Гриценка, відігравати спільного знаменника українства. На думку цього дослідника, в українському середовищі другої половини XIX ст. утвердилися дві популістські за своєю сутністю концепції – «культурного есенціалізму» та «соціального есенціалізму» [73, с. 24].

«Культурний есенціалізм» передбачав, що основою, базовими рамками української національної ідентичності мають бути «сакралізовані українська («народна») мова та етнічно-українська фольклорна спадщина»; все, що опинялося за цими рамками, мало вважатися чужим, неукраїнським. «Соціальний есенціалізм» прагнув ототожнити «українськість» і належність до народу.

О. Гриценко вважає, що наприкінці XIX ст. народницькі (популістські) концепції зайняли помітне, або й домінуюче місце в усіх течіях українського руху. Їхніми обов'язковими складовими стали тези про «вічне зрадництво» українських еліт, теза про безкласовість українського народу (по суті, як логічний висновок з ототожнення українства з нижчими класами суспільства), і переконання у неминучості повстання «народу» проти «кривдників». Проте, гадаємо, було б значним перебільшенням

стверджувати, що народницька / популістська ідеологія цілком опанувала український рух [71, с. 27].

На рубежі XIX–XX ст. етапом в його інституалізації стали політичні партії, які, попри усі відмінності між ними, загалом орієнтувалися на усталені в Європі ідеологічні системи, і «народницькими» не були. Програмні настанови першої з них – Русько-української радикальної партії – у цілому можна визначити як радикально демократичні (програма-максимум мала соціалістичний характер). Ті ж українські партії, що прямо позиціонували себе як соціалістичні (УСДП у Галичині, УСДРП у Наддніпрянщині), своєю ідеологічною платформою вважали марксизм, а соціальною опорою – українське робітництво. Впливова на південно-західних українських теренах Українська національно-демократична партія відкинула соціалізм, і воліла діяти саме як «національна», надкласова, а не народна партія [61].

Інша справа, що на початку XX ст. у Галичині українська «національна» партія мала (і робила це) апелювати, передусім до руської (української) селянської більшості, її інтересів, добре усвідомлювати життя та психологію українського селянина.

На загал, український рух XIX – початку XX ст., попри популістські ознаки ідеологічних побудов, жодного лідера-популіста не висунув. Не варто, гадаємо, вважати причиною цього якийсь специфічний імунітет українців до цього феномену. Йшлося про комплекс обставин його розвитку, насамперед практичну відсутність політичних змагань у самодержавній Російській імперії, під владою якої перебувала більшість українського народу. На галицьких теренах популізм у названий період пр хіба у рамках виборних кампаній в окремих округах [62].

Вже у XXI ст. дуже яскравим прикладом харизматичного популістського лідера став президент Венесуели У. Чавес, який керував країною у 1998–2013 рр.

На відміну від багатьох інших латиноамериканських країн Венесуела, після повалення у 1958 р. диктатури П. Хіменеса, була відносно демократичною державою. У країні утвердилася фактично двопартійна система, за якої дві найсильніші партії – соціал-демократична «Демократична дія» та правоцентристська Соціально-християнська партія, створювали уряди, час від часу змінюючи одна одну.

Розвиток нафтовидобувної промисловості та зростаючі доходи від експорту сировини стали основою для модернізації країни, забезпечили певну стабільність її політичної системи. Учасники неформального політико-економічного картелю мали змогу отримувати свою частку нафтового «пирога», уникаючи переворотів і насильницьких дій. З іншого боку, відносний нафтовий добробут (у 1970 роки нафтову галузь у Венесуелі націоналізували) стосувався лише близько 40% населення Венесуели; натомість найбіднішим верствам суспільства (особливо корінним етносам, мешканцям сільських районів, величезних міських нетрів тощо) доводилося боротися за існування, виживаючи в умовах неформальної економіки [53].

Незважаючи на значне зростання доходів країни у 1970 роки, Каракас, починаючи нереалістично дорогі проекти, зумів нагромадити великі борги. Економічна криза, що почалася у Венесуелі після глобального падіння цін на нафту у 1982–1983 рр., спричинилася до масштабного падіння рівня життя більшості, подальшого зростання державного боргу, інфляції, і, зрештою, початку руйнування політичного статус-кво попередніх десятиліть.

У 1989 р. президент К. А. Перес спробував розпочати у країні ліберальні економічні реформи за рецептами МВФ, які одразу вдарили по тяжкому економічному становищу найбідніших венесуельців. На початку 1989 р. для придушення протестів мешканців нетрів Каракаса, які перетворилися на масштабний погром, влада застосувала армію; загинули

сотні людей. В умовах глибокої економічної кризи впливові традиційні партії, якими керували функціонери-бюрократи, вражені корупцією, нездатні впоратися із проблемами країни, почали швидко втрачати будь-який авторитет серед незадоволених громадян [54].

У такій ситуації У. Чавес з'явився вперше на венесуельській політичній сцені. Офіцер-десантник, Чавес із групою військових створив підпільну революційну організацію «Революційний боліваріанський рух». У лютому 1992 р. він невдало спробував вчинити (влада змогла придушити путч протягом доби) державний переворот. Заколотники вимагали припинення ліберальних економічних реформ, збільшення соціальних виплат, перегляду конституції, який мав збільшити доступ широких мас до управління країною. Після провалу спроби перевороту У. Чавес опинився у тюрмі, але у 1994 р. президент Кальдера помилував путчистів. У 1997 р. У. Чавес очолив загальнонаціональний «Рух П'ятої республіки» і у 1998 р. зміг здобути рішучу перемогу на президентських виборах. Зневірені громадяни побачили в енергійному військовому, який не пов'язаний з попереднім політичним істеблішментом, людину, яка зможе вивести країну з трясовиння економічної та політичної кризи. Венесуелу коротко можна охарактеризувати в двох площинах: у політичній – це набір яскравих популістських обіцянок; в економічній – найбільша в світі за покладами нафти (297 млрд барелів) у так званому Поясі Оріноко [49].

Незважаючи на це, сім із кожних десяти венесуельців залишалися за межею бідності. «Клянуся цією вмираючою конституцією» – так почав свою присягу новий президент Венесуели Уго Чавес Фріас, який одержав на виборах 6 грудня 1998 р. 56,29% голосів. Він став президентом, щоб змінити Венесуелу, колишні закони та колишній менталітет [186].

Багато хто з членів уряду У. Чавеса, прийшовши до влади, не переїхали зі своїх кварталів середнього класу в нові мансіони розкішних районів Каракаса. Венесуельські та міжнародні ЗМІ, представники

потужних економічних груп і держдепартаменту США не припиняли звинувачувати венесуельського президента в тому, що він – диктатор. За весь час цієї дивної «диктатури» в країні не було і немає жодного політв'язня, не був закритий жоден інформаційний орган опозиції; жодну демонстрацію протесту не заборонили і не розігнаняла поліція.

Не націоналізували, не експропріювали нічию власність. Повітряний простір Венесуели закрили для іноземної авіації, яка летіла спершу бомбила Югославію, а потім Афганістан. Венесуела відмовилася брати участь в економічному ембарго проти Куби і від участі в громадянській війні в сусідній Колумбії.

Це чи не єдина країна Західної півкулі, яка намагається проводити свою власну незалежну політику. Тому її президента оголосили «диктатором» або «божевільним», а уряд – поза законом.

Загалом У. Чавесу вдалося виграти президентські вибори чотири рази; попри критичну оцінку ходу деяких його кампаній, вважається, що підрахунок відданих голосів завжди був правильним. Думаємо, що він і сьогодні керував би Венесуелою, якби онкологічна хвороба не обірвала його життя у березні 2015 р. Прихильники, і противники Чавеса одноголосно визнають його харизматичність і безперечний лідерський талант. Ось, зокрема, що писав про нього венесуельський економіст, колишній міністр М. Наїм, опонент і критик У. Чавеса: «Чавес ... був невідпорним та незвичним образом для глядачів, що звикли до словесних і політичних маневрів традиційних політиків: публічна особа, що визнала свій особистий провал (йдеться про конституційний референдум 2007 р., який Чавес програв. – *І. К.*) та воздала хвалу іншим, що бере на себе відповідальність і не прагне уникнути наслідків свого вчинку. Його телевізійний імідж повідомляв можливість змін, відмову від політичних та економічних схем, які звинувачували у проблемах країни. Нове обличчя, що не мало нічого спільного з традиційними структурами, і пропонувало

відродити добробут, рівність і цілісність нації, було тим елементом, який мусив апелювати до широких мас».

Отримавши владу, У. Чавес виконав заходи, спрямовані насамперед на найбідніші верстви венесуельського суспільства. Поставивши під жорсткий контроль доходи від експорту нафти, уряди Чавеса запровадили низку соціальних програм («місій») – у сфері освіти, медицини, розвитку інфраструктури, зокрема в індіанських районах, сільського господарства тощо. За визначенням Т. Ворожейкіної, «основна ідея «місій» полягала у створенні державних механізмів, метою яких є інтеграція в суспільство різних груп соціально виключених, що проводилися на неринкових, антикапіталістичних принципах». Іншими словами, йшлося про державну опіку тих, хто у попередні десятиліття опинився за бортом модернізації та економічного зростання. Загалом «місії» мали стати втіленням принципів проголошеного У. Чавесом «соціалізму XXI століття». Їхня реалізація дала змогу суттєво збільшити рівень грамотності, зменшити дитячу смертність, поліпшити якість медичного обслуговування найбідніших венесуельців. На загал у Венесуелі значно зменшився рівень бідності та злиднів. М. Наїм писав: «Найбільш довгострокове та позитивне значення правління Чавеса полягає у тому, що у друзки розбилося мирне співіснування Венесуели з бідністю, нерівністю та соціальним виключенням» [58, с. 166].

Безперечно, У. Чавес був на рідкість харизматичним політиком, наділеним гострим політичним чуттям, вмінням викликати симпатії і довіру нижчих (хоча і не тільки) верств суспільства. За словами М. Наїма, Чавес «не був першим політичним лідером, який поставив бідних у центр національної дискусії. Він також не був першим, хто використав збільшення доходів від нафти для допомоги цим бідним. Але жоден з його попередників не робив цього у такій агресивній манері, як Чавес. Його здатність переконувати бідних, що один з них – він – знаходиться при владі, безпрецедентна». Маючи частково індіанське походження та виразно

індіанську зовнішність, Уго Чавес вже цим імпонував багатьом нащадкам корінних мешканців Венесуели, які займають нижчі рівні в соціальній стратифікації країни. Широкої симпатії до Чавеса сприяла його проста та колоритна мова. Успішним способом впливу на громадян стала щоденна передача на радіо «Алло, президент», під час якої Чавес у прямому ефірі спілкувався з дозвонювачами.

Зі середини 2000 У. Чавес вдавався до авторитарніших методів використання влади, переслідуючи лідерів опозиційних партій та опозиційних ЗМІ, припиняючи виявлення незадоволення з боку профспілок тощо. Він за допомогою референдуму (грудень 1999 р.) домогся змін до конституції, за якими глава держави отримав право одноразового переобрання на другий термін. Відтак переобрання у липні 2000 р. У. Чавеса на пост президента за зміненою конституцією тлумачили як перше обрання, відкриваючи фактичну можливість займати президентське крісло три терміни поспіль. На референдумі у лютому 2009 р. всі обмеження на переобрання президента було скасовано [31].

До 2007 р. важливою опорою режиму У. Чавеса був «Рух П'ятої республіки» – аморфна, позбавлена жорсткої структури та помітних лідерів, повністю залежна від президента організація, а з 2007 р. – «Єдина революційна партія Венесуели», що діє і зараз. Загалом Уго Чавес, використовуючи і владні інструменти, і потужний особистий вплив на велику частину виборців, зміг, за визначенням Т. Ворожейкіної, «здійснити радикальну трансформацію політичних інститутів національного рівня у плебісцитарні, характер і доля яких все більше залежали від волі однієї людини».

Варто погодитися з названим автором, що саме у цьому полягала і головна слабкість (мабуть, можна було б сказати – вада) правління президента-популіста. Народоправство через посередництво яскравого лідера в обхід чітко визначеної законом процедури, утиски

представницьких інститутів та опозиції неминуче обертаються руйнуванням важливих засад демократії, авторитаризмом, зрештою, і руйнуванням каналів зв'язку між тим самим народом та владою, узурпованою харизматичним лідером. У другій половині свого тривалого президентства Уго Чавес почав вдаватися до своєї «радянської» суспільства, створення сумнівних, з погляду конституції, робітничих, селянських та інших «рад», які мали допомагати реалізувати плани «вождя» [32].

Дослідники зазначають про «поляризуючий дискурс», із яким У. Чавес звертався до суспільства: «стигматизація «світу багатих», пояснення усіх проблем підступами олігархії, «контрас», США, систематичне нацьковування своїх прибічників на опозицію та опозиційні засоби масової інформації». Саме така дихотомічна картина життя, намагання пояснювати всі негаразди чиєюсь злою волею, змовами тієї чи іншої еліти або чужинців є визначальною ознакою популістської політики.

Зростанню президентського авторитаризму сприяли чималі економічні труднощі, які продовжувала переживати країна. За У. Чавеса збереглася цілковита залежність економіки Венесуели від експорту нафти, від коливань світових цін на неї, попри справедливіший і рівномірніший перерозподіл національного доходу. Проблемою стала чимала інфляція, труднощі з інвестиціями, скорочення виробництва у деяких секторах сільського господарства. Націоналізація енергетики, телекомунікацій, водопостачання та землі, масштабне одержавлення економіки інструментом стабільного та менш залежного від цін на експортну сировину економічного розвитку не стали, демонструючи неефективність бюрократичного управління економікою. Популістські спроби адміністративного регулювання цін своїм передбачуваним наслідком мали виникнення гострого дефіциту певних продуктів повсякденного попиту.

Заморожування внутрішніх цін на бензин зумовило зростання попиту на нього та сприяло Венесуелу імпортувати паливо з-за кордону. У Венесуелі значно збільшився рівень злочинності, кількості вбивств, за якою вона належить до найнебезпечніших країн Латинської Америки. Корумпована поліція виявилася малоефективною; натомість злочинності сприяло певне загравання влади зі столичним люмпеном, заохочення захоплювати міську власність замість будувати житло для бідних та ін. (Хоча з часом певні заходи щодо цього було вжито).

У. Чавес не уникнув корупції. У країні почав формуватися прошарок мільйонерів, які розбагатіли на зв'язках із владою та доступі до бюджету. Спостерігачі виявили могутній і заможний клан родичів президента, які зайняли високі посади та чималі статки [58].

Зокрема у світових ЗМІ поширювалося повідомлення, що донька покійного президента виявилася найзаможнішою жінкою Венесуели. Побивши горщики у стосунках із США, У. Чавес удався до мілітаризації країни, на величезні суми закупаючи зброю у Росії, Китаї та Іспанії, і до політичного «флірту» з російським режимом В. Путіна.

У. Чавес і «чавізм» – характерний приклад популістських технологій впливу на маси, і проведення популістських заходів, наслідки яких відобразили внутрішньо суперечливий, амбівалентний характер лівого популізму та популістського лідерства. Концентрація влади, в умовах кризи традиційних політичних структур, у руках надпопулярного харизматичного лідера-вождя виявилася чинником масштабного процесу деінституалізації венесуельської політики, занепаду громадянського суспільства. Значною мірою це стало результатом все авторитарніших дій президента Чавеса. Його наступник, Ніколас Мадуро, який представляє на посаді глави держави «Єдину революційну партію Венесуели», намагається продовжити курс свого видатного попередника. В останній період правління Уго Чавес, на піку активно заохочуваного владою культу його

особи, почав втрачати підтримку чималої частини своїх лівих симпатиків. Без свого харизматичного вождя, в умовах чергового різкого падіння світових цін на нафту, «чавізм» у Венесуелі опинився перед обличчям критичного виклику.

Наведені тут декілька історико-політичних сюжетів належать різним епохам, відбувалися у дуже відмінних суспільних обставинах та умовах. Вони спонукають нас до висновку, що харизматичний тип політичного лідерства, який самим своїм змістом пов'язаний з апеляцією передусім до емоцій, навіть підсвідомості людей, виявляється найбільше пов'язаним із популістськими технологіями політичного впливу. Водночас ці сюжети дають підстави стверджувати, що популістська готовність протиставити пряме народоправство інституційно-процедурній складовій демократії на практиці майже неминуче веде до зосередження сподівань масового учасника політичної дії на особі того чи іншого харизматичного лідера.

Характер, масштаби та результати діяльності такого лідера і його прибічників можуть бути надзвичайно різними – від певної трансформації, розвитку демократичної системи, яка переживає кризу (президент Е. Джексон), до глибокого руйнування низки фундаментальних соціокультурних інститутів – власності, релігії, культурно-освітньої традиції (В. Ленін), що стало передумовою ствердження сталінської тоталітарної тиранії.

2.2. Ідеї популізму в контексті українського та російського народництва

Вивчення феномену популізму спонукає звернутися до історії народництва – суспільно-політичного руху, який, починаючи з 60-х років

XIX ст., протягом десятиліть відігравав важливу роль в історії Російської імперії, у тім числі і на підвладних їй українських етнічних землях. На нашу думку, народництву, російському і українському, були властиві деякі популістські характеристики, які ми спробуємо опрацювати далі.

В імперській Росії витoki народницького руху знаходимо у 1860 роках, а його розквіт припадає на 1870–1880 роки. Народництво виявило себе у рамках широкого спектра течій – від революційно-демократичної, разом із групами, які у боротьбі за свої ідеали вдалися до тероризму, до помірковано-ліберальної.

Одним з чинників, першовитоків появи у Росії народництва можна вважати незвично глибокий культурний контраст між освіченим прошарком російського суспільства, який усталена традиція визначає терміном «інтелігенція», і тією величезною більшістю підданих імперії (йдеться про етнічних росіян, «великоросів»), яку в цій аграрній країні формувало селянство – до 1861 р. закріпачене, до реформи і довгий час після неї майже цілком неграмотне, до того ж у більшості – дуже бідне. Інша грань цього культурного розлому виявлялася у вражаючій різниці між російським правлячим класом і більшістю «простолюду», позбавленого століттями будь-якого доступу до влади й освіти. «Одна Росія – вишукана, придворна, військова, що тяжіє до центру – оточує трон, зневажає і експлуатує іншу. Інша – землеробська, розрізнена, сільська, селянська, перебуває поза законом» [44].

Ще одним чинником був характер російського політичного режиму та державного апарату. Жорсткий авторитаризм самодержавства, всюдисуща бюрократія, брак розвинених представницьких інститутів, а відтак і можливостей для легальної політичної діяльності перешкоджали набуттю суспільством досвіду конституційного розвитку, формуванню культури захисту та реалізації різних соціальних інтересів у рамках правової держави. Росія значно пізніше, ніж країни Західної Європи, стала на шлях

капіталістичного розвитку, і сильно відставала у процесі індустріалізації й урбанізації. Масштабні соціальні зміни, визначені скасуванням кріпацтва у 1861 р. та наступними реформами, які проводила вища російська влада, породжували атмосферу широкого незадоволення, розчарування частини освіченої «різночинної» молоді, яка сприймала ці зміни як категорично недостатні. Саме сполучення названих особливостей розвитку країни спричинилося до формування народницької ідеології та руху [42].

Насамперед спробуємо окреслити основні риси ідеологічної доктрини російського народництва. Її творців був О. Герцен, філософ, публіцист, революційний діяч, нещадний критик російського самодержавства і кріпацтва. Для нього, так само як і для усіх інших ідеологів народництва, ядром соціально-політичних концепцій була категорія «народу».

У молоді роки О. Герцен, як і багато російських інтелектуалів, які формувалися в епоху правління Миколи I, захопився філософією Гегеля, і згодом до свого бачення засад історичного розвитку, (значною мірою сформованого під впливом німецького мислителя), «вписав» і поняття народу, звісно, російського народу/селянства [59].

Він дійшов висновку, що саме народ – на той момент такий безправний, відсталий, століттями фактично усунений від історичного процесу, має потенціал стати основою для майбутнього революційного перетворення суспільства. Роздуми О. Герцена про глибинну сутність і можливості народу мали філософський характер, були своєрідним пристосуванням гегельянства до російських реалій. Він писав: «Мені здається, що народ не можна назвати ані поганим, ані добрим. У народі завжди виражена істина. Життя народу не може бути брехнею». За влучним визначенням сучасного російського філософа О. Юдіна, О. Герцен «наділяє поняття народ не властивим йому метафізичним сенсом, міфологізує це поняття». Отже, народ постає носієм істини і правди, і цю тезу, зазначив О.

Юдін, декларує російський мислитель як аксіому. Відтак для О. Герцена «людина майбутнього у Росії – мужик» [327].

Конкретним шляхом народу до ліпшого майбутнього мав стати «російський соціалізм». Перебуваючи в еміграції, О. Герцен прийшов до ідеї створення справедливого соціалістичного ладу на основі російської традиційної селянської общини, яка передбачала зрівняльне та спільне користування селян землею. Саме концепція переходу до соціалістичного ладу на основі селянської общини, «пропускаючи» у соціально-економічному розвитку капіталістичний устрій, була центральною, ключовою для російського народницького руху. Для О. Герцена, його сучасних і майбутніх однодумців, такий соціалізм мав стати оригінальною російською версією омріяного соціалістичного ладу. «Ми російським соціалізмом, – писав він, – називаємо той соціалізм, який йде від землі і селянського побуту, від фактичного поділу та існуючого переділу ланів, від общинного управління, і йде разом із робітничою артілью назустріч тій економічній справедливості, до якої прагне соціалізм взагалі».

На наш погляд, попри гегельянське «забарвлення» роздумів Герцена, є очевидними їхні популістські акценти. «Народ» як селянська більшість, скривджена й експлуатована елітою, протиставляється їй та, незважаючи на своє вбоге сьогодення, наділяється властивостями носія певної вищої «істини» – логіка такого міркування є, гадаємо, питомо популістською, цілком вписується у популістську дихотомію «народу» – «еліти».

Популістські елементи властиві поглядам іншого ідеологічного натхненника народництва – знаменитого російського (втім, не лише російського, адже значна частина його життя і діяльності пов'язана з Європою) М. Бакуніна. Людина з дуже незвичною біографією. Син поміщика, офіцер, мислитель і революціонер, втікач із сибірського заслання, М. Бакунін був авторитетним організатором і провідником соціалістичного руху в Європі, активним учасником революційних

повстань у Дрездені, Празі, Франції, Італії, польського повстання 1863 р., співпрацював з О. Герценом, Карлом Марксом – згодом ставши його опонентом і критиком [47].

У своїх працях (головна – «Державність та анархія» (1873), з окремим «Додатком А»), М. Бакунін обстоював погляд, що найбільшим ворогом людської свободи є держава, не певна її форма чи окрема країна (хоча вони є різними), але держава як інститут. У минулому, вважав він, вона зіграла свою необхідну корисну роль, проте настає час, коли будь-яка держава стає злом, перешкоджає звільненню людей, а відтак має бути зруйнована. «Держава, неминуче заснована на експлуатації і поневоленні мас, що, у цій якості, гнобить і зневажає будь-яку свободу народу і будь-яку справедливість, неминуче має бути брутальною, хижацькою, грабіжницькою і прагнути до завоювань. Держава – будь-яка держава, байдуже, монархія чи республіка, є запереченням людськості», – писав М. Бакунін у 1868 р. Натомість на руїнах держави постане вільне, безкласове соціалістичне суспільство, без жодної приватної власності, сформоване як сукупність різних форм добровільної самоорганізації людей.

Знищити державу, сподівався М. Бакунін, зможе всесвітня революція – бунт, неминуче кривава та жорстока, тотальне повстання усіх гноблених проти усіх пов'язаних із державою інститутів. Ця революція, яку Бакунін невтомно проповідував, не знатиме національних меж, знищуватиме міждержавні кордони. Він був нещадним критиком Російської імперії як найбільш невірної, деспотичної держави, писав, що «у Росії немає прав, немає визнання людської гідності, немає прихистку для вільної думки... Батіг є символом самодержавної влади, а гроші – єдиним способом домогтися правосуддя, чи радше задоволення, бо про правосуддя не доводиться говорити, його давно поглинуло болото російського суду». Для М. Бакуніна «звідусіль вигнаний біс деспотизму втік у Росію і окопався у

цій країні, як у своєму останньому оплоті, щоб звідси за змогу знов поширитися по цілій Європі ще похмурішим і жахливішим, ніж раніше». Втім Бакунін у своїх «підсумкових» висновках щодо держави заперечував усі її форми, у тім числі існуючі тоді демократичні федерації, такі як США чи Швейцарія, вважаючи їх лише меншим злом, але не прикладом [45].

У річищі філософського протиставлення «життя» і «науки» М. Бакунін зробив висновок, що панування науки над життям веде до панування освіченої меншості над неосвіченим народом. Народ живе інстинктом, а наука – знаряддя його експлуатації. Саме цей інстинкт і приведе народ до волі, очевидно, через підготовлений революціонерами загальний кривавий бунт. Як і Герцен, Бакунін волів бачити у народі носія якихось властивостей, що не можна досягнути раціонально, і у яких – квінтесенція майбутнього і прогресу. «Народ наш, – писав він, – мабуть, грубий, безграмотний, я не кажу нерозвинений, тому що у нього був свій історичний розвиток, міцніший за наш. Проте у ньому є життя, є сила, є будучність. У нас власного майбутнього немає; наше життя пусте і безцільне. І якщо будучність для нас існує, то лише в народі. Отже, народ може без нас обійтися, ми без нього не можемо».

Стосовно Росії бакунінська концепція анархічного соціалізму опиралася на розрахунок на російську селянську общину. Він був переконаний у ненависті, «глибокій та пристрасній», російського народу до держави. На його думку, в основі російського народного ідеалу були такі три головні риси: переконання, що земля належить народу; що право користуватися нею належить не особі, а общині; общинне самоврядування і рішуче вороже ставлення общини до держави. Бакунін сподівався на знищення російської держави внаслідок загального й одномоментного народного бунту, який має підготувати таємна революційна організація. Не може бути революційного уряду; соціалізм може ґрунтуватися лише на самоорганізації народу на основі, яка стихійно визріла у його середовищі.

М. Бакуніну належить відома формула: свобода без соціалізму – несправедливість, соціалізм без свободи – рабство. «Державний» соціалізм він категорично відкидав, вважаючи, що держава, яка стане власником і контролером усього, неминуче стане найбільшим деспотом і гнобителем.

Крім О. Герцена та М. Бакуніна, на світогляд народників серйозно вплинули праці, теоретичні, публіцистичні та літературні, Миколи Чернишевського (1823–1889). Як і Герцен, і Бакунін, Чернишевський висунув соціалістичний ідеал суспільного ладу, розраховував на можливість переходу Росії до соціалізму, проминувши повноцінний розвиток капіталістичної економіки. Селянську общину Чернишевський, загалом, не переоцінював, і не вважав її готовим «ядром» соціалізму, проте був переконаний, що саме цей устрій і відповідний досвід соціальної організації потенційно корисний для майбутнього соціалізму.

М. Чернишевський обстоював необхідність освітньої і пропагандистської роботи серед «народних мас», надавав перевагу ненасильницькому переходу до соціалізму. Він не відкидав необхідності революційного насильства, якщо б інший шлях до соціалізму виявився неможливим.

Паралельно з формуванням ідеологічних засад народництва воно стало розвиватися як активний і радикальний політичний рух. У країні почали виникати численні нелегальні гуртки, учасників яких єднали дві речі – прагнення позбутися самодержавства, яке оголошували реакційною деспотією, що перешкоджає поступовому розвитку країни, і віра у соціалізм, основою якого мала стати селянська община. У питанні боротьби за соціальну революцію, у багатьох моментах, між народницькими групами існували серйозні розбіжності [44].

Частина народників вважала, що негайна «бунтарська» революція у Росії неможлива, що народ/селянство треба готувати до неї через пропагандистську роботу. Цей напрям прийнято називати

пропагандистським. Його головним ідеологом був П. Лавров, впливовий народницький інтелектуал, автор філософських і соціологічних праць (зокрема, його соціологічну концепцію викладено в «Історичних листах»). Втік із заслання, жив в еміграції у Європі. Головним «рупором» «пропагандистів» був часопис «Вперед!», який П. Лавров видавав у Цюриху та Лондоні у 1870 роках. Незважаючи на те, що пропагандистська робота була потрібна, не заперечував можливості революційного насильства («до певного мінімуму», за визначенням самого Лаврова), і принципово не відкидав терору метод революційної боротьби.

П. Лавров писав, зокрема, про «неоплатний борг» інтелігенції перед народом, про необхідність принести себе у жертву задля нього. Як і для інших народників, для нього «народ» – насамперед селянство. Проте, П. Лаврова значно критичніше ставився до народу, розуміючи, що він без інтелігенції не володіє жодною «істиною», і буде здатний на творчий розвиток лише завдяки зусиллям інтелігентів-народників.

Інші революціонери підтримували позицію П. Ткачова, адепта «змовницького» напрямку у народництві, видавця емігрантського журналу «Набат». Вони скептично ставились до здатності селянства до самостійної революційної боротьби, невіра в ефективність пропаганди. Прибічники цього напрямку були переконані, що соціалістичну революцію у Росії може здійснити лише добре законспірована та згуртована група змовників. Захопивши владу, революціонери мали б почати рішуче революційне перетворення суспільства. Погляди П. Ткачова стали російським варіантом «бланкізму», змовницької концепції здійснення революції, яку у попередні десятиліття розробив французький соціаліст О. Бланкі. Для П. Ткачова російський селянин був «комуністом за інстинктом, за традицією», самодержавство – силою, що «висить у повітрі».

Усі основні підходи до тактики здійснення майбутньої революції знайшли втілення у практичній діяльності численних народницьких гуртків

та організацій. Однією з перших, радикально-революційною, стала група С. Нечаєва (відома під назвою «Народної розправи»), що зажила сумнівної слави через вбивство одного з членів, студента С. Іванова, який висловив сумнів щодо авторитету лідера. С. Нечаєв, людина надзвичайно авторитарного та фанатичного штибу, був автором «Катехизиса революціонера» (схваленого М. Бакуніним, який згодом зрікся свого початкового захоплення Нечаєвим), в якому декларувався абсолютний примат революційної доцільності над нормами традиційної моралі. У ньому цей, безперечно, крайній представник російського «нігілізму» заявляв, що революціонер «знає лише одну науку – науку руйнування, він зневажає і ненавидить у всіх спонуканнях і проявах нинішню суспільну мораль. Моральним для нього є те, що сприяє торжеству революції. Аморальним і злочинним є все те, що завадить цьому». Врешті-решт, у 1871 р. групу С. Нечаєва розгромила поліція, самого лідера, який втік до Швейцарії, влада цієї країни видала Росії, і він помер в ув'язненні у Петропавловській фортеці.

На початку 1870 у Росії виникають усе нові численні народницькі гуртки – «Рублеве товариство» Г. Лопатіна, товариства «долгушинців» (від імені лідера, А. Долгушина), «чайковців» (Н. Чайковський і М. Натансон), група С. Перовської та ін. У 1871 р. частина народницьких груп об'єдналася у «Велике товариство пропаганди». З'явилися вони також і на території Наддніпрянської України – в Одесі, Харкові, Києві, Херсоні та інших містах. Зокрема, одеський гурток «чайковців» нараховував не менше 90 осіб. Головна діяльність нелегальних груп у цей час – пропаганда народницьких ідей серед студентської молоді.

Навесні 1874 р. численні народницькі товариства зробили спробу масово перенести пропаганду у село, (відома як «ходіння в народ»). Молоді пропагандисти вирушили у сільську місцевість, закликаючи «мужиків» до непокори та проповідуючи їм концепцію справедливого «общинного

соціалізму», у фантастичній надії почати омріяне народне повстання. За оцінкою С. Степняка-Кравчинського, цей похід у народ був «радше якимось хрестовим походом, відзначаючись цілком вражаючим і всепоглинаючим характером релігійних рухів». Зрозуміло, що, революції не вийшло, селянська маса залишалася практично глухою до закликів дивних «зайд». Зокрема, В. Дебогорій-Мокрієвич, активний народник (українець за походженням), автор мемуарів, так писав про результати пориву народницької молоді: «Відкритий заклик до бунту, скажімо, Войнаральського, що роз'їжджав по селах, звісно, не призвів до жодних наслідків. Селяни ніде не повстали і як жили раніше, так і продовжували жити, у мирних турботах лише про хліб насущний. Сумнівно навіть, чи згадував хто-небудь з них потім про Войнаральського».

За кілька місяців починання народників був придушений владою. Кількість заарештованих за підозрою у причетності до революційної пропаганди сягнула, за деякими оцінками, кількох тисяч осіб. Довге слідство, під час якого деякі зі звинувачених молодих інтелігентів кінчали життя самогубством, а інші божеволіли, завершилося гучними процесами весною 1877–1878 років, виправдовувальними вироками для одних підсудних та каторгою для інших [298].

Провал масового «ходіння в народ» 1874 р. зумовив чимале, часом дуже болісне розчарування у багатьох народників, напружений пошук відповіді на питання – що ж робити далі. С. Кравчинський (Степняк-Кравчинський) писав про невдалий досвід починання: «Який-небудь відставний солдат, ледве грамотна баба, ведуть за собою натовпи, проповідуючи беліберду, від якої йому (народові. – *I. К.*) ані холодно, ані жарко. Ми же ж, представники найбільш життєвих інтересів, носії всіляких прогресів, проходимо не зрозумілими, не почутими. Нам тільки багато-багато коли піщинки вдається відколупати від величезної стіни». За оцінкою С. Кравчинського, десятку чи двом «пропагаторам» вдавалося

привернути до революційної справи хіба одного представника народу, селянина чи робітника. Зрозуміло, що за такої мізерної результативності «ходіння в народ» виявилось вочевидь неефективним методом ініціації революційного вибуху.

Втім не зупинило самого народницького руху. У 1876 р., у результаті об'єднання кількох народницьких груп, виникла підпільна організація «Земля і воля». Головна мета організації проголошення общинного соціалізму, ліквідація самодержавства, розділення Російської імперії на частини «згідно з місцевими бажаннями», розвиток общинного самоврядування. Зусилля «землевольців» продовжити пропаганду серед селян, створюючи постійні поселення, успіху не принесли. Відтак частина членів організації прийшла до думки дезорганізувати державний апарат і підштовхнути народ до повстання за допомогою терору. Інші учасники «Землі і волі», які не погоджувались з таким методом (Г. Плеханов та ін.), вийшли зі складу організації і створили власну – «Чорний переділ», яка зробила ставку на подальшу пропагандистську роботу серед народу [238].

Натомість прибічники терору створили власну організацію, названу «Народна воля», яку очолив Виконавчий комітет. Вона стала добре законспірованим центром загальноросійської мережі підпільних революційних груп. «Народовольці» зосередили сили на підготовці вбивства царя, у розрахунку, що «страта» самодержця спровокує революцію. «Полювання» на імператора стало кульмінацією діяльності «Народної волі», в якій змішалися героїчна жертвність революціонерів і жахлива жорстокість терору, робота провокаторів і подвійних агентів, відступництво, смерть одних та каяття інших терористів. Після кількох невдалих спроб (підрив царського поїзда, вибух у Зимовому палаці у Петербурзі, що були продовженням низки попередніх замахів революціонерів на царя), зрештою, російські «силовики» двобій з народовольцями програли. Група С. Перовської 1 березня 1881 р. вбила

Олександра II . Жодного повстання цей акт не викликав. Новий імператор став на шлях реакції, усунув від влади прибічників подальших реформ. Хоча не одразу, поліція змогла фактично повністю ліквідувати народовольське підпілля.

Відтак революційне народництво у Росії зійшло нанівець. За визначенням сучасного російського історика Ю. Пелевіна, «комуністичні інстинкти мужика» і його «перманентна революційність» виявилися народницькими міфами». Варто погодитися з його твердженням, що «уявлення народників про селянство, вселені до них ідеологемами, виявилися від початку до кінця утопічними. Вони ґрунтувалися на наївній вірі у революційність селянських мас і на міфічному уявленні про общинний уклад селянського господарства як вже готовій формі національного соціалізму. Цілі народників і народу були діаметрально протилежними. Якщо одні хотіли ствердити у селі усупільнене соціалістичне господарство, то самі селяни прагнули стати приватними власниками і дрібними господарями». Ця утопічна віра у народ/селянство, традиційну селянську общину, що протиставлялася ворожим їй вищим верствам, визначила, на нашу думку, ключову виразно популістську особливість російського народництва [238].

Про властиві йому популістські риси стверджував польський історик А. Валіцький, якому належить детальний аналіз ідеологічних побудов російських революціонерів XIX–XX ст. Цей дослідник особливо наголошував на такій, з нашого погляду, виразно популістській особливості російського народництва: негативне ставлення до лібералізму. Народники вважали, що буржуазна демократія дає більшості народу тільки формальну, ілюзорну свободу. «Справжню» демократію вони розуміли лише як устрій для «народу» – тобто нижчих верств суспільства (водночас і його кількісної більшості), але не нації як сукупності усіх соціальних класів і груп. Інакше кажучи, «демократію» у розумінні ліберального та

плюралістичного устрою народники відкидали як облуду, рішуче протиставляючи «демос» та його інтереси (як вони їх розуміли) нібито ворожим йому вищим соціальним верствам [36].

А. Валіцький називав М. Чернишевського творцем популістського радикалізму у Росії. На його погляд, один з головних ідеологів російської революційної демократії «був популістом, оскільки ототожнювався з масами і з великою підозрілістю ставився до лібералів; оскільки пробував розробити «політичну економію трудящих мас», яка протиставляла «національному багатству» добробут народу; оскільки увесь його світогляд був пройнятий популістським егалітаризмом, що трактував задоволення елементарних потреб народу як абсолютний пріоритет». На думку польського історика, проповідь Чернишевським некапіталістичного шляху розвитку країни також характеризує його саме як популіста, причому популіста з відсталої країни.

За зауваженням А. Валіцького, «дихотомічний поділ на добрих бідаків і лихих багатіїв характеризує спосіб мислення «примітивних бунтівників». Революційні народники і російські анархісти були сповнені цієї ментальності і намагалися використати їх на службі соціалізму в широкому розуміння цього слова». Мабуть, така оцінка народників, навіть і революційного крила, дещо спрощена. У працях теоретиків народництва, зокрема М. Чернишевського, П. Лаврова та інших, міститься чимало реалістичних і критичних оцінок «народу», його здатності самостійно рухатися до ліпшого суспільного устрою, розуміння ним свого становища. Критика Чернишевським російського державного ладу є критикою з позиції доктрини правової держави, ніж з «бунтарської». Погодимося з А. Валіцьким у тому, що народницьке протиставлення «справжньої» демократії формальній буржуазній і справді мало популістський характер [47].

Звертаючись до питання про народництво в Україні, насамперед треба зазначити, що на українських теренах народницький рух складався з двох якісно відмінних течій, чи напрямів, що, втім, не виключає існування багатьох спільних рис.

Одну з них становило російське, чи «великоруське», народництво, яке, маючи російське ідеологічне та організаційне коріння, виявило себе також в Україні (зокрема, у так званій Чигиринській справі 1877 р. та ін.). Попри відмінне етнічне походження учасників, відповідні народницькі групи в українських губерніях імперії у своїй діяльності трималися «загальноросійських» орієнтирів, і на загал виявляли мало зацікавленості в українському питанні, справі становища української мови та культури і т. д. Серед революціонерів-народників було чимало людей з українським корінням. Зокрема, А. Желябов і М. Кибальчич, члени «Народної волі», причетні до вбивства імператора Олександра II, які загинули на шибениці, і належать до відоміших героїв народницького руху. Г. Шабельник виявив певні впливи українофільства на таких діячів революційного народництва: Ф. Волховський, В. Дебогорій-Мокрієвич, А. Желябов, М. Кибальчич, Д. Лизогуб, О. Малинка, Я. Стефанович, брати В. Синьогуб, Є. Синьогуб та М. Синьогуб та інші.

Загалом у світогляді тих народників, що народилися в українських губерніях імперії, український національний чинник залишився другорядним. За зауваженням С. Світленка, відомого дослідника народницького руху в Україні, «...російське народництво формувалося на великоросійському, а не українському ґрунті. Не підлягає сумніву, що воно було не органічним для українства, а принесеним ззовні» [281].

Наведені характеристики російського народництва, за окремими, можливо, поправками, стосуються і його проявів на українських землях Російської імперії. Натомість інша течія народництва в Україні була нерозривно пов'язана з українським національним рухом і потребує

окремого розгляду та аналізу. Насамперед варто внести певні термінологічні корективи. С. Світленко пропонує використовувати для окреслення українського народництва термін «українське народолобство». Уперше його вжили у посланні членів Київської громади до галичан, яке опублікували у червні 1862 р. у львівському часописі «Слово». Дефініцію «народолобці» використовували також П. Куліш, М. Драгоманов, Б. Грінченко, автори громадівського часопису «Киевский телеграф» та навіть ворожого йому «Киевлянина», та інші, разом із такими термінами: «українофіли», «хлопомани», «хохломани», які мали позначати (звісно, з відмінними конотаціями) представників того самого суспільного руху. На думку С. Світленка, для розрізнення двох різних складових у «народництві» в Україні варто було б говорити про «російське народництво» та «українське народолобство», проте останнє можна визначати також і як «українське народництво». Опираючись на обґрунтований названим дослідником підхід, тут далі вестимемо мову про українське народництво/народолобство, вважаючи ці терміни тотожними позначеннями питома українського суспільно-політичного феномену [282].

Саме нерозривний зв'язок із українським національним рухом 1860 років та наступних десятиліть становить найважливішу характерну рису українського народолобства, і водночас – його засадничу відмінність від народництва російського та його українських «відгалужень». На нашу думку, українське народництво – це не самостійний суспільно-політичний рух, але швидше важлива характеристика українського національного руху згаданого періоду, визначення його соціальних вимірів. Власне у них, як ми доведемо, корінилися деякі популістські прикмети українського народництва.

Століття розвитку під владою держав, які контролювала неукраїнська правляча еліта, створили на українських етнічних землях ситуацію, за якої мовно-культурна межа між «українським» і «неукраїнським» виявилася

дуже близькою до соціальної межі між вищим і нижчим класом, «хлопом» і «паном». Водночас, етнічного характеру набули відмінності між сільським і міським населенням. У Правобережній Україні йшлося про польське домінування; на схід від Дніпра, у Гетьманщині та Слобожанщині, тиск російської імперської влади спричинився до політичної та великою мірою культурної асиміляції козацької старшини й української шляхти, які формували основу української соціальної та культурної еліти у другій половині XVII– XVIII ст. Відтак на початку XIX ст. основні визначальні риси української культури, і передусім мова, найбільш цілісно збереглися у практиках традиційної сільської спільноти – з якою вони у цей час почали ототожнюватися [283].

З іншого боку, йшлося не лише про відмінні можливості різних соціальних класів, але й про форми нерівності, властиві становому суспільству (їхнім крайнім варіантом можна вважати російське кріпацтво), про такі межі права і безправ'я, що виявлялися близькими до мовно-культурних, подекуди також до релігійних меж.

Не видається дивним що у такій ситуації вже перші кроки новочасного українського руху, на його «етнографічному», за відомим визначенням чеського історика М. Гроха, етапі, виявилися спрямованими у бік народу, що у тоді ще аграрній та мало урбанізованій Україні розумівся як сільська більшість. Для покоління українських діячів-інтелектуалів, яке з'явилося на суспільній сцені у 1830–1840 роках у його пошуку/творенні нової української тотожності категорія «народу» стала наріжним каменем історичних і соціальних концепцій.

Чималий вплив на формування світогляду народників-українофілів мали історіографія та історіософія М. Костомарова. Вчений, фольклорист, літератор, але передусім історик, належав до числа найактивніших учасників Кирило-Мефодіївського товариства – організації, що мала етапне значення у розвитку українського руху XIX ст.

Насамперед розглянемо на народницьку основу історичних праць М. Костомарова. За визначенням В. Артюха, історик «мабуть, один з перших у тодішній українській (і російській) історіософії робить ідею народу центральною проблемою історіописання». В історичних дослідженнях вченого категорія народу постає серцевиною його реконструкцій минулого та пояснень руху історії [10, с. 10]. Під очевидним впливом європейського романтизму Костомаров обстоював, у застосуванні до України та українців, ідею «народного духу»: певної незмінної сутності народу, в якій закладено ті начала, що розкриваються згодом у процесі його історичного руху. Для Костомарова народ – це «зовсім не механічна сила держави, а істинно жива стихія, зміст, а держава, навпаки, є лише форма, сама по собі мертва механізм, що оживлюється тільки народним спонуканням». Для нього «держави, дипломатія, війни – лише коло зовнішніх явищ історії». Осягнути суть, глибини історії можна тільки через вивчення життя простого народу, – вважав М. Костомаров.

Варто спеціально виділити один момент. У роздумах історика, як бачимо, поняття народу не тотожне поняттю нації, як політичного організованого етносу, адже стосується лише «простих людей», тобто тієї більшості, що утворювала нижчі верстви суспільства. Стосовно України, то воно неминуче набувало етнічних ознак, оскільки усе «позанародне» тут – і вищі класи, і держава – було, на думку Костомарова, іноетнічним і зовнішнім, чужорідним, нав'язаним народу силою.

Ключові положення костомаровської народницької історіософії відображено у відомій «Книзі буття українського народу», фактично програмному тексті кирило-мефодіївців. Вона, за визначенням В. Артюха, постала на перетині ідеології романтизму, панславістських ідей, християнської доктрини та народництва. Дослідники зазначили також безпосередній вплив на автора «Книги буття» ідей та мови «Книги народу

польського та пілігримства польського» (1832), автором якої був Адам Міцкевич [185].

Стисло і дещо схематично історіософську концепцію «Книги буття» можна викласти так. Рух людської історії зумовлений Божою волею. Але грішні люди відхилилися від визначеного Творцем шляху, піддалися злу; тому для їхнього повернення на дорогу істини він обрав спочатку один (євреї), а потім інші народи (греків у візантійську епоху, романські народи, згодом німців), що мали виконати покладену на них Богом місію. Оскільки кожен з них у чомусь схибив проти вищого задуму, Господь і обирав щоразу інше «плем'я». Зрештою, сьогодні, вважає Костомаров, обраним народом, що має привести до звільнення усіх слов'ян, стали українці.

У річищі таких міркувань будь-яку соціальну та політичну нерівність М. Костомаров розглядав як відхід від християнських ідеалів, засуджував як свідчення відступництва «сильних світу цього» від Бога. У «Книзі буття» Костомаров змалював гранично ідеалізований образ козацтва як довершеної спільноти, заснованій на братерстві і рівності. Козацька епоха постає «золотим віком» України, втраченим, через проникнення в українське народне «тіло» чужого, зовнішнього елемента – або іноетнічного («німців», «москалів», «жидів», «ляхів»), або ворожого соціально («панів», «царів»). «Саме цей іншородний елемент, що представляє чужий і ворожий Україні світ гріху, постійно виводить її за межі іконічного та несуперечливого стану буття, вкидаючи в профанну реальність».

За влучним зауваженням В. Артюха, автор «Книги буття українського народу» сприймає Україну в межах дихотомії «своє чисте» – «чуже зле і вороже». Отже концепція М. Костомарова питома народницька, вважає народ основою і змістом історичного процесу, і разом – цілковито популістською у своєму протиставленні народного «добра» соціально та етнічно чужому та чужорідному злу [10].

Вже у наступній генерації українських діячів, на новому етапі українського руху, народницька історична концепція знайшла розвиток у працях Володимира Антоновича (1834–1908), видатного історика, який належав до грона тих «українолюбців», які походили з польських/полонізованих родин Правобережної України.

І. Гирич у своєму дослідженні історії української ідеї в інтелектуальному середовищі України позаминулого століття так писав про стрижень бачення В. Антоновичем української історії: «В. Антонович, продовжуючи традицію М. Костомарова, намагався етнічно і ментально розмежувати народ і княжу верству [61].

Оскільки громада за засадничою настановою народників – від початку притаманна українському народові і існувала завжди, а українсько-руські князі перестали керувати суспільством за монголо-татар..., то робився висновок про чужорідне походження князівської влади. Князі – нормани, люди півночі, а народ з його споконвічною громадівською організацією був автохтоном руської землі. Звідти, буцімто, походило нерозуміння між князями і народом, байдужість народу до еліти. Спочатку народ байдуже сприймав варягів, у XIV ст. – литовців, а згодом і поляків. Нестратифікованість українського суспільства народники зробили плюсом, позитивом, особливою рисою, притаманною лише українцям. Саме на цій рисі народники будували український месіанізм, на противагу авторитарному і олігархічному месіанізму росіян і поляків» [62].

Для В. Антоновича громада в українців – органічне об'єднання, яка відповідає їхній ментальності, у ній існує повага до особистості, а колективне та індивідуальне «перебувають на паритетних засадах». За визначенням І. Гирича, «історики-народники (вони ж зазвичай, і політики) вважали, що наша громада стримувала етнос від саморозпаду й асиміляцій, тоді як у сусідів цю функцію виконували інші чинники. Завдяки громаді народ зберігав релігійну, культурну, соціально-політичну стабільність».

Йшлося про нібито здатність громади виконувати низку функцій держави, навіть організувати зовнішньополітичні взаємини [62].

Як зазначав дослідник, на переконання В. Антоновича, «самою своєю окремішністю українці...завдячували цій не адаптованості до чужонаціональних державних організмів на українських землях. Виходило так, нібито весь тисячолітній період своєї історії українці жили ізольовано від держави, яка у княжу добу була норманською, у литовсько-польську добу литовською. і польською, після падіння Гетьманщини російською, а на Правобережжі – польською. Еліта в Україні весь час була чужорідною народів, який, згуртувавшись у громади, жив своїм окремішнім життям» [298].

Гадаємо, що можна погодитися з таким зауваженням І. Гирича щодо народництва в українській історіографії XIX ст.: «Для українців історія України – це передусім історія її народного життя. Адже верхній прошарок суспільства лише інколи був українським і систематично зраджував власний народ. Свою еліту і насамперед землевласників польського часу українська історіографія віддавала своїм сусідам».

Народницькі/народолюбські елементи можна виокремити і у поглядах Олександра Кониського (1896–1900), відомого діяча київської громади, літературного критика, публіциста, першого біографа Т. Шевченка. Ці риси світогляду О. Кониського виявив О. Мисюра, зазначивши, що він, як і інші українофіли, був переконаний, що інтелігенція повинна йти до народу, зблизитися з ним і просвітити його. Дослідник також наголосив на близькості поглядів О. Кониського до світоглядних засад кирило-мефодіївців.

Водночас, О. Кониський не приймав ані революційних, ані соціалістичних ідей, вважаючи, що шлях до поліпшення становища народу (селянської більшості) має йти через тривалу культурницьку, просвітницьку роботу. Дуже чітко ця позиція авторитетного українського

діяча виражена в одному з його листів до головного опонента, М. Драгоманова. «У сфері соціально-економічній, – писав О. Кониський, – єдина дорога – освіта маси, а не кервава революція. Доки маса не засвоїла собі тієї чи іншої теорії, і не перейнялася нею, доти керваві стежки – марна річ. А коли маса знатиме і тямитиме, як їй уладнати своє життя, дак тоді уладнає і без крові».

Нам видається, що «народництво» О. Кониського мало швидше, національне забарвлення, було певним наголосом у світоглядній системі, яку сам він визначав як «націоналізм». За його словами, націоналізм – «то любов до народу, до тих прикмет своєї народності, котрими він одрізняється од інших народів; то природний потяг народу обороняти ті прикмети од впливу чужої народності, розвивати їх, щоб жити в тих формах, в яких вивела його на сцену природа і історія». «Народництво» О. Кониського у певному сенсі – окремий випадок чи не універсальної ознаки цілого українського «табору», проте специфіку його поглядів і місця у національному русі зумовили насамперед неприйняття соціалістичного радикалізму та відзначений вище «націоналізм».

Саме особливий наголос О. Кониського на важливості національного, його готовність протиставити національні почуття і цінності цінностям загальнолюдським, «космополітичним», поставити національне перед соціальним – основа гострих розбіжностей між О. Кониським та М. Драгомановим. (Зауважимо, що тривала і емоційна суперечка цих двох визначних українських діячів мала також суто особисті грані). У цьому випадку «націоналізм» О. Кониського не був, на думку О. Мисюри, ворожим демократії націоналізмом в дусі Д. Донцова, проповіддю національної ворожнечі чи ексклюзивності. Підтвердженням цього, зокрема, може бути таке висловлювання О. Кониського (у листі до М. Драгоманова): «Відносини до усіх народностей однакові. Україна-Русь – однаково з усіма народами має право уладнатись по своїй уподобі» [89].

З іншого боку, О. Кониський виявляв велику наполегливість і послідовність у своїх зусиллях розмежувати українське і російське насамперед у сфері мовно-культурній, вивести українську культуру з підбудь якого впливу російської на усіх її щаблях і в усіх вимірах. Його погляди, на нашу думку, можна визначити як національно-консервативні, а його народництво полягало радше у близькості до народницької історіографії В. Антоновича, а також – у на загал демократичних політичних переконаннях, безкомпромісній критиці російського самодержавства.

Наймасштабніша постать українського руху ХІХ ст. – М. Драгоманов, соціальний філософ, публіцист, історик, діяч київської громади й української еміграції. Спробуємо стисло викласти його погляди, зазначивши на властиві їм окремі народницькі риси; водночас і на критику російського народництва.

Політичні та соціальні переконання М. Драгоманова постають органічним сполученням засад лібералізму, критичного ставлення до держави (дещо анархічного штибу) та соціалістичного суспільного ідеалу. Стрижнем, ядром поглядів цього видатного українського інтелектуала був лібералізм як «доктрина про те, що свобода і гідність людини є найвищими вартостями». На них опиралася його критика інституту держави як інструмента насильства, захисту експлуатації та несправедливих привілеїв, у сподіванні на можливість існування ефективної суспільної організації без державного примусу. Проте було б очевидним перебільшенням вважати М. Драгоманова послідовним анархістом; на думку І. Лисяка-Рудницького, авторитетного дослідника спадщини вченого, свої анархічні задуми він «бачив як указник на пряму, в якому мав би здійснюватися поступ, незалежно від того, чи цієї мети можна коли-небудь досягнути» [95].

Логічним висновком погляду М. Драгоманова на сутність свободи стали його соціалістичні переконання. Для нього справжня свобода

можлива лише за соціальної системи, яка ґрунтується на економічній рівності та відсутності експлуатації. В основі соціалістичного ідеалу Драгоманова – не економічна теорія, не історіософська доктрина, а «етичний імператив», переконання у несправедливості соціальної нерівності. Соціалізм М. Драгоманова, за І. Лисяком-Рудницьким, більше «цеховий», ніж соціалізм централізованої держави, устрій, немислимий без політичної свободи, «братерство розвинених індивідів».

Прийнявши та послідовно обстоюючи ідею окремішності української нації, прагнучи звільнити українців від національного гноблення, М. Драгоманов бачив шлях такого звільнення у реалізації свого ліберального та гуманістичного суспільного ідеалу, висунувши ідею перетворення Російської імперії у вільну федерацію територіальних спільнот. Таке радикальне перетворення він вважав ідеалом і для інших держав, у тім числі набагато вільніших, ніж російське самодержавне царство. Драгоманов, за влучним визначенням І. Лисяка-Рудницького, «захищав космополітизм культурних вартостей від усіх виявів національного егоцентризму». Без національної свободи для Драгоманова не могло бути і жодної іншої. «...Космополітизм і ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах» – ключова формула Драгоманова у ставленні до українського національного питання [322].

Мабуть, виразно народницьку рису в ідеологічних побудовах М. Драгоманова можна побачити у тому, що він, як і домінуюча більшість українських діячів того періоду, волів «ототожнювати українську національність з її «мужицтвом» та засуджував панів, попів і купців як визискувачів, що паразитують на народній кривді». (Згадаємо зауваження С. Подолинського, який вважав, що «українці – народ мужицький, здебільшого; немає народу в світі, де б був такий малий відсоток вищих станів, і тому всілякий український рух у вихідній точці своїй немає ніякого сенсу, якщо він не чисто мужицький»). І. Лисяк-Рудницький писав,

що Драгоманов «був заражений популістським упередженням, що лише фізична праця є економічно продуктивною та етично бездоганною». Водночас у своїй реалістичнішій «програмі-мінімум», викладеній у трактаті «Вільна спілка» – «Вольный союз» (1884), Драгоманов висунув швидше радикально-демократичну та реформістську, ніж народницьку програму, не відкидав категорично суспільної корисності привілейованих верств суспільства [89].

Соціалістичні висновки з етичного народництва М. Драгоманова фактично були близькими до концепції «російського/общинного соціалізму» О. Герцена (якого український діяч дуже шанував), а його анархічні наголоси – до соціального ідеалу М. Бакуніна. Драгоманов піддав рішучій критиці деякі погляди та тактику дій російських революціонерів-народників. Він, зокрема, не поділяв їхньої віри в російську селянську общину, її соціалістичну перспективу. «В громадах Росії...немає практичного і теоретичного ґрунту для соціалізму, такого ґрунту, який єсть в городській, ремісничо-фабричній, писемній, вільно-державній Європі», – писав Драгоманов. (Варто зауважити, що загалом ідея бездержавного соціалізму виявилася утопією, чи то на основі російської селянської общини, чи на будь-якій іншій).

Він також критично ставився до революційного терору. Драгоманов виявив на диктаторські та централістські схильності російських революціонерів, вони не розуміли цінності політичної свободи. Крім того, М. Драгоманов гостро критикував їх за шовінізм, вважав, що «космополітизм» багатьох російських революціонерів фальшивий, що насправді це не близький йому космополітизм рівних і вільних, але маска російського націоналізму, тому що критичне вістря народницького засудження націоналізму насправді спрямоване проти боротьби пригноблених, а не гнобителів [66].

У контексті питання про популізм видається дуже влучною критика М. Драгомановим концепції «народної волі» як певної визначальної цінності за демократичного устрою держави. Для нього, за визначенням І. Диптан, «народна воля на практиці не може бути нічим іншим, як тільки волею більшості; доктрина абсолютизації народної волі може спричинитися до створення диктаторських режимів (тиранії у грецьких полісах, римський цезаризм, яacobінська диктатура, бонапартизм Першої та Другої імперій)». Як зазначалось, апеляція до прямої демократії, протиставлення волі більшості праву меншості, визначальною рисою популізму; відтак Драгоманов, усвідомлюючи певну потенційну колізію принципу більшості та засад особистої свободи, є, по суті, критиком популістського вибору – як такого, що може призвести до тиранії.

Незважаючи на їхній значний вплив, в українському «таборі», переважали народницько-популістські погляди і в українському варіанті зазнали певної критики вже з боку сучасників. Зокрема, критичний погляд на крайнощі «демократизму» висловлював П. Куліш. За словами С. Світленка, «орієнтація більшості українських народолюбців на «пригнічених та скривджених» П. Куліш розглядав як «фатальна крайність». За словами П. Куліша, вона мала наслідком «ізолюваність нашої громади народолюбців і – що найгірше – відчуження від нас багатьох людей багатих і різнобічно освічених».

Скептичні ноти в оцінці народницьких ідей лунали пізньому зауваженні Б. Познанського, активного «хлопомана» та громадівського діяча: «Всі ми однаково бачили несправедливість кріпосної залежності, і в жертві цього суспільного ладу – селянині – бачили насправді неіснуючі чесноти».

Гадаємо, варто погодитися з критикою поглядів В. Антоновича, висловив І. Гирич: «Абсолютизація громадівства була «міною сповільненої дії» для найширшого поступу нації. Негація ролі провідної верстви в історії

гальмувала гармонійну структурування сучасного суспільства..., залишала поза українськими рамками капіталістичне місто, відривала від нації міське населення – робітництво, службовців, а відтак гальмувала державницькі інстинкти еліти. Сильні сторони національного народництва були водночас і його вадами» [61].

Суголосну аргументацію мала і послідовна критика народництва з боку В. Липинського. Тяжюючи до ототожнення національного з народним, українське народництво відштовхувало від національного руху частину більш заможних, а водночас і більш освічених верств суспільства. Чесноти та здібності «простолюду» були ним, врешті-решт, переоцінені; натомість критика держави як такої виявили утопічною. Вже у ХХ ст., під час української революції, вважали однодумці В. Липинського, «відлучення від державотворення вищих верств суспільства як «несоціалістичних елементів» не дало змоги мобілізувати всі сили для здобуття незалежності» [66].

Підсумовуючи сказане, варто зауважити, російське народництво, що було феноменом не лише політико-ідеологічним, але також і соціокультурним, і навіть ментальним, в основу своїх ідеологічних конструкцій поклало ідею, яка мала популістські грані. Нею став погляд на російську селянську общину як на потенційну основу створення нового егалітарного, соціалістичного суспільства. У роздумах народників селянство загалом було дуже близьким до поняття «народу». Народ для народників поставав носієм якоїсь метафізичної, ніж раціональної «істини», «правди», чеснот, яких, часто-густо, годі було шукати у багатьох реальних «простолюдинів». Відтак, на нашу думку, у цьому контексті народ виявився поняттям популістського штибу, протиставленим вищим класам суспільства. Вищі класи були нібито позбавлені якої-небудь соціальної цінності, не мали жодних виправдань свого відмінного та

кращого, ніж у народу, становища. Цілком ворожою і не потрібною народові силою вважалася держава.

Народництво усіх напрямів було просякнуте ідеєю «провини» інтелігенції перед народом, яку та нібито мала якось спокутувати. Способи такої спокути народники знаходили у дуже широкому діапазоні варіантів практичних дій – від загибелі у терористичній війні з владою до цілком легальної безкорисливої культурно-освітньої роботи, праці серед селян. На нашу думку, погляд на інтелігенцію як на апріорно у чомусь винну перед народом, чи не меншовартісну групу, також є, у широкому значенні, популістським.

Вище вже наводили запропоновану М. Кенован класифікацію історичних типів популізму, в якій російське народництво XIX ст. поставало одним з його варіантів – різновидом аграрного популізму. Вважаємо, що, тримаючись окресленого у першому розділі дещо вужчого розуміння популізму, зосередженого на визначенні спільних, для його відмінних форм, характеристик, буде обґрунтованішим твердження, що російське народництво мало істотні популістські ознаки у своєму соціальному ідеалі. Популістським було і його «нігілістичне» ставлення до державної влади.

Що ж стосується такої популістської прикмети, як використання маніпулятивного дискурсу, технологій впливу на маси, то однозначну відповідь про її наявність у народництва дати складно. З одного боку, пропагандистські апеляції народників до «мужика» лексично та з погляду системи аргументації були розраховані на зовсім неосвічену, здебільшого неграмотну аудиторію, а відтак виглядають саме як спроба маніпуляції нею через штучне спрощення проблеми. З іншого – народники у більшості були щирі у своїх переконаннях, їхні звернення до народу не були лицемірно-демагогічними, вони самі сприймали як служіння, мало не релігійне, якійсь вищій «ідеї». Водночас народництво у Росії мало, принаймні, на піку свого

впливу, характер насамперед революційної доктрини, прагнуло до радикального соціального перевороту, не відкидаючи масштабне насильство як його основний засіб.

Народництво, питома російський за своїми першовитоками, ідеологічною та організаційною складовими, феномен, набуло значного поширення і в українських губерніях Російської імперії, зберігаючи риси «загальноросійського» явища. У ці ж десятиліття постало власне українське народництво/народолюбство, що відрізнялося від російського і персонально, і організаційно, і, головне, ідеологічно, хоча й мало з ним багато спільних моментів.

Висновки до розділу 2

Вважаємо, що варто скоригувати поширену тезу про зв'язок популізму з демократією. Цей феномен властивий не демократії, а масовій політиці, політичній діяльності, до якої залучені у як дієвий суб'єкт широкі маси громадян. Політична боротьба за демократію, якщо розуміти її як стабільний політичний лад, що формується багатьма сталими політичними інститутами, є варіантом такої політики.

Приклади зв'язку популізму з масовою політикою та демократією знаходимо вже в історії Стародавньої Греції, де, як відомо, вперше у Європі утвердився демократичний політичний устрій. Складовою політичного життя античних Афін стала діяльність окремих «демагогів», яким властиві були популістська риторика, яскраво виражений вождизм, уміння маніпулювати та спрямовувати натовп / масу.

Чимало прикладів популізму містить історія США – країни, яка стала на шлях демократичного розвитку від моменту свого виникнення. У 1820–1830 роках президент Е. Джексон зумів здобути владу та провести серйозні

реформи, використовуючи виразно популістські апеляції до виборців, у популістському ключі інтерпретуючи президентську владу як таку, що може бути безпосереднім виразником волі народу.

У Новий час, вже у ХІХ ст., коли в умовах формування в Європі та Америці демократичних політичних інститутів широкі народні маси знову стали активним суб'єктом політичної боротьби, популізм постав важливим виміром політичного життя. Він виявив себе і в умовах самодержавної Росії, у тім числі на підвладних цій імперії українських землях. Одним з історичних варіантів популізму стало «народництво» – політичний рух та ідеологія, ядром якого було переконання у тому, що носієм усіх чеснот та основою для майбутнього справедливого соціального устрою може бути селянство. У дещо видозміненому вигляді політична спадщина народництва була використана російським більшовизмом, сприяла завоюванню влади комуністами у відсталій, тоді ще здебільшого аграрній Росії.

На відміну від Росії, стосовно України термін народництво (народолюбство) не позначає певної окремої суспільної течії чи ідеологічної системи, але є важливою властивістю українського національного руху ХІХ ст., його історіографії та соціальної програми. У пошуках/творенні своєї національної ідентичності, зусиллях виокремити її з російської та польської версій минулого та сучасного України, українська інтелігенція звернулася до народної (селянської) культури та способу життя, в яких українські етнічні риси збереглися найбільше. В умовах самодержавної імперії, український рух на Наддніпрянщині від самих початків був антиелітарним, викреслюючи з власних реконструкцій минулого та планів на українське майбутнє вищі верстви суспільства, як нібито цілковито чужі українству. Його іншою народницькою особливістю стало скептичне ставлення до держави, в її повноцінному вигляді, віра, часом не досить виразно окреслена, у здатність української народної маси

до самоорганізації без участі державного апарату. Ці риси українського руху, на нашу думку, можна оцінити як популістські.

З іншого боку, хоча народолобство і переважало, воно виявляло себе по-різному. Частина українофілів схилилася більше до вибору на користь національних цінностей, вже «за спиною» яких мали постати соціальні питання. Втім, і ця течія на загал була дуже демократичною, і не позбавленою популістського забарвлення.

Ще у дореформений період в українському середовищі пролунала критика тих рис народництва, які розглядаємо як популістські. Зокрема, проти намагання тільки «демос» вважати справді українською національною силою виступав П. Куліш. Вже в іншій генерації українства утвердився державницький напрям, який фактично відмовився від популістських поглядів українського народництва. У ХХ ст. рішучим опонентом народників став В. Липинський, який прагнув повернути українському рухові вищі верстви України – у баченні її минулого, боротьбі за майбутнє, пов'язуючи сподівання на національний розвиток України з державою, створеною та керованою освіченою (і заможною) елітою.

Українському народництву як певному вимірові українського національного руху властиві популістські риси в історіографії, ідеології та практиці. В основі якого лежало специфічне розуміння та трактування унікальності моноструктурної історії, традиціоналізму, домінування культурного чинника над іншими у розумінні форм та способів трансформації, споконвічні пошуки свободи та волі, ці якості переважали, проте не мали монопольного становища. У тодішніх соціально-політичних обставинах існування України їх поява була цілком не випадковою. Саме вони певною мірою перешкоджали масштабній підтримці національного руху вищими верствами суспільства. Згодом, у критичних умовах національної революції 1917–1921 рр., це, можливо, стало однією з причин

її невдачі. І тому ідеї ХХ століття не можуть працювати як ідеї ХХІ століття, мусять формуватись нові концепти національної ідеї, які б мали практичний аспект її реалізації.

РОЗДІЛ 3

ПОПУЛІЗМ ЯК НАРОДНА УТОПІЯ: РУХИ ТА ІДЕОЛОГІЧНІ ТЕЧІЇ НА ПРИКЛАДІ США

3.1. Історія популістського руху наприкінці ХІХ ст. у США

У контексті історії популістських рухів неможливо оминати увагою діяльність політичної партії, яка вперше отримала, хоча і неофіційно, таку назву. Йдеться про Народну партію (*The People's Party*), яка відіграла важливу роль у політичному та суспільному житті США в останнє десятиліття ХІХ ст. Вона відома також під назвою Популістської партії («популістів»), широко вживаної і сучасниками, і у спеціальній літературі. (Терміни «Народна партія» та «Популістська партія» вживаються далі як тотожні. – *І. К.*) Як впливова «третя сила» (після Республіканської та Демократичної партій), Народна партія певний час була учасником гострих політичних змагань, брала участь у президентських кампаніях.

Популістська партія виникла у 1892 р. на підставі об'єднання двох впливових фермерських організацій з південних та західних штатів. Звертаючись до питання про її створення, варто характеризувати той суспільний рух, у якому поширився популістський дух, визначити основні чинники організації партії.

Важлива особливість соціально-економічного розвитку США у десятиліття після завершення Громадянської війни – (в умовах загального масштабного економічного зростання), урбанізація та промислова модернізація, концентрація капіталів, формування колосальних статків, неможливих раніше ані в Америці, ані у Старому Світі.

Саме у цей період у Сполучених Штатах з'явилися перші «мільяртери». Враховуючи співвідношення купівельної спроможності

грошей, а також відсотка національного багатства, яким володіли тодішні нові «супербагаті», рівень зосередження матеріальних можливостей в одних руках був чи не найбільшим в американській історії [2].

Основою приватної економічної потуги ставали монополії – залізничні, сировинні, металургійні та інші, а також банки, подекуди створені шляхом кримінального усунення конкурентів. У таких умовах корупція державного апарату всіх рівнів, відверті зловживання владою, у тім числі і на виборах, перетворилися у надто поширену характеристику суспільного життя США. Водночас у країні набував розмаху профспілковий рух, який найперше захищав інтереси простих найманих робітників.

У період після Громадянської війни з новими труднощами та проблемами зіткнулися американські фермери. Причина – тривале значне зниження цін на сільськогосподарську продукцію, несприятлива для багатьох аграріїв зміна співвідношення між їхніми загалом нестабільними доходами та цінами на реманент, сільськогосподарське обладнання тощо.

Розвиток транспортних комунікацій, зростання виробництва зернових в Аргентині, Канаді, Австралії несприятливо змінили конкурентні умови для фермерів Сполучених Штатів. Чимало фермерських господарств були обтяжені надмірними борговими зобов'язаннями, банкрутували. Відтак 1870 роки стали часом активізації фермерського руху, створення численних фермерських союзів (альянсів), які почали об'єднуватися у регіональному та згодом у національному масштабі [62].

Популістська партія постала як організаційне втілення прагнення до змін широких верств суспільства, низки відмінних соціальних груп. Основу нової партії становили численні фермерські організації, об'єднані (зі збереженням значної автономії) у загальноамериканській Фермерський альянс. Маючи свої часописи, рахунок яким у масштабах країни йшов на тисячі, фермерські союзи на місцях брали участь у політичних змаганнях,

інколи діючи самостійно. Частина активістів фермерського руху дійшла висновку про потребу самостійної політичної організації, вважаючи, що ані Демократична, ані Республіканська партії не виражають їхніх інтересів.

Певний вплив на становлення та діяльність Популістської партії мав рух так званих націоналізаторів чи белламістів. Поштовхом до його виникнення та поширення став дуже популярний соціально-утопічний роман «Погляд назад» (1888), автором якого був Едвард Белламі (1850–1898). Син священика, юрист за освітою, Е. Белламі у молоді роки звернувся до журналістики (спочатку як публіцист, а згодом як видавець часопису «Дейлі Ньюз»). Провідною темою його статей ставали гострі тогочасні соціальні проблеми – нерівність і класові конфлікти, страйки, дитяча праця та інші. Вони допомагають характеризувати ідеали молодого публіциста як загалом соціалістичні; сам він визначав свою систему поглядів як «релігію солідарності».

Сюжет роману «Погляд назад» фантастичний. Його головний герой, молодий багач Джуліан Вест, у 1887 р. впав у летаргічний сон і прокинувся у рідному Бостоні вже у 2000 р. Так він опиняється у цілковито новому суспільстві, розгорнута розповідь про яке і стає основою роману.

Це ідеальне суспільство у Е. Белламі – соціалістичне. Приватну власність на засоби виробництва скасовано, а економіка раціонально та досконало організована державою. У ньому зникли нерівність, експлуатація, конкуренція та всі форми соціальних конфліктів. Нове суспільство змальовується як суспільство загального добробуту. Держава забезпечує повністю рівний розподіл доходів, проте жорсткої регламентації споживання не існує, бо воно успішно регулюється морально-культурними чинниками. У досконалому суспільстві майбутнього люди, організовані у «промислові армії», зобов'язані працювати лише до 45 років, після чого мають право на вільний вибір способу життя, заняття наукою, мистецтвом чи літературою. Як і належить фантастичним романам, у Е. Белламі

зображено технічні досягнення, які у 2000 р. мають полегшити людське існування. Загалом у суспільстві майбутнього панує дух братерства, взаємодопомоги та кооперації. Отже, Е. Беллами був переконаний, що люди повністю формуються соціальним середовищем, і відтак його радикальне вдосконалення зробить людей якісно моральнішими та гуманнішими.

Ідеї популізму були присутні в поглядах Е. Беллами, який виступав за мирний, ненасильницький перехід до соціалістичної організації суспільства, застосовуючи механізми демократії як інструмент реалізації інтересів більшості (які сприймали і як загальні інтереси). Прибічники революційного насильства – «послідовники червоного прапора» – мимохідь згадуються у романі як сила, що лише заважала такому переходу.

Белламісти обстоювали поступову, мирну націоналізацію основних галузей економіки – зв'язок, транспорт, комунальні послуги, згодом металургія та ін. На їхню думку, розвиток промисловості та виникнення монополій вже і так близько підвели суспільство до такого кроку. Відтак заміна «приватного капіталізму» «громадським капіталізмом» не буде свавільним актом, а необхідним для великої більшості людей назрілим рішенням.

Роман Е. Беллами став надзвичайно популярним, помітно вплинувши на інтелектуальне та суспільне життя сучасної йому Америки. Захоплені його ідеями прибічники реформ почали створювати власні організації, відомі як «партія націоналізаторів» чи белламістів (за оригінальною назвою – *Nationalist party*; зауважимо, що її переклад як «націоналістична партія» був би змістовно неправильним. – *І. К.*). Перша така організація – Бостонський клуб Беллами – виникла у вересні 1888 р. До початку 1890 років у США діяло вже понад 150 клубів націоналізаторів. Їхнім головним рупором став часопис «Націоналізатор», згодом також «Нью-Нейшн».

Е. Белламі, захищаючи соціалістичні за сутністю погляди, заперечував використання стосовно нього терміна «соціаліст». В одному з листів він писав, що це слово «пахне для пересічного американця часом, нагадуючи про червоний прапор», тобто насильницьку революцію «знизу», заколот знедолених верств суспільства. Натомість мирний перехід до нового ладу мав, за Е. Белламі, очолити не робітничий клас, а реформістська інтелігенція. Письменник вважав, що реалізація його ідей мала б стати сучасним втіленням соціального ідеалу Томаса Джефферсона, який сформульований у знаменитій преамбулі до Декларації незалежності США – про право кожної людини на життя, свободу та прагнення до щастя. В умовах існування соціальної нерівності, експлуатації та конкуренції демократія є ілюзією, наголошував Е. Белламі, і закликав «поширити демократію на сферу індустрії» [60].

Вважається, що рух націоналізаторів вплинув на формування програми Народної (Популістської) партії. Багато белламістів узяли участь у її діяльності. Враження від роману Е. Белламі стали імпульсом до появи інших соціально-утопічних творів (або ж антиутопій). У деяких з них розвивалися суголосні, соціалістичні погляди, інші ж, навпаки, були критикою ідей автора «Погляду назад». Зокрема звернувся до жанру соціальної фантастики Ігнатіус Доннеллі (1831–1901), конгресмен, один із радикальних лідерів Популістської партії. У його романі «Колона Цезаря», дія якого відбувається в Америці у 1988 р., змальовано картину жахливого соціального вибуху, до якого довела країну плутократія. Повстання знедолених обертається жорстоким винищенням правлячого класу і, зрештою, призводить до загального краху цивілізації [63].

Варто згадати твори критиків Е. Белламі. Поти його соціалістичного проекту спрямований роман-антиутопія німця К. Вільбрандта «Пригоди містера Оста у світі містера Белламі» (1891). Його головний герой, потрапивши у майбутню країну Е. Белламі, побачив там не гармонійне,

щасливе і заможне суспільство, а загальну бідність, крадіжки, нестачу елементарних задоволень і побутових зручностей. Вочевидь, автор «Пригод містера Оста» поділяв погляди тих, хто вважав соціалістичні ідеали привабливою ілюзією, реалізація яких на практиці призведе до появи бідного та невірного суспільства.

Помітну роль у діяльності Народної партії відігравали жінки – активістки жіночих організацій. У період, про який ідеться, вони стали важливою і впливовою частиною американських реформістських рухів. Серед головних питань, на яких зосередили свої зусилля тодішні американські феміністки, – надання жінкам виборчого права (боротьба за це відома як «суфражизм»), доступу до вищої освіти та престижних професій, статус жінок у сім'ї, проблема залежності жінок від домашньої праці, становище жінок у бідних родинах, а також проблема заборони виробництва і продажу алкоголю [289].

Жінки займали важливі позиції в організаціях грейнджерів (таємних фермерських союзах, об'єднаних в Орден захисників землеробства, що діяли з 1867 р.). Зокрема, до складу місцевої організації Ордену мали входити не менше 9 чоловіків та 4 жінок.

Дослідники виділяють навіть спеціальні «жіночі» акценти в ідеологічних побудовах грейнджерів. Бо рух грейнджерів передував масовому створенню фермерських альянсів. Жінки – активістки Популістської партії (Фанні Вікері, Меріон Тодд, Сара Емері, Мері Е. Ліз, Енні Діггс та інші), ще до її заснування, висунули як діячок феміністських організацій. У цілому жіночий рух у США кінця XIX ст., незважаючи на неоднорідний характер, мав виразний соціалістичний ухил.

Налаштування Популістської партії на радикальні соціальні зміни зумовило співпрацю із нею багатьох феміністок, хоча популісти і не вносили окремих положень щодо прав жінок до своєї програми. Американська дослідниця жіночого руху М. Буль писала, що «жінки-

популістки називали політичну гегемонію чоловіків головною причиною занепаду цивілізації». Вона зазначила, доступ жінок до політичної та економічної влади був необхідною умовою налагодження «кооперативної співдружності» (*The Cooperative Commonwealth*) – того кращого соціального ладу, до якого прагнули популісти. (Цей термін походив від назви книги маловідомого письменника Лоуренса Гронлунда (*Laurence Gronlund*), що побачила світ у 1884 р.). Важливим питанням для феміністок – учасниць Популістської партії – було звільнення жінок з-під ярма хатньої праці (у ті часи та за тодішніх технологій, вочевидь, важчої, ніж сьогодні), яку вони розглядали як перешкоду загальній політичній емансипації жіноцтва. Засобом цього бачилося спільне, «кооперативне» ведення домашнього господарства [336].

Прагнення жінок-феміністок описані у ще одному романі згаданого популіста І. Доннеллі – «Золота пляшка» (1892). У ньому змальовано фантастичну картину революційного соціалістичного перетворення США та цілого світу. Головний персонаж цього твору – жінка – активістка жіночого руху Софі Бенізе (*Benezet*), дружина революціонера – президента майбутніх Сполучених Штатів. За визначенням М. Буль, «як квінтесенція популістського роману про соціальну реконструкцію, «Золота пляшка» фокусується на ролі жінок у трансформації соціального порядку у «кооперативну співдружність», а «...позитивні образи жіноцтва, які висунули лідери жіночого руху, а Доннеллі обернув у літературну метафору, стали популістськими іконами».

Американський дослідник Дж. Кріч наголошував на важливому значенні для популістського руху на Півдні релігійної складової. У цьому регіоні США організації Популістської партії очолювали пастори місцевих громад євангелістських деномінацій. На думку Дж. Кріча, для багатьох популістів Півдня першоджерелом їхньої політичної програми стала система поглядів, яка ґрунтувалася на цінностях американського

протестантизму. У цьому випадку «євангелістські ідеї щодо політики, демократії, економіки, взаємин між класами, раси і гендеру, не лише сформували популістський проект для реформ, але мотивували популістів ставити обов'язок щодо Бога над вірністю партії для того, щоб відновити те, що вони вважали даною Богом американською системою економічної і політичної свободи». Ці «євангелістські» популісти Півдня керувалися ідеалами «Джефферсонівської демократії» – економічної незалежності на особистому рівні, вільного підприємництва, свободи совісті, і вважали, що будь-яка «концентрація» – населення (через урбанізацію), багатства, політичної влади чи керівництва у протестантських деномінаціях веде до «тиранії» [329].

Формування нової партії – Популістської – відбулося протягом 1890–1892 рр. Важливою віхою у цьому процесі став з'їзд фермерських організацій південних штатів у м. Окала (штат Флорида) у грудні 1890 р. У ньому також узяли участь делегати деяких фермерських і робітничих спілок Півночі та Заходу. Одночасно у місті відбувся і з'їзд союзу «кольорових» фермерів. Частина учасників з'їзду виступила з ініціативою організувати нову партію. Більшість делегатів зборів в Окала підтримала низку програмних пропозицій і вимог, частина яких незабаром стала основою програми популістської партії. Зокрема, з'їзд підтримав пропозицію запровадження нижчих тарифів на залізничні перевезення, жорсткішого регулювання роботи залізниць.

З'їзд (хоча і в не надто конкретних формулюваннях) запропонував відновити федеральний податок на доходи, причому за прогресивною шкалою, і підтримав пропозицію щодо запровадження «вільного срібла» (про цю ідею детальніше йтиметься далі). Учасники конференції в Окала виступили за прямі вибори сенаторів. Важливою для інтересів фермерів була ідея створення, за федеральні кошти, спеціальних складів, де фермери могли б зберігати зерно, очікуючи сприятливі ціни на нього.

У травні 1891 р. делегати фермерських організацій Півночі провели свою конференцію у Цинциннаті, на якій рішуче налаштована більшість ухвалила рішення про створення нової партії, що отримала назву Народної. Конференція обрала керівний (між з'їздами) орган партії – Національний комітет, який очолив Герман Таубенек, керівник фермерської організації з Іллінойса. Програма Народної партії побудована на вимогах конференції в Окала. До неї також ввійшли положення про прямі вибори президента, віце-президента та сенаторів [329].

Крім того, популісти підтримали запровадження загального виборчого права, рекомендуючи, щоб це питання розглянули законодавчі збори штатів. З'їзд ухвалив резолюцію на підтримку поширення закону про 8-годинний робочий день на всі підприємства (на той момент він стосувався лише державних установ). При цьому конференція відкинула вимоги суфражисток і «прогібіціоністів» (прибічників заборони алкоголю).

Наступним важливим кроком у становленні Популістської партії стала конференція у Сент-Луїсі (лютий 1892 р.), у якій узяли участь фермерські організації всіх регіонів США, Альянс кольорових фермерів, делегації багатьох профспілок і грейнджерські ліги. Її проведення прискорило процес створення місцевих організацій партії. Зрештою, у липні 1892 р. з'їзд у м. Омаха (штат Небраска) ухвалив доповнену програму Народної партії, висунув кандидатів від неї у президенти та віце-президенти. Балотуватися на посаду глави держави мав генерал Джеймс Уівер, ветеран Громадянської війни, який воював на боці Півночі, брав участь у русі грінбекерів. Кандидатом у віце-президенти з'їзд висунув генерала Джеймса Філда, який у Громадянську війну бився у лавах армії Конфедерації. Така зв'язка мала підкреслити загальнонаціональний характер Народної партії, сприяти підтримці її кандидатів у всіх штатах. Варто зазначити, що на Півдні частина фермерських організацій створення

власної партії врешті-решт не підтримала, почасти з расистських міркувань.

Певну участь в організації Популістської партії взяли профспілки, чії вимоги вплинули на формування її програми. Загалом сильні об'єднання профспілок: Американська федерація праці (АФТ), Орден лицарів праці та інші, враховували те, що Популістська партія передусім є організацією фермерів, обстоює їхні інтереси, які із інтересами робітництва збігаються не у всьому. Тому для профспілкових лідерів йшлося про можливість співпраці із популістами, але не про масштабне залучення до діяльності новоствореної партії [187].

У преамбулі першої програми Народної партії, яку прийняли на з'їзді в Омасі, декларувалося, що «плоди праці мільйонів нахабно вкрадені для того, щоб збудувати колосальні статки для небагатьох, безпрецедентні в історії людства, власники яких зневажають Республіку і загрожують свободі». Багатство має належати тим, хто його створює. У програмі констатовалося: міський і сільський «працюючий люд» має однакові інтереси та тих самих ворогів. Головним ворогом трудящих (народу) поставали залізничні компанії. «Або залізничні компанії будуть володіти народом, або народ буде володіти залізницями», – проголошували популісти. Омахська програма Народної партії містила вимогу націоналізації залізниць, а також телеграфних і телефонних компаній, пошти. Земля та природні ресурси визначалися як «спадщина народу», яка не може бути приватизована зі спекулятивними цілями.

Популісти вимагали повернути державі «надлишок» земель, якими володіють залізничні компанії і монополії; землю має тримати лише той, хто фактично на ній проживає. Висували також вимогу заборонити володіти землею іноземцям, а ту землю, що вже перебуває у їхній власності, – повернути державі [189].

Стосовно фінансової системи, то програма Популістської партії містила такі положення: запровадження прогресивного податку; запровадження національної валюти, яку випускав би лише уряд; запровадження «срібного долара» та швидке збільшення обігових коштів; створення урядових поштово-ощадних банків; скорочення рівня зборів до державного бюджету та бюджетів штатів; припинення надання державних субсидій приватним корпораціям.

Популісти пропонували визначити пенсії для ветеранів армії та флоту, водночас скасувати постійну найману армію, існування якої, на їхню думку, суперечило американській конституції і загрожувало свободі. Народна партія пропонувала обмежити перебування на посаді президента та віце-президента одним терміном, запровадити прямі вибори сенаторів, яких тоді призначали законодавчі органи штатів, забезпечити таємне голосування, чесний підрахунок голосів, надати право законодавчої ініціативи безпосередньо громадянам, а також запровадити процедуру ухвалення законів через референдум.

Популістські ідеї були пристуні в програмах харизматичних лідерів. Вони виступили за скорочення робочого дня, за жорстке дотримання вже існуючого 8-годинного часу праці в державних установах. Крім того, вони обстоювали заходи з обмеження еміграції, оскільки, на їхню думку, потоки пауперів і злочинців з усього світу підривали рівень заробітків «корінних» американців.

З нашого погляду, програма Популістської партії поєднувала декілька «кластерів» (груп) різнопланових вимог. Її стрижнем можна вважати ідею націоналізації монополій, соціалістичну за своїм характером. Суголосною вимогам робітничих партій була теза про необхідність скорочення робочого часу. Частина положень популістської програми мала радикально-демократичний або антикорупційний характер [269].

Зрештою, можна виділити певні суто популістські, у вищесформульованому значенні, риси програми Народної партії. На нашу думку, доволі популістський характер мала її риторика, що описувала соціальну нерівність, поділ на багатих і бідних у категоріях «крадіжки», «пограбування», взаємин «крадіїв» – багатіїв – та «окрадених» – народу, а політичні впливи монополій визначала як «змову». У виборчій програмі популістів на президентських виборах 1892 р. йшлося про «величезну змову проти людства, організовану на обох континентах, що швидко поширюється світом.

Якщо вона не натрапить на опір і не буде знищена негайно, то призведе до жахливих соціальних вибухів, знищення цивілізації і встановлення абсолютної деспотії». Критикуючи дві головні американські партії, популісти схильні були визначати їхні широкі зв'язки з бізнесом як «змову» проти народу, зраду його інтересів. Повернути владу до рук «простих людей» (*«plain people»*) – так звучало політичне кредо Популістської партії. Суголосним поглядам багатьох сучасних популістів є її негативне ставлення до масової еміграції до США, таврування новоприбулих переселенців як «голоти» та «злочинців», що шкодять інтересам простих американців. Поряд з цим варто, вочевидь, поставити вимогу націоналізації земель, що належать іноземцям, заборону для них володіти землею у США.

Один з напрямів критики Популістської партії – звинувачення в антисемітизмі. Справді, деякі художні твори авторства популістів, що порушували гостру соціальну тематику, дають підстави говорити про антисемітську риторичку, властиву окремим популістським активістам. Зокрема, виразні антисемітські мотиви містилися у згаданому романі І. Доннеллі «Колона Цезаря». Наголос на елементах антисемітизму у популістському русі зроблено у відомій праці американського політолога Г. Хофстедтера «Століття реформ. Від Брайана до Франкліна Делано

Рузвельта», яка побачила світ у 1955 р. Дуже критична щодо популізму, ця книга стала поштовхом до масштабної дискусії в американському академічному середовищі [243, с. 30].

Дослідник описував популізм як ірраціональний за своєю сутністю рух, спрямований у минуле, ворожий модернізації, загалом орієнтований на пошук «змов» та «офірних цапів». У наступні десятиліття погляди Г. Хофстедтера більшість дослідників прийняли. Щодо антисемітизму, то, справді, у публікаціях популістських часописів антисемітські твердження чи ремарки траплялися нерідко. Проте варто наголосити, що у програмних вимогах Народної партії не було жодних положень, що стосувалися б прав євреїв як етнічної чи релігійної групи. На нашу думку, з формулюванням американського історика В. Міллера, що «популісти загалом використовували антисемітизм та англофобію як метафори. Їхні посилання на євреїв чи Шейлока майже завжди стосуються банківських інститутів. Вони рідко посилалися на релігію чи етнічну належність».

Йшлося швидше про певну антисемітську риторику, до якої подекуди вдавалися популістські агітатори, намагаючись за допомогою дуже давніх кліше стосовно євреїв зобразити у несприятливому світлі професійне лихварство. Доведеться зазначити, зрештою, що наприкінці ХІХ ст. у публічному просторі практично усіх країн Європи та у США антисемітизм був цілком легальним, респектабельним явищем. Він не становить специфіку саме популістської ідеології. В. Ньюджент, автор монографічного дослідження про популізм, критичного щодо поглядів Г. Хофстедтера, зазначав, що порівняно з іншими білими американськими протестантами популісти були досить відкритими щодо переосмислення питань раси та етнічності, зокрема й антисемітизму. Цілковита делегітимізація його відбулася вже у десятиліття після Другої світової війни [351].

Історики зазначають також і на властиву деяким популістам «англофобію», твердження, що саме Англія є опорою всесвітньої змови проти демократії. В. Міллер бачить коріння англофобських проявів у зв'язку популізму з американським республіканізмом, який, як відомо, постав у боротьбі з Англією та її правлячою верхівкою кінця XVIII ст. На його думку, властиві популістській риторичі «конспірологічні» акценти також мають зв'язок з ідеалами Американської революції, і були притаманні вже «батькам-засновникам» США.

Гостра для багатьох штатів, передусім на Півдні, тема міжрасових стосунків, прав афроамериканців, не належала до суспільних питань, що були важливі для популістів. На тогочасному американському Півдні расистські погляди і настрої були не лише поширені та могли висловлюватися цілком відкрито, й фактично домінували серед «білої» спільноти на усіх соціальних «поверхах». Більшість популістських діячів Півдня готові були підтримати певну співпрацю з чорношкірими, щоб усунути від влади Демократичну партію, яка займала послідовно расистську позицію. Проте вони почасти побоювалися, почасти не бажали бути надто радикальними, відверто атакуючи доктрину «переваги білої раси» (white supremacy), яку значною мірою і самі підтримували.

Загалом для популістів цього регіону США у питанні щодо інтересів афроамериканців йшлося про тактичні рішення, співпрацю у певних, вельми обмежених рамках. Зрештою, демократи на Півдні готові були терпіти голосування чорношкірих виборців, якщо вони голосували так, як їх інструктували.

Ілюстрацією питання про міжрасові стосунки у політичній боротьбі за участю популістів може бути сюжет з історії Північної Кароліни. У цьому штаті лідер місцевих популістів, редактор популістського часопису Меріон Батлер був відкритим прибічником ідеї «переваги білої раси». Проте на виборах 1894 р. популісти пішли на союз з місцевими

афроамериканськими лідерами республіканців (у ті роки на Півдні ця партія практично не мала інших прихильників). Завдяки підтримці доволі численних чорношкірих виборців, самого М. Батлера обрали у сенат; уперше в історії Північної Кароліни (і востаннє до 1970 років) до палати представників конгресу обрали афроамериканця – Дж. Г. Вайта.

Невдача викликала справжню лють білих расистів штату. Вони створили «клуби» «Червоних сорочок», де декларували захист білих жінок від «ганьби» мати справу з чорношкірими поштарями, подекуди призначеними на посади союзом популістів і республіканців. Після поразки на виборах 1898 р. «червоні сорочки» організували кампанію насильства та терору проти переможців, вбивали чорношкірих активістів, спалили редакцію афроамериканської газети у найбільшому місті штату – Вілмінгтоні. М. Батлера таврували «зрадником», погрожували вбити. Чимало популістів, обраних на офіційні посади, силою змусили їх залишити.

Отже, популісти американського Півдня були лояльніші щодо афроамериканців лише порівняно з агресивним расизмом значної частини місцевих демократів. Для лідерів чорношкірих співпраця з Народною партією також мала швидше тактичне значення, даючи змогу домогтися певних невеликих зрушень на свою користь – будівництва шкіл. Занепад популістського руху у південних штатах відбувся паралельно з ухваленням тамтешніми легіслатурами низки рішень, які на кілька десятиліть фактично усунули афроамериканців від скільки-небудь дієвої участі у місцевому політичному житті [341].

Варто спеціально розглянути питання про так зване вільне срібло, яке у певний момент набуло надто важливого значення у політичній діяльності популістів. У період, про який йдеться, у Сполучених Штатах діяло правило золотого стандарту, згідно з яким вартість доларових банкнот забезпечувалася певною кількістю золота з державного золотого запасу. В

умовах зростання економіки та збільшення національного багатства підтримання золотого стандарту вело до дефляції, поступового подорожчання національної валюти. Відтак кредити (чимало фермерів мали значні борги), зберігаючи номінальну вартість, ставали насправді дорожчими.

Банкіри могли збільшувати свій реальний капітал, притримуючи банкноти. Загальний дефіцит обігових коштів дуже ускладнював отримання кредитів, фактично давав кредиторам змогу диктувати позичальникам свої умови. Популісти натомість пропонували, щоб американська валюта забезпечувалася і золотом, і сріблом у співвідношенні 1 до 16. Це мало створити гнучкий обмінний курс, водночас усунути можливість для спекуляцій чи обміну паперових грошей на цінні метали. Вони також вимагали, щоб уряд випустив достатню кількість обігових коштів, забезпечених сріблом (не менше 50 доларів на особу). Це мало б полегшити становище боржників, передусім фермерів, зробити кредити доступнішими. З іншого боку, «вільне срібло», безперечно, спричинило б інфляцію. У цьому не були зацікавлені наймані робітники у містах, банки [340].

Прибічники золотого стандарту наголошували на важливості стабільності національної валюти, у тім числі і задля її привабливості для міжнародної торгівлі. За визначенням В. Согріна, у разі запровадження «вільного срібла» йшлося б про державні дотації для фермерів ціною знецінення національної валюти. У програмі Популістської партії питання про «вільне срібло» ніколи не ставили план. Г. Куропятник наголошує на зв'язках деяких лідерів партії (Г. Таубенека, Дж. Уівера) з Американською лігою біметалістів, яка об'єднувала, зокрема, і власників срібних копалень у західних штатах, вочевидь зацікавлених у ширшому застосуванні срібла.

У грудні 1894 р. на конференції у Сент-Луїсі радикальне крило Популістської партії, всупереч опору консервативних лідерів, домоглося

включення до її програми нових вимог: обмеження розміру статків, у тім числі земельних ділянок, які отримали у спадщину; скасування системи судових приписів і припинення практики застосування армії для придушення страйків; передача у громадську власність і державне управління всіх монополій, «у продукції та діяльності яких зацікавлений народ».

Важливою для Популістської партії стала президентська кампанія 1896 р. Уперше популістський кандидат – Дж. Уівер – балотувався у президенти 1892 р., здобувши близько 1 мільйона (приблизно 10 % від загальної кількості) голосів виборців. На своєму з'їзді у 1896 р. Демократична партія, прагнучи до розширення електоральної підтримки та перемоги на президентських виборах, що наближалися, ухвалила нову програму, яка мала багато спільних із популістською платформою положень. Вона передбачала запровадження прогресивного податку на доходи, скасування випуску банкнот приватними банками, урядовий контроль над дотриманням антитрестовського законодавства, нагляд за залізничними компаніями.

Як і популісти, демократи засудили застосування військ проти страйкарів і систему судових приписів. Більшість делегатів підтримала ідею запровадження «вільного срібла» (це призвело до розколу на з'їзді, який залишили прибічники збереження золотого стандарту). Кандидатом у президенти від Демократичної партії став 36-річний У. Дж. Брайан, який у бездоганній промові, виголошеній на з'їзді, таврував «захланні монополії», закликав не допустити, щоб людство «розіп'яли на золотому хресті». Ця його фраза швидко стала надзвичайно популярною, багато разів цитувалася у пресі. У. Брайан у цілком, з нашого погляду, популістській манері наголошував на значенні «села», фермерів для цілої Америки, певною мірою протиставляючи переважно сільські регіони та міста.

Усвідомлюючи, що самотійно виграти президентські вибори неможливо, частина популістів (передусім керівництво) виступила з ідеєю підтримки У. Брайана. Демократи кандидатом у віце-президенти висунули А. Сьюелла, банкіра, власника залізничної компанії, з погляду більшості популістів постать одіозну і неприйнятну. У Народній партії почалося напружене протистояння між тими, хто закликав підтримати У. Брайана (демократи вимагали обов'язкової підтримки кандидатури А. Сьюелла), та противниками такого рішення. Г. Куропятник зазначає про конфіденційну координацію дій керівництва Народної партії та У. Брайана, їх спільне намагання зробити питання про «вільне срібло» ключовим у виборчій кампанії. Подібну думку висловлював американський дослідник популізму Л. Гудвін, який писав про «тіньовий рух», прихований за темою «срібного долара». Г. Д. Ллойд, активіст Народної партії та водночас діяч робітничого руху, порівнював місце «вільного срібла» у президентській кампанії 1896 р. із зозулею, яка викинула інші «політичні яйця» зі старанно збудованого «популістського гнізда» [336].

У липні 1896 р. з'їзд популістів підтримав кандидатуру У. Брайана, але партійним кандидатом у віце-президенти затвердив Т. Уотсона, конгресмена з Джорджії, авторитетного партійного активіста. У партії розгорнувся гострий конфлікт, який загрожував їй руйнуванням. Надзвичайно напруженою була і сама президентська кампанія. Прибічники республіканського кандидата У. Мак-Кінлі прагнули зобразити У. Брайана як демагога, вождя охлократії, ледь не соціаліста, а «вільне срібло» – як захід, який загрожуватиме країні економічним крахом [348].

У день голосування в деяких штатах у виборчих бюлетенях фігурували імена У. Брайана та Т. Уотсона, а в інших – У. Брайана та А. Сьюелла. Зрештою, У. Брайан програв вибори, отримавши 6 млн 492 тис. голосів проти 7 млн 100 тис. за У. Мак-Кінлі. Т. Уотсон програв із дуже низьким результатом, здобувши лише 27 голосів виборців у колегії

виборців. (Задля об'єктивності треба врахувати специфіку двоступеневої виборної системи, що діє на президентських виборах у США, за якої співвідношення голосів у колегії виборників не відповідає точному співвідношенню голосів самих виборців, відданих за того чи іншого кандидата). Загалом підсумок виборів зумовило багато чинників, зокрема і те, що витрати республіканської партії на виборчу кампанію багатократно переважали витрати їхніх опонентів.

Пов'язаний із виборами внутрішньопартійний конфлікт і поразка У. Брайана стали початком доволі швидкого занепаду Народної партії. Нове піднесення, яке переживала тоді економіка Сполучених Штатів, зменшило загальний рівень незадоволення існуючим порядком, зокрема посилило позиції прибічників збереження «золотого стандарту». Тактика «злиття», тобто спільних дій та утворення коаліцій з однією чи іншою зі старих партій, демократами чи республіканцями, також подекуди вела до послаблення позицій популістів. Частина активістів Народної партії відійшла від неї, узявши участь в інших радикальних рухах – соціалістичному, жіночому, або ж підтримуючи реформаторів із традиційних партій [352].

На Півдні демократична партія, наголошуючи на расистській концепції «білого панування», перейшла у «шалену» (за визначенням Д. Кріча) контратаку, вдаючись до насильства, зловживань владою та навіть убивств. У тих південних штатах, де велику частину електорату Популістської партії становили афроамериканці, тактика «зливань» з демократами відвертала їхні симпатії від популістів. У Північній Кароліні дошкульним ударом по цій групі виборців стало запровадження у 1900 р. «тесту на письменність», лише проходження якого давало право голосувати.

На президентських виборах 1900 р. кандидат від Народної партії (У. Бейкер; у віце-президенти від партії балотувався І. Доннеллі) отримав

лише 0,4 % голосів. Після цієї невдачі партію розпустили. Її діяльність вілновилася у 1904 р. Кандидат від популістів, Т. Уотсон, балотувався у президенти під час кампаній 1904 р. і 1908 р. За підсумками його підтримали лише 28 тис. виборців. Після цього Популістську партію розформовано остаточно.

Популістська партія сформувалася на основі численних фермерських союзів, які об'єднували велику кількість дрібних і середніх землевласників, найперше у південних і західних, та, менше, у північних штатах. Створені для захисту інтересів фермерів, фермерські альянси скоро виявилися впливовою силою політичного життя у сільськогосподарських регіонах США.

Важливим чинником організації та формулювання програми Популістської партії став антимонопольний рух, зокрема рух «націоналізаторів». Свій внесок у діяльність партії зробили феміністські активістки. На Півдні до витоків ідеології та діяльності популістів можна зачислити традиційну систему поглядів (світоглядну систему) частини провідників місцевих громад деяких євангелістських деномінацій. На визначення програми Популістської партії суттєво вплинув профспілковий рух, який обстоював права робітників. Можна говорити про Популістську партію як організаційне ядро чи більш-менш організований «спільний вектор» багатьох різнорідних реформаторських рухів, які набули впливу у США наприкінці XIX ст.

Програма Народної партії поєднувала вимоги реформ соціалістичного (чи, точніше, у дусі засад державного капіталізму) характеру (націоналізації монополій, вдосконалення трудового законодавства тощо), захисту інтересів фермерів, запровадження елементів прямої демократії, зміни фінансової системи, а також заходів, спрямованих на обмеження імміграції.

Агітаційній риторичі популістів були властиві конспірологічні і, подекуди, англофобські і антисемітські мотиви. Проте антисемітизм не вплинув на формування програми Народної партії. З нашого погляду, американських популістів (прибічників та активістів Популістської партії) кінця XIX ст. з популістськими партіями та рухами XX ст. поєднує багато моментів. Один з них – схильність до протиставлення «народу» (як більшості, що працює) верхівці, «еліті», яка змовилася й обманює та експлуатує «народ». Також популістським можна вважати негативне ставлення до «чужинців» – новоприбулих до Сполучених Штатів іммігрантів. Надмірне значення, яке у певний момент Народна партія почала надавати одному з положень своєї програми (запровадження т. зв. «срібного долара»), теж має, як видається, риси популістської методики «простих рішень».

Близькими сучасним популістам є вимоги розширення елементів прямої демократії у загальному механізмі ухвалення політичних рішень (хоча вони, безперечно, самі собою не є визначальними для популізму). З нашого погляду, Популістська партія виступила як радикально-реформаторська організація, «політичний авангард» широкого реформаторського руху, яка часто вдавалася до популістської риторики та системи аргументації. Її порівняно швидкий занепад і згодом ліквідацію зумовило поєднання багатьох політичних і соціально-економічних чинників. У XX ст. деякі з вимог популістів були, зрештою, реалізовані.

3.2. Трансформації (видозміни) американського популізму впродовж XX ст.

Розпад Народної (Популістської) партії (яка, зрештою, лише певною мірою була популістською) не поклав край феномену популізму в політичному просторі США. У XX – на початку XXI ст. популістські рухи

та політики-популісти неодноразово ставали дієвим чинником суспільно-політичного життя країни.

Політичну спадщину Популістської партії актуалізувано, принаймні частково, у 1920 роки. у діяльності руху, відомого як «рух прогресистів» (іноді його визначають як окрему Прогресивну партію). Низка спільних вимог об'єднала під прапором «прогресизму» декілька організацій і груп політичних активістів. Одну з них, яка діяла з 1919 р., і відома як «Комітет 48», створили члени колишньої Прогресивної партії Теодора Рузвельта. Її програма передбачала націоналізацію транспорту, природних ресурсів, заборону спекуляції землею, рівність громадян незалежно від статі та раси, забезпечення свободи слова, друку, зборів та ін. «Прогресисти», органами яких були журнали «*Nation*» і «*New Republic*», обстоювали націоналізацію вугільної та нафтової промисловості, запровадження колективних договорів і системи соціального страхування [22].

Крім того, вони вимагали реформи представницької системи у країні: відповідальності уряду перед Конгресом, надання громадянам права на відкликання конгресменів і депутатів місцевих представницьких органів. Прогресисти виступали також за скасування загального військового обов'язку. Популярним лідером руху прогресистів був Роберт М. Лафоллет (1855–1925), у 1906–1925 роки сенатор (він належав до Республіканської партії), а у 1901–1905 роки губернатор штату Вісконсін, відомий своїми реформаторськими поглядами та рішучими виступами проти монополій.

У 1922 році значну частину прогресистів об'єднала створена у Чикаго Конфедерація прогресивної політичної дії (КППД), до складу якої увійшли, зокрема кілька профспілок, Фермерсько-робітнича партія, соціалісти та ін. У 1924 р. КППД підтримала Р. Лафоллета як кандидата у президенти.

Його програма містила низку вимог соціального, навіть соціалістичного характеру (націоналізація залізниць і гідроелектростанцій, збільшення податку на доходи та спадщину, посилення захисту жіночої і

дитячої праці, державна підтримка фермерів та ін.). Він, як і загалом більшість прогресистів, виступив за прямі вибори президента та віцепрезидента, вирішення питань війни та миру через референдум, а також за обмеження повноважень Верховного Суду. Кандидатуру сенатора від Вісконсіна підтримали впливова Американська федерація праці, фермерські організації [62].

Відповідаючи на звинувачення у «соціалізмі», прибічники Р. Лафоллета доводили, що саме запропоновані ними заходи здатні врятувати країну від насильства та класової війни. Під час голосування у листопаді 1924 р. Р. Лафоллет отримав 4,8 млн (16,5 %) голосів виборців, кандидат від демократів Девіс Дж. – 8,4 млн, а переможець, республіканець К. Кулідж, – 15,7 млн голосів. Невдача на президентських виборах зумовила скорий занепад руху прогресистів. Цьому сприяв й економічний бум, який переживали у середині 1920 років США.

Рух прогресистів 1920 років можемо кваліфікувати як лівий реформаторський. Його соціальна програма була, по суті, поновленням соціальних вимог Популістської партії 1890 років. Разом із цим заклики прогресистів до прямої демократії дають підстави вписати їх у ширший контекст американської популістської традиції. З нею популістів пов'язує також ізоляціоністський ухил у ставленні до зовнішньої політики країни, тобто прагнення максимально дистанціювати Америку від закордонних конфліктів, які не зачіпають безпосередньо її інтересів, певною мірою і організаційна розмитість руху [120].

Прикладом яскравого та успішного популістського політика може бути знаменитий американський політичний діяч періоду «Великої депресії» – сенатор (1930–1935) та губернатор (1928–1932) штату Луїзіана Хьюї Пірс Лонг. Майбутній політик народився у багатодітній сім'ї фермера у містечку Вінфілд, яке у 1890 роках було однією з «цитаделей» Народної партії на американському Півдні. Його погляди сформувалися під впливом

прагнення до справедливішого, з кращими можливостями для бідних верств, суспільства, властивого тим соціальним колам, на які опиралася свого часу Популістська партія. Зумівши здобути юридичну освіту, Х. Лонг став адвокатом, і вже у молоді роки звернувся до політичної діяльності. Уперше (і невдало) він змагався за посаду губернатора Луїзіани у 1924 р., а у 1928 р. зумів виграти вибори, балотуючись від Демократичної партії. (Зауважимо, що реальна боротьба за губернаторське крісло у тодішній Луїзіані точилася серед самих демократів, оскільки кандидат від республіканців практично не мав шансів на успіх). У 1930 р. Х. Лонг також переміг на виборах до Сенату США, проте зайняв своє місце у верхній палаті американського парламенту лише після завершення губернаторського терміну [242].

Луїзіана кінця 1920 років була найбіднішим аграрним штатом США, з високим рівнем неписьменності. Близько 27% населення становили афроамериканці, расова дискримінація та конфлікти, «суди Лінча» були прикметною рисою життя Луїзіани. У штаті також видобували й очищали нафту. Х. Лонг використав владу губернатора, щоб провести через легіслатуру (законодавчий орган штату) низку важливих соціальних заходів. Завдяки його зусиллям в Луїзіані розгорнулася масштабна програма з розбудови транспортної інфраструктури – сучасних доріг, мостів, аеропорту. Губернатор домігся, щоб дітей у державних школах забезпечували безкоштовними підручниками, організував вечірні курси, де вчили читати і писати неписьменних дорослих бідняків. Проведені ним заходи з поліпшення системи охорони здоров'я, зокрема масова безоплатна вакцинація, сприяли різкому зменшенню рівня смертності. Політик також сприяв організації медичної допомоги для ув'язнених у тюрмах.

Реалізація програм Х. Лонга потребувала значного збільшення видатків з бюджету штату, встановлення нових податків. Його дії викликали спротив заможної та консервативно налаштованої частини

місцевого суспільства, «старого» істеблішменту луїзіанських демократів. У 1929 р. запровадження 5% податку на очищену нафту спричинило невдалу спробу усунути губернатора через процедуру імпічменту. Активну залаштункову участь у ній узяла компанія «Стандард Ойл» – знаменитий нафтовий гігант, з якою конфліктував губернатор. Х. Лонга звинувачували у зловживаннях владою, хабарництві та навіть блюзнірстві. Справді, він домігся реалізації своїх цілей методами, які грубо порушували якщо не процедурні та правові норми, то, принаймні, певні неформальні «правила гри», що існували в американському політичному середовищі.

Губернатор «проштовхував» потрібні рішення через легіслатуру, брутально тиснучи на своїх політичних опонентів. Був випадок, коли Х. Лонг змусив законодавців ухвалити 46 законів протягом 48 хвилин. Він звільняв із залежних від нього посад їхніх родичів, а призначені ним особи мали віддавати частину зарплати у спеціальний губернаторський фонд, яким Х. Лонг розпоряджався особисто. Губернатор Луїзіани вдавався до різних способів тиску на неприхильну до нього пресу. Він провів низку реорганізацій органів виконавчої влади штату, максимально концентруючи її у власних руках, зокрема створив спеціальну поліцейську службу (агенти якої не носили форми), підпорядковану особисто губернатору.

У підсумку боротьби з мером Нью-Орлеана губернатор практично звів нанівець незалежність органів самоврядування головного міста Луїзіани. Йшлося також про використання влади у певних бізнес-інтересах. Х. Лонг був серед засновників компанії, яка отримувала в оренду нафтоносні землі, що належали штату, і здавала їх у суборенду великим компаніям. Все це давало підстави критикам Х. Лонга говорити про нього як про «диктатора» Луїзіани, який майже зруйнував у цьому штаті демократичні засади здійснення влади [242].

Перейшовши до Сенату, Х. Лонг зберіг контроль над рідним штатом, зокрема через свою людину на посаді губернатора. На початку 1934 р. він

оприлюднив (виступивши по радіо) план радикальних реформ, які мали вивести економіку США з депресії, зробити американське суспільство справедливішим. Програма Х. Лонга англійською називалася «Share Our Wealth», що можна перекласти як «Розділимо наше багатство» або «Частка нашого багатства». Вона передбачала, що держава має забезпечити кожній сім'ї дохід не менше 5 тис. дол., на рік, досить комфортне житло, побутову техніку й особистий транспорт. Усі особи, старші за 60 років, мали отримувати пенсії у 60 дол. на місяць. Х. Лонг вимагав запровадження загальної освіти, будівництва державним коштом, навчальних та оздоровчих закладів, державної закупівлі у фермерів сільськогосподарської продукції.

Дещо раніше, у 1933 р., Х. Лонг запропонував обмежити максимальний розмір приватної власності 100 млн доларів (пізніше – 50 млн дол., тобто близько 6 млрд в еквіваленті сьогоденної американської валюти), визначити максимальний розмір спадщини у 5 млн доларів, і обкласти 100 % податком доходи, більші за 1 млн дол., на рік. Отримані кошти мали б забезпечити реалізацію грандіозного плану Х. Лонга.

Сенат планів господаря Луїзіани не підтримав. Верхня палата американського парламенту відкинула всі його законодавчі пропозиції. Під час виступів Х. Лонга у Сенаті чимало інших законодавців навіть залишали зал засідань. Політичні опоненти намагалися уникати прямих дискусій із ним. Критики звинувачували Х. Лонга у демагогії, у пропаганді «комунізму», натомість він вважав першоджерелом своїх поглядів християнські цінності та Декларацію Незалежності, доводячи, що саме реалізація його плану є єдиним способом врятувати Америку від комуністів. На початку Х. Лонг підтримав «Новий курс» президента Ф. Рузвельта, але скоро став його критиком, закликаючи до виконання власної радикальної програми. Попри нетривале політичне союзництво,

Ф. Рузвельт не симпатизував Х. Лонгу, у приватній розмові називав його «одним з двох найнебезпечніших людей США», і навіть порівнював із Гітлером та Муссоліні.

По всіх Сполучених Штатах були організовані товариства підтримки плану Х. Лонга, мережа яких нараховувала 27 тис. місцевих організацій та охопила близько 7,5 млн осіб. У серпні 1935 р. Х. Лонг оголосив про свій намір балотуватися у президенти. Вже після його смерті вийшла у світ книга «Мій перший день у Білому Домі», де йшлося про дії після імовірного обрання на посаду. Однак 8 вересня 1935 р. у будинку сенату Луїзіани Х. Лонга пострілами з револьвера смертельно поранив родич судді – його давнього опонента, якому новий закон, ухвалення якого домігся у той день Х. Лонг, загрожував втратою посади. Нападника на місці застрелили охоронці сенатора; 10 вересня Х. Лонг помер у лікарні.

Безперечно, Х. Лонг зробив багато для бідних мешканців Луїзіани, чим якісно відрізнявся від своїх попередників, які намагалися не зачіпати інтересів вищих класів штату. Йшлося про перерозподіл, в інтересах бідніших верств населення, доходів і майна, що здійснювався владою. Маючи підтримку більшості виборців, Х. Лонг діяв авторитарними, часто-густо неправовими методами, за мірками американської демократії став майже диктатором Луїзіани, який сконцентрував у своїх руках всі важелі влади. Випадкова чи ні, смерть обірвала чималі загальноамериканські амбіції політика.

У «політичному портреті» Х. Лонга поєдналися кілька ознак, які дають змогу охарактеризувати його як політика популістського штибу. Найпомітніша ознака – яскраві харизматичні риси, акцентовано-лідерські якості, які у масштабах Луїзіани зробили Х. Лонга справжнім вождем в очах його прибічників. У боротьбі за підтримку виборців політик з розмахом використовував масові акції, масштабні мітинги та збори, агітаційні автобусні тури тощо. Він багато виступав по радіо – дуже

впливовий тоді ЗМІ, з найбільшим одномоментним охопленням аудиторії, що, нам видається, суголосно з можливостями політичної персоналізації сучасного ТБ. Хтось із прихильників Х. Лонга дав йому прізвисько «Kingfish» (Цар-риба) – на честь персонажа популярної радіопередачі у жанрі фентезі (морського володаря), яке Х. Лонгу вочевидь імпонувало [244].

Ідеї популізму виступали в його промовах та апеляції до народу. Х. Лонг вапелював до почуттів та інтересів «простих людей», позиціонуючи себе як захисника «народу» проти «верхівки». Х. Лонг запозичив в У. Дж. Брайдана, до якого ставився з великим пієтетом, знамениту фразу: «Кожна людина – король, але ніхто не носить корону», яка стала іміджевим політичним гаслом. Цілком у дусі американського популізму була критика Х. Лонгом двох головних партій (хоча формально він належав до табору демократів). Так само характерно-популістською рисою можна вважати формування слабко структурованого, але масштабного руху, спрямованого на підтримку лідера та повністю від нього залежного.

Проводячи «ліві», за традиційною класифікацією, соціально-економічні заходи, губернатор Луїзіани відкидав соціалістичні ідеали та програму, апелюючи до «християнського» розуміння соціальної справедливості. Про відмову від засад ринкової економіки та приватної власності в жодному разі не йшлося. Х. Лонга часом називають «правим популістом». Проте йому, як видається, не була властива головна ознака правих популістів – ксенофобія (у різних її формах – расизму, антисемітизму і тощо.). Стосовно питань зовнішньої політики, то Х. Лонг був послідовним ізоляціоністом.

Дехто зі сучасників сприймав Х. Лонга як політика, що може стати своєрідним американським фашистським лідером, на кшталт Муссоліні в Італії. Вважаємо, що досить зваженою й обґрунтованою є оцінка, яку дав його діяльності американський політолог А. Шлезінгер-молодший. Він

порівнював луїзіанський «режим» Х. Лонга з латиноамериканськими популістськими диктатурами Х. Перона чи Ж. Варгаса. Опираючись на підтримку «низів» (і не тільки), Х. Лонг зміг «посунути» місцеву олігархію, провести певну модернізацію відсталого штату. На нашу думку, авторитарним методам Х. Лонга була властива головна, з теоретичного погляду, характеристика популістської політики – протиставлення мажоритарної складової демократії її процедурно-нормативній основі.

По суті, він сам стверджував, що «досконала демократія може виглядати майже як диктатура». Амбітний політик – «вождь», який успішно використовував популістську риторику та методи агітації, Х. Лонг не був, як видається, лише маніпулятором, і не був маріонеткою магнатів. Проте ціною реальних соціально-економічних досягнень стали грубі порушення прав політичних опонентів, зловживання владою, інколи і з корисливою складовою, тиск на ЗМІ, загалом деформація системи стримувань і противаг у владній системі Луїзіани. У загальноамериканському масштабі Х. Лонг не зміг, чи не встиг, стати реальною небезпекою для політичного істеблішменту. «Новий курс» президента Ф. Рузвельта загалом сприяв політичній маргіналізації радикальних сил.

У політичній історії Сполучених Штатів 1960 роки позначені появою ще одного яскравого харизматичного політика, чия діяльність мала виразні популістські риси. Як і Х. Лонг, Джордж Уоллес (1919–1998) походив із Півдня. Він чотири рази обирався на посаду губернатора Алабами – одним із тих штатів, у якому біла більшість десятиліттями вела політику расової дискримінації та сегрегації, позбавляючи афроамериканців права голосу та інших громадянських прав. Багато років політична діяльність та імідж Д. Уоллеса, (родом із давньої алабамської родини, вихований у глибоко вкорінених культурних і політичних традиціях Півдня), будувалися на відкритій боротьбі проти расової десегрегації. Расова десегрегація в

Алабамі здійснювалася зусиллями федеральної влади. Сьогодні у Сполучених Штатах така позиція, вочевидь, була б за межами легітимної політики.

Проте у 1950–1960 роки у південних штатах расистські настрої та ідеї були потужним і, все ще легальним чинником суспільно-політичного життя. Відомий епізод політичної біографії Д. Уоллеса, вже губернатора, коли він в «стоянні» у 1963 році, перед входом в університет штату Алабама, щоб не допустити туди двох чорношкірих студентів. Їхній доступ до навчання мали забезпечити представники федеральної влади та у разі потреби, частини національної гвардії, які мали відповідний наказ президента.

Варто згадати, що внаслідок страйків і масових заворушень щодо подолання дискримінації у 1964–1968 роках прийняли основні нормативні акти громадянських прав у США. Це велике демократичне зрушення щодо громадянських прав і свобод для усіх громадян США. Згодом цей позитивний досвід запозичили інші країни.

У 1964, 1972 та у 1976 роках на так званому праймеріз Д. Уоллес безуспішно боровся за те, щоб стати кандидатом від Демократичної партії на президентських виборах. У 1968 р. він балотувався у президенти від створеної ним партії. Виборча програма Д. Уоллеса передбачала масштабне збільшення програм соціального забезпечення, зокрема медичного страхування. Він жорстко критикував захланні корпорації, великий бізнес, який уникає сплати податків. На Півдні незалежний кандидат у президенти симпатії виборців завойовув виступами проти расової десеґрегації. Гострі, влучні висловлювання Д. Уоллеса (приміром, зауваження, що «хіпі» не знають лише двох слів з чотирьох букв – «робота» та «мило» (англійською мовою відповідно «*work*» та «*soap*»), чи фраза про «лицемірів у лімузінах», сказана про членів Верховного Суду) ставали популярними, часто цитувалися у ЗМІ.

Очевидно, популістською технологією можна назвати властиве його передвиборній риториці протиставлення «народу» і «політиків», які ігнорують інтереси та погляди «простих людей». «Наш рух народний, і нам все одно, чи підтримують наш рух провідні політики, чи ні. Думаю, якщо політики будуть нам заважати, то проста людина з вулиці їх розчавить – ось цей робітник-текстильник, цей металіст, цей перукар, ця косметолог, цей поліцейський на посту, цей дрібний бізнесмен», – говорив Д. Уоллес.

На наш погляд, у цих словесних композиціях зміст терміна «народ» у вимірі соціальної стратифікації можна визначити як такий, що позначає нижчий середній клас, плюс, можливо, працююча частина нижчих, за рівнем доходів, верств суспільства (з поправкою на загальновідому расистську позицію кандидата). Саме вони були головними адресами виборчих промов Д. Уоллеса та його потенційними виборцями.

Втіленням старої ізоляціоністської традиції була позиція Д. Уоллеса (йдеться про президентську кампанію 1968 р.) стосовно питань зовнішньої політики, і найгострішого з них – війни у В'єтнамі. Кандидат від Американської незалежної партії заявив таке: якщо війну не можна виграти за 90 днів, то американські війська з цієї далекої країни треба негайно вивести. З його погляду, фінансова допомога іншим країнам була марнуванням грошей американських платників податків.

У підсумку голосування у 1968 р. Д. Уоллес отримав 13,6 % голосів виборців і 46 голосів у колегії виборців (за переможця, Р. Ніксона проголосував 301 виборець, тобто значно більше необхідної кількості). Імовірно, реальний розрахунок Д. Уоллеса був на поділ колегії виборців так, щоб потенційний переможець просив у незалежного кандидата голоси «його» виборців. Зрештою, перемога республіканського кандидата Р. Ніксона залишила Д. Уоллеса впливовим політичним гравцем.

Під час президентської кампанії 1972 р. Д. Уоллес знову боровся за право балотуватися від Демократичної партії. Тоді його тяжко поранели, у

результаті замаху, він втратив можливість ходити, і до кінця життя пересувався в інвалідному візку, страждаючи від постійного болю. Восанне політик узяв участь у «праймеріз» Демократичної партії у 1976 р., коли відмовився від боротьби та підтримав кандидатуру Джиммі Картера. Наприкінці 1970 років губернатор Алабами визнав свою боротьбу проти расової десегрегації помилкою, публічно висловлював жаль щодо цього, призначав афроамериканців на офіційні посади у своєму штаті.

Ми погоджуємося з поширеним визначенням Д. Уоллеса як правого популіста. Якщо дефініцію «правий» зумовлюють передовсім його расистські (чи, у дещо м'якшому формулюванні, сегрегаціоністські) погляди, почасти також консервативні акценти, апеляції до християнських цінностей, то підстави визначати Д. Уоллеса як популіста дає сполучення кількох рис його «політичного портрета». До них належить риторика протиставлення «простого народу» та партійних еліт, критика великого бізнесу, яскраво лідерський характер виборчих кампаній, а також традиційне для американських популістів ізоляціоністське бачення засад зовнішньої політики.

Можна виділити кілька чинників, які зумовили зростання правопопулістських настроїв у США 1960 років і втілилися у підтримку Д. Уоллеса. Гостра расова криза, зумовлена масовим переселенням афроамериканців у міста (передусім на Півдні), руйнування бар'єрів расової сегрегації, у тім числі у житловій сфері, а також часто надто радикальні методи боротьби чорношкірих за свої права. Можна вважати погіршення економічного становища певних соціальних груп, що зіштовхнулися із «кризою ... установки на особисте збагачення». Для потенційного прихильника популізму серед виборців властивим було незадоволення діяльністю державного апарату, бюрократією, яка, на його думку, замало отримує з корпорацій, забагато дає бідним «неробам», і покладає основний тягар податків на «середнього» працюючого

американця. Варто згадати давню традицію протесту проти федеральної влади (Вашингтона) та Уолл-стріт, міцно вкорінену у штатах «глибокого Півдня» – головної опори руху Д. Уоллеса.

Прикладом ефективного використання популістських технологій політичної боротьби може бути президентство Рональда Рейгана (1981 – 1988 роки). Доволі радикальні економічні заходи, відомі як «рейганоміка», зумовили прискорення економічного розвитку Сполучених Штатів, водночас супроводжувалися різким зсувом «вправо» у внутрішній політиці країни.

С. Ріццо визначив зміни в Америці початку 1980 років як «рейганівську революцію». З його погляду, президент Р. Рейган мав характерні риси саме популістського політика – харизматичний, яскравий промовець, який вмів викликати жваву емоційну реакцію та подобатися масовому виборцю. На думку названого дослідника, Р. Рейган зміг спрямувати сильні антиурядові настрої, незадоволення істеблішментом, у русло існуючих політичних інститутів, що дало змогу йому провести рішучі та zarazом болісні для багатьох громадян реформи [383].

Президент-республіканець дав відповідь на запит «закон і порядок», що зріс в американському суспільстві на тлі сплеску криміналу у 1970 роках, водночас на повернення до консервативних, «традиційних» суспільних цінностей. Про успішне використання Р. Рейганом саме популістських настроїв частини виборців зазначали і радянські дослідники.

На початку XXI ст., популізм залишається актуальним феноменом політичного життя США. Як популістські можна охарактеризувати декілька політичних організацій і рухів, які діяли у 1990– на початку 2000 років.

Один із них – рух «Американське популістське відродження» (АПВ) (*American Populist Renaissance*). Декларуючи як головні цінності особисту свободу та приватну власність, АПВ обстоює скорочення повноважень

уряду, необхідність широкого запровадження механізмів прямої демократії. На загальнонаціональному рівні АПВ пропонує, щоб вибори президента проводили прямим голосуванням, а можливі поправки до Конституції ухвалювали лише на референдумі. Прибічники партії виступають за децентралізацію влади, частиною чого має стати збільшення законодавчих повноважень штатів. Зокрема, штати повинні мати право скасовувати, через місцеві референдуми, дію федеральних законів (крім Конституції та бюджетних норм). Також пропонується, щоб кожен штат отримав реальну можливість, провівши референдум, мирно вийти зі складу США та стати незалежною державою.

Аналогічно органи місцевого самоврядування мали б отримати право скасовувати, через пряме волевиявлення мешканців, дію законів штату, а також право вийти з його складу. АПВ із загальною ізоляціоністською позицією критикує зовнішню політику США. З їхнього погляду, відповідно до Конституції право ухвалювати зовнішньополітичні рішення має лише Конгрес. Натомість Сполучені Штати неодноразово вели війни, наприклад у Кореї, В'єтнамі, Іраку – без оголошення війни парламентом. «Популісти» пропонують ускладнити процедуру прийняття рішень щодо участі США у міжнародних угодах. Їх спочатку мали б виносити на референдум, і вже згодом рішення ухвалював би Конгрес. «Американське популістське відродження» також потребує скорочення американської військової присутності за межами країни, використання американських військ за кордоном лише в екстрених випадках. Крім того, організація вважає, що треба прагнути до скорочення залежності країни від імпорту енергоресурсів, розвиваючи натомість альтернативну енергетику.

Термін «популістський» використано у назві ще однієї сучасної американської партії – Популістської партії Америки (ППА) (*The Populist Party of America*). Критикуючи і «лівих», і «правих» за захист цензури, заборон і регламентації, ППА першоджерело своєї ідеології вбачає у

Декларації незалежності, тих цінностях, які, на їхню думку, надихали засновників США. Партія закликає до децентралізації, розширення прямої демократії, розвитку «локалізованої демократії», що розуміється як більша відповідальність посадових осіб перед виборцями.

Проблемою сучасного американського суспільства ППА вважає надмірну поінформованість влади про приватне життя громадян, через повсюдне застосування ідентифікаційних документів, камер спостереження, інших технічних засобів контролю. Популістська партія Америки наголошує на важливості захисту особистої свободи, виступає за розширення прав штатів.

Для Лібертаріанської партії (*The Libertarian Party*) головним об'єктом критики є надмірно «великий» уряд (урядова бюрократія), що дуже дорого обходиться виборцям, надто жорстко регламентує життя громадян, і підсумку є малоефективною та небезпечною для суспільства. У зовнішній політиці «лібертаріанці» обстоюють принцип взаємного невтручання держав у внутрішні справи одна одної.

Спільна риса названих партій – заклики до децентралізації влади, збільшення прав штатів у стосунках з федеральним урядом, розширення механізмів прямої демократії, зменшення втручання бюрократії у життя людей. Загалом вони позиціонують свою систему поглядів як таку, що ґрунтується на первісних ідеалах американської демократії, наголошують на цінностях особистої свободи та прямого народоправства. В американському політичному лексиконі саме таке сполучення є визначальним для застосування дефініції «популізм», яка загалом не має виразно негативної конотації. АПВ і ППА властиві деякі популістські, у прийнятому нами розумінні, риси – критика цілої політичної еліти, наголошування на «втрачених» «справжніх» цінностях, окремі конспірологічні ноти тощо.

Цілком відповідає духу американської популістської традиції більш чи менш радикальний ізоляціонізм у баченні принципів зовнішньої політики. Як видається, для них невластива ксенофобія, протиставлення «своїх» і «чужих», характерне для успішних популістів вміння використовувати можливості ЗМІ для впливу на свідомість пересічного виборця. Ці партії залишаються політичними маргіналами, які не у змозі конкурувати із двома головними політичними суперниками.

Помітні популістські риси властиві «руху чаювання», актуальному у громадсько-політичному просторі Сполучених Штатів упродовж останніх кількох років. Його назва походить від знаменитої події з історії Війни за незалежність США – «Бостонського чаювання» (*Tea Party*) у грудні 1773 р., коли група американських колоністів, протестуючи проти запровадження англійською владою мита на ввезення чаю, захопила судна з партією цього напою та викинула вантаж у море. Ці події мали важливе значення для розгортання повстання в американських колоніях Британії, і є дуже відомим епізодом з хрестоматійного історичного наративу США [77].

Вважається, що передумови для виникнення «руху чаювання» створило прийняття державних програм, які передбачали додаткові величезні видатки з федерального бюджету. Перша з них – ухвалена у жовтні 2008 р. адміністрацією Дж. Буша програма державної допомоги банкам та іпотечним агенціям, які збанкрутували під час кризи 2008 р. (загальним обсягом близько 700 млрд доларів). У лютому 2009 р. вже адміністрація Б. Обама ухвалила новий план «вливань» в економіку, вартістю 787 млрд доларів, який передбачав також підвищення податків для заможних громадян. Саме він безпосередньо спричинився до появи нового протестного руху. Того ж місяця ведучий каналу CNBS Рік Сантеллі у Чикаго у прямому ефірі закликав незадоволених громадян вийти на «чиказьке чаювання» – демонстрацію проти планів уряду. Зокрема, він

гостро критикував намір влади виділити 75 млрд доларів для боржників з іпотеки.

Чиказький журналіст став автором популярної назви нового руху, який швидко поширився по усіх Сполучених Штатах. Свою першу загальнонаціональну акцію, яка охопила усі штати, прибічники руху провели 15 квітня 2009 р. (ця дата – Tax Day – у США є останнім днем подачі річних податкових декларацій). Стало популярним розшифровувати слово «*tea*» (чай) як аббревіатуру виразу “*Taxed Enough Already*», тобто «нас вже достатньо обклали податками».

«Рух чаювання» не має єдиного керівництва, хоча б стосовно жорсткої організаційної структури. За визначенням американського політолога У. Міда, «рух є аморфною групою невизначеної політичної орієнтації – від правочентристських угруповань до маргіналізованих представників політичного центру. У цьому русі немає єдиного центру, здатного керувати чи хоча б визначати належність до своїх чи чужих». Вважається, що він нараховує приблизно 2 тис. окремих груп. У квітні 2010 р. близько 85 з них утворили Національну федерацію руху чаювання, завданням якої було координувати їхнє спілкування зі ЗМІ [207].

Головною вимогою учасників руху – відмова від подальшого збільшення податків, державної допомоги підприємствам-банкротам чи боржникам з іпотеки (як такої, що здійснюється фактично коштом сумлінних платників і є щодо них несправедливою). «Рух чаювання» критикує план реформи системи охорони здоров'я, реалізації якого намагався президент Б. Обама (йдеться про доступ до медичного страхування для найбільш вразливих американців), як надто витратний. Ці вимоги руху дають підстави асоціювати його з Республіканською партією.

Проте він напряду не пов'язаний із нею організаційно. Учасники однієї з перших публічних акцій руху не дозволили виступити на ній

офіційним представникам республіканців, заявляючи, що «настав час для звичайного американця говорити, а для обраних офіційних осіб – слухати».

За визначенням А. Хаффінгтона, відомого ліберального блогера, «пальне руху – це закономірний гнів проти офіційного Вашингтона та політичного істеблішменту обох партій. «Чайна партія» – це як нарив, що попереджає нас про інфекцію, яка ховається у тілі нашого політичного життя». З іншого боку, існують очевидні спільні моменти у програмних вимогах Республіканської партії та «руху чаювання», а також і деякі персональні точки дотику. Наприклад, на виборах до Сенату у листопаді 2010 р. перемогли двоє представників руху – Марко Рубіо та Ренд Пол – син республіканського кандидата у президенти у 2008 р. Рона Пола. У квітні 2015 р. Ренд Пол оголосив про свій намір балотуватися у президенти від республіканців на виборах 2016 р. «Чайна партія» також була «за спиною» понад двох десятків конгресменів, які на цих виборах пройшли до нижньої палати та поповнили лави республіканської фракції. Активну участь в акціях «руху чаювання» брала Сара Пейлін, найпомітніша постать Республіканської партії [77].

До діяльності «чайної партії» залучені окремі впливові бізнесмени. Наприклад, власником телеканалу «FOX News», який прихильно висвітлює діяльність «руху чаювання», є знаменитий медіа-магнат Руперт Мердок. Чималу фінансову підтримку одній з пов'язаних із ним груп (організації «Freedom Works») надавали мільярдери брати Чарльз і Девід Кох, капітал яких оцінено у 44 млрд доларів. Вони послідовні та активні опоненти всіх форм державного втручання в економіку. До речі, варто згадати, що у 1930 роки їхній батько займався розвитком нафтової промисловості в СРСР, повернувся звідти переконаним антикомуністом, противником соціалістичних ідей. Ця позиція стала сімейною традицією. Ще до початку швидкого поширення «руху чаювання» близькі погляди обстоювала низка спонсорованих братами Кох організацій – «Американці за процвітання»,

«Громадяни за навколишнє середовище», «Громадяни за здорову економіку тощо».

Журналістські розслідування довели, що насправді це експертні групи, які займалися лобіюванням нібито від імені активних пересічних громадян. Зокрема, організація «Американці за процвітання» вела кампанію проти обмежень промислових викидів вуглекислого газу, масово розсилаючи конгресменам і сенаторам листи від вигаданих «виборців».

У 1980 р. Д. Кох безуспішно балотувався у віце-президенти від Лібертаріанської партії, у підсумку здобувши менше 1 % голосів. За визначення М. Дорфмана, після обрання президентом Б. Обама Д. Кох «почав персональну вендету проти нього». Є дані, що на президентських виборах 2012 р. він витратив понад 400 млн дол. на підтримку кандидата-республіканця. Оглядачі висловлюють думку, що, можливо, виступ Р. Сантеллі, який став «іскрою запалення» для нового руху, не був спонтанним.

Популістською рисою «чайної партії» можна вважати виразно дихотомічну схему, за якою будується її агітаційна риторика – протиставлення «народу» (по суті, йдеться про певну частину середнього класу) та «інших», ворогів, які шкодять його справедливим інтересам. Тими «іншими» виявляються отримувачі соціальної допомоги та керована сьогодні демократами вашингтонська бюрократія.

За зауваженням М. Дорфмана, «завдяки політиці вирівнювальної дискримінації на нижчих щаблях далекої від ефективності американської бюрократії багато представників меншин. У них, «чужих», чимало американців бачать обличчя влади». Критики «чайної партії» звинувачують її прибічників у расизмі. М. Дорфман зазначив, що соціологічні опитування доводять їхню значно більшу, ніж в опонентів, схильність до расистських, а також авторитарних і гомофобських поглядів. Звичайно, неформальними лідерами руху расистські тези не озвучуються [207].

Як видається, соціально благополучні учасники «чиказького чаювання», протестуючи проти соціальних виплат, подумки припускають, що вони дістануться представникам тієї чи іншої етнічної меншини, тобто афроамериканцям. На нашу думку, тут йдеться, по суті, про характерну для американського суспільства близькість меж расових та етнічних груп з межами соціальних страт, «расове обличчя» інституалізованої бідності, безробіття та ін. Відтак соціально-економічна політика, ворожа принципам соціальної держави, неминуче набуває расового забарвлення. Щоправда, проти звинувачень «руху чаювання» у расизмі заперечувала низка відомих чорношкірих республіканців, зазначаючи, що серед його симпатиків користуються підтримкою і афроамериканські політики. «Чайній партії» властива різка популістська риторика, наприклад, звинувачення президента Б. Обама у «соціалізмі», публічні порівняння його з відомими тоталітарними лідерами ХХ ст.

На наш погляд, у діяльності «чайної партії» втілено деякі з тих рис американського правого популізму, про які згадували дослідники ще у 1960–1970 роках. Одна з них – критичне ставлення до так званої «великої держави» тобто розгалуженого бюрократичного механізму, що має великі повноваження, дорого обходиться платникам податків, забагато уваги та грошей віддає «лузерам», «неробам», тобто бідним отримувачам соціальної допомоги – коштом середнього класу. Так само негативно, як свого часу і прибічники Д. Уоллеса, учасники «руху чаювання» сприймають «великі профспілки», передусім їхню впливову верхівку.

«Чайну партію» з популістами 1970 років споріднює також критична риторика, спрямована проти «медіакратії» – неформальної «корпорації», що поєднує університетські кола, ЗМІ та частину голлівудської еліти, тобто ті соціальні групи, які продукують і поширюють ідеї. З їхнього погляду, «медіакратію» контролюють ліберали бо у свідомості правого популіста «лібералізм» ототожнюється з марнуванням грошей платників податків,

потуранням злочинців та інших порушників закону, з нереалістичним реформаторством, з «контркультурою», що знаменує розклад моралі та розпад сім'ї». М. Дорфман, зокрема, вважає, що сьогодні «прибічників «Чайної партії» вкрай обурює те, як еліти ставлять межі прийнятного публічного дискурсу, а їхні думки не знаходять вираження у «ліберальному мейнстрімі» (у ЗМІ. – *І. К.*) . Йдеться, про допущення у більш-менш респектабельних медіа антисемітських і гомофобських висловлювань.

Зрозуміло, що тема нібито «потурання комуністам» з боку лібералів загалом втратила зараз актуальність. Доволі показовим є те, що критики президента Б. Обама з лав «чайної партії» шаржують його, використовуючи образи «комуністичного Кремля» (часом і Адольфа Гітлера), карикатурним приписуванням російського акценту тощо. Нам видається, що у цьому виявляється певна інтелектуальна інерція, властиве консерваторам періоду «холодної війни» бачення лібералізму як передумови комуністичної ідеології.

Американський політолог У. Мід вважає «рух чаювання» сучасним виявом давньої і важливої для історії США традиції «популістських атак» на існуючий суспільно-політичний порядок, першу з яких ще у 1829–1837 роках зробив президент Ендрю Джексон. За його доволі категоричним формулюванням, «найсвітліші та найбільш похмурі епізоди американської історії – багато у чому є плодами популізму, спрямованого проти офіційного істеблішменту». У. Мід ілюструє свою тезу прикладами. Е. Джексон домігся запровадження загального виборчого права для білих чоловіків – і створив дуже вразливу фінансову систему, ліквідувавши Другий банк США. Закон про гомстед дав змогу забезпечити землею близько двох мільйонів фермерів і зумовив вигнання та винищення корінного населення Америки; державне субсидування фермерів стало однією з причин Великої депресії. У. Мід використовує термін «джексоніанці», теперішнім втіленням яких він вважає і «чайну партію».

На його думку, «джексонанці» «дивляться на так званих експертів з підозрою, вважаючи, що люди з університетськими дипломами і зв'язками захищають інтереси свого класу. Істеблішмент у політиці, економіці, науці і культурі часто проповідує істини, що суперечать здоровому глузду і логіці джексонанської Америки. Наприклад, що дефіцит федерального бюджету сприяє економічному зростанню, а свобода торгівлі з бідними країнами піднімає рівень життя в Америці. У не надто віддаленому минулому твердження, що представники різних рас мають бути рівні перед законом, також не збігалось з їхнім уявленням про здоровий глузд».

Прикладом «популістського бунту» проти експертного співтовариства У. Мід вважає неприйняття того, що він називає науковим консенсусом з приводу глобальних змін клімату, тобто погляд на те, що вчені змовилися і з якоюсь корисливою метою створили хибну теорію «глобального потепління» як антропогенного явища. Для У. Міда «рух чаювання» є бунтом джексонанського «здорового глузду» проти еліт, які він вважає корумпованими та такими, що погано орієнтуються у реаліях сучасного світу.

Варто погодитися з У. Мідом, який говорить про властиве усім американським популістам («джексонанцям») прагнення до ведення максимально незалежної зовнішньої політики, обмеження участі США у будь-яких міжнародних союзах чи організаціях. Популісти, зазначає він, вважають, що «у конкурентному світі кожна суверенна держава повинна ставити на перше місце власні інтереси» [207].

Не заперечуючи очевидного права країни на укладення міжнародних угод, «джексонанці» наголошують, що такі угоди не повинні порушувати права США на односторонні дії. Такий підхід до зовнішньої політики У. Мід визначив як «націоналізм» (націоналістичний). Протилежний підхід, адептом якого був свого часу президент Вудро Вільсон, орієнтується на захист власної безпеки, політичних та економічних інтересів через

створення певного міжнародного порядку, за активної та визначальної участі Сполучених Штатів у системі відповідних угод і союзів.

У минулому популісти-«джексонанці» були ізоляціоністами. Вони не заперечували можливості та необхідності мати потужні збройні сили; навпаки, «джексонанці» завжди виявляли войовничість і рішучість у разі виникнення прямої загрози США. На думку У. Міда, саме вплив популістів зумовив те, що у 1990 роки Конгрес перешкоджав сплаті США членських внесків в ООН, і що Америка не ратифікувала Кіотський протокол, не визнає юрисдикцію Міжнародного кримінального суду. Дослідник зазначив, що «джексонанські» схильності прибічників «чайної партії», хоча їм і не властивий «рефлекторний ізоляціонізм» періоду президентства Г. Трумена (кінця 1940 років).

Важлива особливість популістських політичних сил у США – прагнення активно застосовувати механізми прямої демократії, – референдум, місцевий і загальнонаціональний, прямі вибори. Ми вже згадували, що Народна (Популістська) партія включала відповідні вимоги до своєї програми (зокрема, запровадження прямих виборів сенаторів, які згодом реалізували). У політичній традиції Сполучених Штатів коріння плебісцитарного, на противагу представницькому, бачення демократії сягають часу самого створення цієї країни.

На рубежі XVIII–XIX ст. успіх «антифедералістів», очолюваних Т. Джефферсоном, які виступали проти сильного центрального уряду, визначив одне з історичних першоджерел властивих популістам плебісцитарних акцентів у розумінні демократії. За формулюванням американського дослідника М. Федерічі, «американський популізм – це продовження руссоїстського (йдеться про погляди Ж. Ж. Руссо. – *І. К.*) уявлення про людську природу та його ... віри у те, що суспільна політика – це дзеркало свободної волі народу».

Підсумовуючи, можемо визначити такі особливості проявів популізму у політичній історії та сучасному суспільно-політичному просторі США. Одна з них полягає у тому, що майже всі популістські рухи виникали та діяли, позиціонуючи себе як альтернативу, якщо не обом головним партіям, то принаймні їхній верхівці. У деякі кризові моменти життя країни лідери Республіканської і Демократичної партій самі доволі успішно вдавалися до популістських методів боротьби за підтримку громадян. Відтак необхідність протидіяти популістському виклику ставала чинником, який сприяв проведенню важливих реформ та відновленню стабільності політичної системи. За визначенням С. Петрова, «американський популізм ... політична сила-«індикатор», що спрацьовує у кризові ситуації економічного і політичного життя США», і створює окремий механізм політичної системи країни .

Інша характерна особливість популістських рухів у США – апеляція до ідеології та цінностей плебісцитарної демократії, що тлумачиться як «втрачена» спадщина «батьків-засновників» країни, найперше Т. Джефферсона. Її загалом легітимний статус у політичному дискурсі Сполучених Штатів є однією з причин того, що сам термін «популізм» не має у цій країні загально визнаної негативної конотації. Вимога активно застосовувати інструменти прямого народоправства є тією, що у різні періоди повторювали американські популісти.

Помітною складовою американського популізму є критика ліберальної ідеології та нібито ліберальної «змови», що існує у системі формування громадської думки («медіакратії»). Антиліберальному, чи правому, крилу популістських сил у США притаманні расистські акценти, сьогодні приховані, а у минулому відкриті. Ця частина популістів традиційно апелює до релігійно-консервативних цінностей.

Нарешті, значну частину популістської традиції у США становить ізоляціоністський підхід до визначення стратегії зовнішньої політики,

прагнення зменшити участь країни у міжнародних угодах і союзах та її втручання у конфлікти за межами Сполучених Штатів.

Щодо соціально-економічних вимог, то у США політичні сили, яким властиві, більшою чи меншою мірою, популістські характеристики, були та є дуже відмінними, у певних моментах обстоюючи протилежні підходи. Йдеться про заклики до запровадження заходів соціалістичного характеру (націоналізація певних галузей економіки, розширення системи соціального захисту тощо), так про критику надмірного впливу держави на економічну діяльність. У загальному соціальному вимірі популістські рухи поставали зазвичай як форма протесту певної частини середнього класу, тих його груп, чиє соціально-економічне становище зазнавало змін на гірше, втрачало звичну стабільність і чітку позитивну перспективу.

З нашого погляду, сьогодні популістські рухи не мають перспективи серйозно змінити існуючу політичну систему. Проте вони є важливою формою політичної активності широких верств американського суспільства, істотним чинником впливу на істеблішмент двох головних партій, формування внутрішньої та зовнішньої політики США.

Сьогодні, досить несподівано для більшості спостерігачів, популізм у США увійшов у фазу, аналогії якої навряд чи можна знайти в новітній американській історії. Дональд Трамп, політик, не пов'язаний з партійним істеблішментом, бізнесмен, почасти навіть людина зі світу шоу-бізнесу, використовуючи широкий арсенал популістських прийомів, зміг стати главою держави.

У короткому викладенні, основні риси біографії та політичного портрету новообраного президента США виглядають наступним чином. Д. Трамп зробив статки, зумівши збільшити успадкований ним сімейний будівельний бізнес. Його перетворенню, вже багато років тому, на популярну медіа-персону, сприяли експансивна промоція власних бізнес-проектів, володіння відомими конкурсами краси, багаторічна співпраця з

телебаченням у ролі ведучого реаліті-шоу. Давно залучений у політичне життя країни, бізнесмен певний час змінював свої політичні симпатії, підтримуючи, у різні моменти, і республіканців, і демократів. У 2000 р. він змагався за президентську номінацію від «третьої сили», Партії реформ, але зрештою відмовився від неї. З 2009 р. Д. Трамп вважається республіканцем, а у 2012 р. навіть озвучував намір боротися за висунення від цієї партії кандидатом у президенти.

Під час президентської кампанії 2016 р. Д. Трамп, що не мав значного політичного досвіду, у ході досить напруженої боротьби зміг із вражаючим успіхом перемогти на праймеріз і стати кандидатом у президенти від Республіканської партії.

Його кампанія, що велася під слоганом «Зробимо Америку знову великою», зосередилася навколо таких проблем, як нелегальна імміграція, виведення виробництва за межі США, а відтак скорочення робочих місць у самій Америці, величезний національний борг, боротьба з ісламським тероризмом. У дусі республіканських принципів, кандидат Трамп виступив за реформування податкової системи, у тому числі скорочення деяких податків, за скасування медичної реформи президента Б. Обама. Він також обстоював протекціоністські заходи щодо зовнішньої торгівлі, жорстко критикував НАФТА (угода про зону вільної торгівлі у Північній Америці), договір про Транстихоокеанське партнерство, СОТ, висунув ідею запровадження високих мит на китайський та мексиканський експорт. У ході кампанії Д. Трамп виступив за більше використання в американській енергетиці власних корисних копалин, зменшення залежності від імпорту нафти з Близького Сходу. Він висловлював скептичний погляд щодо антропогенної природи глобального потепління, говорив про можливість виходу США з Паризької кліматичної угоди (позицію щодо якої після обрання президентом дещо, як видається, пом'якшив).

У питаннях зовнішньої політики Д. Трамп обстоював скорочення або відмову від участі у міжнародних угодах з безпеки, піддав критиці НАТО і американських партнерів по цій організації, висловив сумнів щодо необхідності санкцій проти Росії, які адміністрація Б. Обами запровадила після анексії Криму. Головною загрозою для США він вважав ісламський тероризм.

Характеризуючи виборчу програму Д. Трампа (адже поки що зарано оцінювати його дії як президента), її можна визначити як націоналістичну (суміш націоналізму громадянського з етнічним, з поправкою на специфіку цього явища у США), протекціоністську і близьку до традиції американського ізоляціонізму у ставленні до проблем зовнішньої політики. Водночас, очевидним спільним місцем оцінок Д. Трампа політологами і авторами політичних медіа є визначення його як популіста. (Дозволимо собі відмовитися від наведення посилань, бо їх можна знайти чи не сотні). Що дає для цього підстави.

Безперечно, це характер передвиборчої риторики та публічної поведінки кандидата від республіканців – дуже різкої, часто грубої і водночас не позбавленої елементів, властивих більше шоу-бізнесу, ніж нормальній політиці. З погляду системи аргументації, серцевиною риторики Д. Трампа стало (досить парадоксальне для мільярдера) протиставлення себе, як представника «народу», існуючій суспільній верхівці, вашингтонській бюрократії і «політиканам», проти яких він ополчився.

За будь-якого ставлення до особистості Д. Трампа, неможливо відмовити йому у своєрідній харизматичності. Із численними популістами як у США, так і за межами країни Д. Трампа споріднює також те, що він ніколи не належав до республіканського, чи будь-якого іншого партійного істеблішменту.

Водночас, крім популістського політичного стилю і риторичного дискурсу, можна відзначити і популістські акценти у самій програмі останнього переможця президентських виборів.

Одним з них є радше ізоляціоністська позиція у ставленні до міжнародних справ, критика активної участі США у міжнародних союзах, втручання у конфлікти за межами країни. Водночас, і це також є дуже співзвучним ізоляціоністським підходам популістів, Д. Трамп наполягає на необхідності посилення збройних сил, надзвичайно рішучих дій у разі безпосередньої загрози американським інтересам.

Б. Бекер вказував на низку відмінностей між позицією Д. Трампа та традиційними підходами Республіканської партії. Зокрема, на відміну від республіканських політиків Д. Трамп, обіцяючи скасувати т. зв. «*Obamacare*» (державну медичну програму для найбідніших американців, яку обстоював президент Б. Обама), заявляв про необхідність збереження інших соціальних програм з охорони здоров'я. У цьому, на думку аналітика, Д. Трамп виявився близьким до європейських популістських партій. Під час кампанії Д. Трамп також піддав критиці поширену у США практику надання кредитів на освіту, яку, за даними соціопитувань, вважають проблемою значна більшість прихильників як демократів, так і республіканців. Така «кроспартійна» позиція, є однією з досить характерних рис політиків-популістів (зауважимо, тих, що певним чином можуть слугувати аргументом на користь популізму).

Як популіста-націоналіста, ставлячи його в один ряд з В. Путіним, У. Чавесом, Р. Ердоганом та В. Орбаном, визначав Д. Трампа знаний американський політолог Ф. Фукуяма. Як і Б. Бекер, він відзначив помітні розбіжності між Д. Трампом і багатьма республіканцями, зокрема, у ставленні до суспільної ролі уряду (ставка Трампа на сильний уряд суперечить традиційній республіканській доктрині «маленького уряду», влади з мінімізованою соціальною відповідальністю), у підтримці

державних вкладень в інфраструктурні проекти, проти чого постійно виступали республіканці і підтримували демократи. У цьому Д. Трамп розійшовся і з переважно прореспубліканською «чайною партією».

З погляду Ф. Фукуями, одна з причин успіху Д. Трампа полягає у тому, що довгий час система стримувань і противаг діяла у США таким чином, що майже паралізувала виконавчу владу, не давала можливості ухвалювати та реалізовувати скільки-небудь непрості рішення. На думку Фукуями, необхідно, щоб влада могла працювати, а відповідальність політиків перед громадянами реалізовувалася під час чергових виборів. Блокування ж повноцінної можливості зміни влади (приміром, через застосування деякими політиками-республіканцями прийомів «джеррімендерінгу» та ін.) постає першим кроком на шляху зсуву ліберальної демократії до електорального авторитаризму. Потенційно, президентство Д. Трампа містить у собі таку загрозу (хоча Ф. Фукуяма є оптимістом щодо здатності американських інститутів і громадянського суспільства не допустити цього).

Свій аналіз специфіки стосунків Д. Трампа з багатим минулим та сучасним досвідом американського популізму запропонував американський дослідник М. Казін. У ньому він виокремлює дві традиції. Перша з них, що її досить умовно можна визначити як «ліву», частину широкого ліберального політичного тренду, тавруючи соціальну еліту як винуватця суспільних проблем, не ототожнює її з жодною етнічною чи релігійною групою (цю традицію М. Казін вважає версією «громадянського націоналізму») [356]. До неї належали свого часу Народна партія, рух прогресистів 1920 року. Д. Трамп представляє іншу, відмінну традицію американського популізму – расистсько-націоналістичну, прибічники якої критику еліти пов'язують з нападками на ті чи інші «не білі», не християнські меншини. Свого часу одним з найодіозніших прикладів цієї традиції була діяльність такої організації, як Ку-клукс-клан. Сьогодні

подібним чином діє і Д. Трамп, який у ході президентської кампанії ці «небезпечні» меншини визначив досить чітко: іммігранти з Мексики та мусульмани.

У руслі націоналістичної лінії в американській популістській традиції знаходиться і критика Д. Трампом глобальної еліти за просування політики відкритих кордонів, які нібито дозволяють іммігрантам забирати робочі місця в американців, знижують їхні життєві стандарти.

Що стосується зовнішньої політики, то ізоляціоністські наголоси властиві усім американським популістам, проте саме правий, націоналістичний популізм завжди був особливо негативно налаштований щодо активної участі США у міжнародних справах, насамперед у тих чи інших великих організаціях. Кампанія Д. Трампа, з його критикою НАТО, європейських союзників Сполучених Штатів, стала новітньою реінкарнацією давнього американського ізоляціонізму. Навіть одне з її гасел – *“America First”*, «Насамперед Америка», кандидат від республіканців запозичив у групи політичного тиску з аналогічною назвою, що була активною наприкінці 1930-х років, звинувачуючи «міжнародних банкірів» у намаганні втягнути США у європейську війну (і швидко припинила своє існування після японської атаки на Перл-Харбор).

На думку М. Казіна, останні президентські перегони в Америці засвідчили повернення в активну політику і ліберального, лівого популізму, втіленням якого була боротьба за право балотуватися від Демократичної партії сенатора Б. Сандерса. При цьому, популістською рисою як кампанії Трампа, так і кампанії Сандерса стало те, що вони обидва критикували пороки, корумпованість системи, діючи в її рамках, не ставлячи під сумнів її основи. Водночас, і це відрізняло їх від популістів минулого, і Трамп, і Сандерс давали досить розпливчасті дефініції того «народу», який вони прагнули представляти супроти еліти. Втім, як зауважив М. Казін, у сьогоднішніх США, які все більше стають сукупністю

відмінних етнічних, культурних, гендерних груп із часом непростими взаєминами, дати дефініцію «народу» і справді досить проблематично [357].

Різким критиком Д. Трампа, якого він характеризує як популіста, є французький філософ Бернар-Анрі Леві. У випадку Трампа, на його думку, на політику поширюються закони реаліті-шоу. «Голосування за Трампа – це голосування проти рівності та поваги до меншин», – заявив в інтерв'ю цей відомий європейський інтелектуал. З погляду Леві, суголосним явищем у сучасній Європі є авторитарний популізм, що прагне встановити (чи встановлює, як в Угорщині), новий тип політичного режиму – «демократуру», авторитарну владу, яка легітимізується через демократичні процедури і широку підтримку виборців. Філософ заявив про появу новітнього «популістського інтернаціоналу», сьогодні окриленого перемогою популіста Трампа. Популізм у сполученні зі зневагою до еліт та демократії поєднує Трампа і з президентом Росії Путіним. Ще одна точка єднання між ними лежить в особистісній площині: «та сама вульгарність, та сама належність до клубу фальшивих тестостеронових королів».

Очевидно, що зараз ще неможливо дати оцінку президентства Д. Трампа. Саме його обрання на посаду глави США мало домішку випадковості, визначену специфікою системи непрямого голосування, адже у підсумку переможець набрав помітно менше голосів, ніж його суперниця. Цілком не випадковою була дуже згуртована підтримка кандидатури Д. Трампа частиною американських виборців. Вона стала підтвердженням класичної тези, що популісти мають успіх тоді, коли політичний істеблішмент з тих чи інших причин або не здатний вирішувати реальні проблеми значної частини суспільства, або ігнорує їх. Перемога Д. Трампа є новітнім прикладом не раз відзначеного вище протиріччя, різноспрямованості мажоритарної і процедурно-конституційної складових демократії. Будучи очевидним успіхом демократії як втілення волі

більшості, а також як системи, відкритої для реальної участі не лише традиційних партійних еліт, перемога Д. Трампа водночас несе чималі загрози для демократії як системи захисту прав меншості та складного пошуку компромісу між різними інтересами. Авторитарні схильності популізму отримали у США можливість реалізувати себе, ставлячи країну перед викликом – довести міцність її громадянського суспільства, її гарантій прав і свобод для усіх.

Висновки до розділу 3

У розділі 2 дисертації відображено аналіз діяльності фермерського руху, а в подальшому Народної партії в США та інших популістських рухів та партій різних періодів його історичного становлення автор виокремлює такі принципи популізму як протидія неконтрольованому розростанню державного управлінського апарату; боротьба з корупцією, плутократією, бюрократією, владою грошей та правлячим класом, що створив монополію на владу; не сприйняття надмірного індивідуалізму, модернізації економічно-виробничої сфери, урбанізації; політика протекціонізму, націоналізації майна та негативне ставлення зарубіжних інвестицій; допомога малому та середньому бізнесу, ставка на дрібну буржуазію; підтримка та реформування сфери соціального захисту населення; реалізація фінансово-монетарної реформи.

Показано, що ідеї популізму займали вагоме місце у формування політичних рухів та партій США, що базувались на основних принципах: 1) традиція демократії; 2) принцип конституціоналізму як основний принцип регулювання відносин у суспільстві; 3) формування єдиної американської політичної нації; 4) домінування економічної, політичної,

військової та соціально-культурної парадигми у розвитку виборчої системи та культурних традицій.

Розкрито порівняльну характеристику підхоплену іншими країнами популістського руху США значно урізноманітнив теоретичне наповнення політичних доктрин, що були популістськими за своїм змістом. Так, наприклад, експансіоністська політика Сполучених Штатів по відношенню до латиноамериканських держав зумовила інтенсивний розвиток національно-визвольної складової популізму. Його прихильники виступили не лише проти негативних рис капіталістичної експлуатації, а й проти «північноамериканського імперіалізму», за націоналізацію ключових галузей промисловості та землі.

РОЗДІЛ 4

ІДЕОЛОГІЧНІ КОНЦЕПТИ ПОПУЛІСТСЬКОГО РУХУ У ХХ СТОЛІТТІ

4. 1. Ідеологія фашизму як варіант популізму (приклад Італії, Іспанії, Румунії)

В історії Європи 1920–1930 роки стали часом глибокої кризи парламентської демократії, яка у деяких країнах призвела до більш чи менш тривалого панування політичних режимів нового типу – фашизму. Сьогодні існують, мабуть, десятки визначень цього феномену, які особливо виділяють різні сторони його практики та ідеології.

Попри відмінності, у рамках узагальненої широкої дефініції «фашизму» опиняються політичні режими (або ж рухи, які до цього прагнули), яким властиві: диктаторський характер влади, зосередженої у руках одного лідера – «вождя»; усунення, різним способом, усіх політичних опонентів, повна монополія на владу та ідеологію; терористичні (дуже жорстокі) методи придушення спротиву; крайній націоналізм (часто-густо у сполученні з расизмом та антисемітизмом). Антисемітизм є прикметою фашизму, що найвиразніше диференціює його від диктатур, які дотримувалися «лівої» ідеології [79].

Поява ідеології є закономірним результатом розвитку суспільства та важливим атрибутом функціонування держави. При цьому ідеологія може виступати у вигляді політичного вчення, релігійної доктрини, глобальної стратегії, тощо. Її роль можна співставити з якістю визначального духовного стрижня, що визначає мету та сенс суспільно-політичного життя, забезпечує згуртування та єдність соціуму, народу, нації навколо вирішення нагальних проблем.

Важливість ідеології полягає в тому, що вона є вагомим фактором формування суспільства та виховання людей. Досвід країн свідчить, що держава не може існувати без власної ідеології. Адже потреба в національній (державній) ідеології закладена самою закономірністю функціонування суспільства та необхідністю пошуку загальнонаціональних духовних орієнтирів, спроможних консолідувати суспільство [76].

Ідеї популізму в контексті фашизму зайняли вагоме місце, особливо трактування важливості арійської нації, захоплення світового простору та нових можливостей.

Скрізь, де фашисти захопили владу, або фашистські рухи набули значного впливу, головною «приманкою» для здобуття масової підтримки стали гасла націоналістичного штибу. Проте перелічена тут сукупність характеристик притаманна низці досить відмінних, в інших аспектах, політичних явищ, і не дає змоги відрізнити фашизм від інших властивих ХХ ст. крайніх форм диктатури або деяких споріднених ідеологічних доктрин. Зокрема, залишається осторонь важливе питання про соціальну програму фашизму [70].

Перш ніж звернутися до аналізу актуальних сьогодні тлумачень феномену фашизму, варто стисло висвітлити історію фашистських рухів в Італії та Іспанії, тобто тих країнах, де вони (дуже значні відмінності в обставинах, за яких це відбулося, і самому характері режимів) опинилися при владі. Доречно згадати історичний досвід Румунії, де фашистська «Залізна гвардія» відіграла особливо важливу роль у політичній боротьбі. Вважаємо, що питання про німецький націонал-соціалізм і режим А. Гітлера доцільно розглядати окремо.

Першою державою, у якій фашистський рух прийшов до влади, стала Італія. Як відомо, у цій країні виник сам термін «фашизм», який у своєму найвужчому тлумаченні застосовується перш за все до італійського суспільно-політичного ладу середини 1920–1944 років.

Захоплення влади фашистами та їхнім лідером, Беніто Муссоліні (1883–1945) – вчителем початкових класів, відбулося в умовах дуже драматичної кризи, яка охопила Італію після закінчення Першої світової війни. Хоча Італія і належала до табору переможців, участь у війні зумовила загострення усіх застарілих проблем економічно відсталого країни – безробіття, масової бідності, інфляції тощо, спричинилася до посилення протистоянь між робітниками та підприємцями, конфліктів між селянами та крупними землевласниками. У містах Півночі страйкарі захоплювали заводи, а у сільських районах селянські кооперативи почали займати великі дворянські маєтки. Частина італійських соціалістів, радикалізована нещодавнім успіхом більшовиків у Росії, прагнула до скорої соціалістичної революції у себе на батьківщині.

На підвищення градусу політичної напруги вплинуло також те, що, незважаючи на успішне завершення війни у ранзі переможця, Італія не змогла отримати всіх тих територій, на які розраховувала. Далмація відійшла новоствореному Королівству сербів, хорватів і словенців (Югославії), поза межами Італії опинилося оголошене «вільним містом» Фіуме (Рієка). Ця обставина спричинила у країні хвилю націоналістичних настроїв, обурення з приводу нібито «вкраденої перемоги».

Італійська парламентська демократія впоратися з кризою неспромоглася, і, зрештою, поступилася диктатурі. У березні 1919 р. Б. Муссоліні у Мілані створив «Італійський союз боротьби» («*Fasci italiani di combattimento*») – парамілітарну організацію, у загонах якої об'єдналися колишні комбатанти, переконані націоналісти, митці-футуристи, прибічники ідей синдикалізму та студенти.

Незабаром по всій Італії «фашисти» почали жорстоку атаку проти лівих, а також і проти католицької Народної партії («пополарів»). Перший їхній об'єкт, який потрапив під удар, – стала словенська меншина. Криваві сутички між фашистами та їхніми противниками, які відбувалися в Італії

1919–1921 роках, практично набули характеру громадянської війни. У листопаді 1921 р. загони фашистів реорганізовано в Національну фашистську партію, вождем («дуче») якої став Б. Муссоліні. В останні дні жовтня 1922 р., після «походу на Рим», «чорні сорочки» дуче захопили італійську столицю та змусили парламент і короля зробити його главою коаліційного уряду.

Це призначення стало першим кроком на шляху швидкої концентрації влади в руках фашистського лідера. У листопаді 1923 р. італійський парламент ухвалив новий виборчий закон (за іменем ініціатора відомий як «закон Ачербо»), згідно з яким партія, яка здобувала на виборах хоча б відносну більшість голосів (але не менше, ніж 25 %), отримувала 2/3 місць у парламенті. У квітні 1924 р. вибори, проведені на підставі нового закону, в умовах залякувань і насильства з боку фашистів щодо їхніх політичних опонентів, дали змогу партії Б. Муссоліні сформувати більшість у парламенті. У червні того ж року вбивство фашистами депутата-соціаліста Дж. Маттеотті спричинило нову гостру політичну кризу, потенційно небезпечну для режиму, який утверджувався. Проте роз'єднаність і нерішучість противників дали «дуче» змогу здобути остаточну перемогу над своїми опонентами [51].

У різний час, починаючи з 1922 року, Б. Муссоліні особисто керував міністерствами внутрішніх справ, зовнішніх справ, колоній, підприємництва, армії та інших військових формувань, і суспільних робіт. Іноді в його руках було сконцентровано до семи посад на додачу до прем'єрської. Також він залишався головою Фашистської партії та озброєної фашистської міліції. Концентрація такої влади в одних руках відбувалася ціною створення надмірно централізованої, неефективної та корумпованої держави.

Від цього моменту, маючи диктаторську владу, фашисти почали перетворювати Італію у «*stato totalitare*» – «тоталітарну державу», яка мала

стати суспільством без політичних і соціальних конфліктів, згуртованим однією ідеологією та спільною для всіх і безальтернативною системою цінностей. Протягом 1925–1926 рр. фашисти розпустили та заборонили діяльність усіх (крім власної) політичних партій, закрили нефашистські ЗМІ. Також було ліквідовано місцеве самоврядування. У 1928 р. новий закон про «вибори» запровадив систему голосування, за якою виборці могли голосувати (маючи, теоретично, змогу його відхилити) лише за єдиний, безальтернативний список кандидатів до парламенту, складений «Великою фашистською радою». Гармонійні взаємини робітників і підприємців мали забезпечити «корпорації», які створювались з жовтня 1925 р. Всі профспілки, крім фашистських, були розпущені.

Економічна політика фашистів, за визначенням В. Віпермана, поєднувала ліберальні та інтервенціоністські підходи. Попри окремі рішення з лібералізації підприємництва та торгівлі, загалом держава застосовувала численні заходи з регулювання економіки, державного контролю над промисловістю, виконувала масштабні економічні програми тощо. У другій половині 1920 років італійська економіка загалом переживала вражаюче піднесення. Важливим починанням режиму стало осушення Понтійських боліт, інші меліоративні роботи, які дали змогу використовувати у сільському господарстві додатково мільйони гектарів землі [51].

У боротьбі з наслідками глобальної економічної кризи початку 1930 років, яка болісно вдарила по Італії, держава вдавалася до регулювання зарплатні, намагалася зменшити безробіття, запроваджуючи неповну зайнятість тощо. Діяла низка програм із соціального захисту. Керована фашистською партією «Національна організація «Дополаворо» («Після роботи») займалася організацією дозвілля робітників – екскурсіями, спортивними заходами.

Виконанню завдань фашистської «тоталітарної» трансформації суспільства було підпорядковано також низку реформ, проведених у міжвоєнний період в освітній системі Італії. Розпочав їх відомий філософ, теоретик фашизму, творець доктрини «етичної держави» Джованні Джентіле, який у першому уряді Б. Муссоліні зайняв посаду міністра освіти. За його формулою, «говорити про національну освіту – означає говорити про фашистську освіту». На думку Д. Джентіле, для нормального функціонування держави потрібні були не освічені маси, а компетентні керівники. З адміністративного погляду, стрижнем реформи стало формування жорсткої ієрархічної структури управління освітою, повністю контрольованої міністерством, зокрема скасування виборності директорів державних шкіл. Диференційована система початкових і середніх освітніх закладів проводити селекцію учнів, по-різному визначаючи для них потенційний рівень і напрям освіти.

Популізм став рушійною силою в італійському суспільстві, торкаючись усіх сфер життя: культури, побуту, освіти. Важливим елементом шкільної організації стала професійна орієнтація передусім на практичні потреби суспільства. Міністр авторитарним рішенням усунув жінок від викладання більшості гуманітарних дисциплін.

Наприкінці 1920 років у школах запровадили нові підручники, а навчання за посібниками, які не відповідали духу фашизму, заборонялося. У підручниках з історії пропагувалася висунута Б. Муссоліні концепція фашистської Італії – «третього Риму», за якою держава «дуче» поставала історичним наступником, – через період Папської держави – Стародавнього Риму. У навчальних закладах повсюдно створювали структури фашистських молодіжних і дитячих організацій, а вчителі мали вступати до фашистської партії [57].

За фашистського режиму в Італії реформи шкільної системи жорстко контролювала держава, зробивши освіту глибоко ідеологізованою,

орієнтованою на виховання відданих фашистським принципам громадян, усунувши усі можливості для інтелектуального плюралізму. Важливо, зазначити, що режим зумів провести певну модернізацію освіти у країні, запровадити низку ефективних рішень та заходів. У післявоєнний час вже демократичні італійські уряди, усунувши зі школи фашистську ідеологію, освітню систему, розроблену за Б. Муссоліні, в основному зберегли .

Під диктаторством Б. Муссоліні парламентську систему було практично скасовано. Закони довільно переписували. Всі вчителі в школах та університетах мали присягати на вірність фашистському режиму.

Б. Муссоліні сам призначав редакторів усіх газет, а кожний журналіст мусив мати сертифікат від фашистської партії, щоб мати змогу працювати за професією. Профспілки були позбавлені незалежності та інтегровані в те, що називалося «корпоративною системою». Мета «корпоративної системи» (якої так і не досягнули), помістити кожного італійця в якунебудь професійну організацію чи «корпорацію», які перебували під державним контролем.

Частиною фашистського перетворення суспільства мала бути розбудова нової культури – органічного компонента тоталітарного ладу. Зусиллями Д. Джентіле у 1925 р. створили Національний фашистський інститут культури. У квітні 1925 р. у «Маніфесті фашистської інтелігенції» вчені, літератори та митці, які підтримували фашизм, декларували свою відданість цьому рухові, і наголошували, що він – суто італійський феномен, пов'язаний із культурними й історичними традиціями Італії, навіть – релігійне явище, що сприятиме величі Батьківщини та появі нової держави. (Незабаром філософ Бенедетто Кроче у «Маніфесті інтелектуалів-антифашистів», загалом вельми обережному у своїй критиці фашистських ідей, висловив думку про засадничу несумісність культури та фашизму).

Б. Муссоліні віддячив тим, хто його фінансував, перевівши певну кількість промислових галузей з державної власності у приватну. Але

у 1930 роках він почав повертатися до протилежної крайності жорсткого державного контролю над промисловістю. Значні кошти йшли на суспільні витрати. Економіка страждала від його надмірних зусиль зробити Італію самодостатньою. Італії не вистачало ресурсів на надмірну індустріалізацію.

Найвідоміше починання фашистської влади у сфері культурної трансформації країни – заходи з розвитку кінематографа. Часткове державне фінансування кінопродюсерів, будівництво кіноцентрів, обмеження доступу до прокату в Італії іноземних кінострічок загалом дуже сприяли розвитку італійського кіно. Незважаючи на цензуру, за Б. Муссоліні можна було створити опозиційні до офіційних цінностей та ідеологічної доктрини фільми. Італійський кінематограф зміг успішно пережити крах фашистського режиму, для нього післявоєнний час став періодом нового яскравого розвитку, загальноєвропейського визнання. Сам лідер фашизму часто любив повторювати: «Правда в тому, що люди втомились від демократії». Це, можливо, й було його місією життєвої боротьби [70].

Важливим кроком режиму Б. Муссоліні стало укладення у 1929 р. кількох угод з Ватиканом – Латеранського конкордату, який, після кількох десятиліть конфлікту, врегулював взаємини римо-католицької церкви з Італійською державою. Згідно з ним Папа Римський формально визнав суверенітет Італії, натомість католицизм визнавали у країні єдиною державною релігією, римо-католицька церква отримувала широкі права у сфері освіти та ін. Ватикан отримував від Рима велику грошову компенсацію за десятиліття, що минули з 1871 р. Наближена до влади церква, традиційно дуже впливова в італійському суспільстві, мала бути важливою опорою «тоталітарної держави». Визначаючи стосунки із Ватиканом, Б. Муссоліні мав стримувати досить сильні антиклерикальні настрої частини фашистської партії, у тім числі у керівництві. Стосунки Папи Пія XI та «дуче» згодом виявилися далеко не безконфліктними.

Керівництво римо-католицької церкви загалом сподівалося на більший вплив на політику італійської держави, але мало згодом поступатися авторитаризму фашистського лідера.

Дуче завжди жив для себе. Він не належав родині – не через надмірну завантаженість роботою, а через характеру. Спілкування з дітьми (Еддою, Вітторіо, Бруно, Романом, Анною-Марією) було поверхневим, близьких друзів дуче ніколи не мав. Він вважав, що друзі беруть найцінніше і їх варто остерігатись, треба віддавати себе публіці. У нього були хороші відносини з братом і сестрою. У грудні 1931 року, коли помер Арнальдо, Б. Муссоліні відчув щиру гіркоту втрати. Ще один особистий удар дуче пережив у зв'язку зі смертю сина Бруно, який розбився під час виконання тренувального польоту в серпні 1941 року.

Для натовпу вождь – надлюдина, не пов'язана з пристрастями. За монументальним фасадом, звичайно, завжди ховається проста смертна людина, з усіма людськими слабкостями. Чи не були аскетами Гітлер, Ленін, Сталін? Однак Муссоліні зі своїм південним темпераментом набагато перевершив їх [135].

Він байдуже ставився до грошей, але не до тих благ, які вони забезпечують. Фанатичний автолюбитель, він купив для власного задоволення декілька найпрестижніших автомобілів і часто ними користувався. Це одне захоплення – коні – у стайні їх було більше дюжини.

У політиці італійського «*stato totalitare*» націоналізм, який був ключовим елементом фашистської ідеологічної доктрини, виявляв себе різними способами. Стосовно національних меншин – німців у Південному Тіролі, словенців, хорватів – режим Б. Муссоліні проводив політику примусової італінізації, не визнаючи їхнього права на власний національно-культурний розвиток. Елементом дуже характерних для «тоталітарних» режимів масових театралізованих політичних «дійств» були часті апеляції дуче до спадщини Стародавнього Риму, оголошення

сучасних жителів Італії гордовитими наступниками його імперської величі та слави [201, с.39].

Б. Муссоліні бачив стратегічну мету фашизму у «покращенні» італійців, «відродженні» у них утрачених чеснот давніх римлян. Оновлені фашизмом, італійці мали стати сильною та здоровою «расою» (навіть на зріст вищою). Можна говорити про властиві італійській фашистській ідеології євгенічні риси, тобто прагнення до фізичного вдосконалення людської природи. «Євгеніка» дуче мала поміркований, порівняно з практикою німецьких націонал-соціалістів, характер. Про такі речі, як, приміром, фізичне усунення чи стерилізацію психічно хворих не йшлося.

Натомість влада розвивала загальнодоступну систему закладів охорони здоров'я, заохочувала займатися фізкультурою та розвивати спорт. Важливе завдання збільшити рівень народжуваності. Держава різними способами заохочувала багатодітність, застосовуючи і «пряник» (нагороди багатодітним матерям, організація центрів материнства тощо), і «батіг» (посилення кримінальної відповідальності за аборти, спеціальний податок для бездітних холостяків певного віку тощо).

Радикальний, «біологізаторський» расизм нацистського штибу італійській фашистській ідеології властивий не був. З нашого погляду, міркування стосовно чеснот італійської «раси» (з використанням актуальних тоді та позанаукових сьогодні термінів – «латинської», «середземноморської» тощо) іноді доповнювали, іноді заступали домінуючу загалом націоналістичну аргументацію. Б. Муссоліні вважав, що не існує небезпеки для «білої раси», на яку наступають і можуть поглинути «жовта» та «чорна». Врятувати від цього здатні, на думку дуче, омолодження нації, її фізичне вдосконалення та зростання народжуваності.

«Весь комплекс наших повсякденних звичок треба перетворити на щось особливе: нашу манери їсти, одягатися, працювати і спати», – заявив Муссоліні в 1932 р. Режим Муссоліні почав впроваджувати в суспільство

нові норми поведінки. Б. Муссоліні вирішив зберегти себе для нащадків у картинах, афішах, скульптурах, залюбки позував для преси своїми мелодійними італійськими промовама з яскравою риторикою, мімікою та жестами. Це подобалось людям до певного часу. Серед фашистів скасували рукостискання, жінкам заборонили носити штани, для пішоходів встановили односторонній рух по лівій стороні вулиці.

За рішенням уряду всі італійці, незалежно від віку, соціального стану і статі по суботах мали займатися військово-спортивною та політичною підготовкою. Муссоліні був прикладом для наслідування, влаштовуючи масові запливи, біг з бар'єрами і скачки на конях. Модними та масовими стали гімнастичні вправи, бо рух в єдиному ритмі, на думку фашистів, сприяв виробленню почуття колективізму.

У 30-ті роки з'явився ще один новий масовий ритуал: «фашистські весілля», на кожному з яких Муссоліні вважали весільним батьком. Стимулювання приросту населення він звів у ранг державної політики і надавав цьому особливого значення, висловивши свій задум у стислій формулі: «Більше населення – більше солдатів – більше могутності».

«Арійський» расизм націонал-соціалістів, які претендували на історичну вищість своєї власної «нордичної» породи та воліли зневажати італійців за расову «зіпсованість», «нечистоту», викликав в Італії гостре неприйняття. Відомі критичні висловлювання Б. Муссоліні на адресу німців і німецького расизму: коли давні римляни вже мали Цезаря та Вергілія, то давні германці ще не знали писемності та ін.

Антисемітизм певний час не належав до суттєвих складових ідеології та практики режиму Б. Муссоліні. Р. Кольє, сучасний англійський біограф «дуче», стверджує навіть, що він «завжди із теплотою ставився до євреїв», говорив Гітлеру про недоцільність антисемітської пропаганди. Чимало євреїв, рятуючись від переслідувань, знайшли притулок саме в Італії.

Проте у вересні 1938 року доволі раптово було ухвалено закони про обмеження прав євреїв. Це стало результатом тісного зближення італійського фашистського режиму з націонал-соціалістською Німеччиною. За законами, євреям забороняли укладати шлюби з італійцями, займати посади в армії, державних школах, обиратися у парламент. Євреї могли викладати лише у спеціальних єврейських школах, випускники яких втратили право на вищу освіту. Особи єврейського походження також втрачали право відкривати нові магазини, створювати підприємства, де кількість працівників не мала перевищувати ста осіб. Після впровадження антисемітських заходів у життя в Італії незабаром близько 35 тис. осіб втратили роботу [51,с.47].

Р. Кольє зауважив, що італійське суспільство загалом не висловлювало особливої підтримки політиці державного антисемітизму, і навіть частина фашистської верхівки протестувала проти неї. Антисемітські дії Б. Муссоліні засудили також папа Пій XI і король [181].

У міжнародних взаєминах фашистський радикальний націоналізм втілювався у політику територіальної експансії, що потребувала чимдалі більшої мілітаризації країни. У 1923 р. італійські війська бомбардували та згодом на певний час окупували грецький острів Корфу, а у 1924 р. Італія захопила «вільне місто» Фіуме (Рієку), на яке претендувала ще на Паризькій мирній конференції 1919 р. У 1935–1936 рр. «дуче» завоював, зламавши чималий спротив, Абіссінію (сучасна Ефіопія), яка входила до Ліги Націй. Внаслідок цього запровадили проти Італії економічні санкції, які підштовхнули режим розпочати політику автаркії.

Водночас вони стали чинником, який, попри низку ідеологічних і міжнародно-політичних розбіжностей, спрямовував Муссоліні до союзу з Гітлером. Пізніше напад на Албанію та Грецію остаточно зробили Італію одіозним військовим союзником нацистів.

Отже, фашистський режим Б. Муссоліні став першою результативною спробою втілити у життя новий соціально-політичний «сплав» – фашистську ідеологію. Вона постала як радикальна альтернатива парламентській демократії, суспільству політичного, ідеологічного плюралізму та громадянських свобод, і водночас – як ефективна протипага соціалістичному рухові та потенційній можливості здійснення комуністами соціальної революції за сценарієм російських більшовиків. Створена фашистами «тоталітарна держава» мала стати універсальною інтегруючою суспільною силою, що усуне соціальні конфлікти, забезпечить «відродження» певних відверто міфологізованих рис італійської нації. На практиці режим Б. Муссоліні, попри «тоталітарні» прагнення фашистської партії, опирався не лише на неї, й на авторитет церкви, на армію, і навіть повинен був зважати на інститут монархії, що зберігся. «Тоталітарність» італійської держави виявилася дещо обмеженою.

Вдаючись до політичних репресій (втім, дуже далеких за масштабом від тих, що відбувалися у Німеччині і, особливо, в сталінському СРСР), диктатурі Б. Муссоліні вдалося здійснити певну «консервативну модернізацію» Італії. Жорстокий крах італійського фашизму став результатом агресивної, експансіоністської зовнішньої політики «дуче», поєднаної міцним союзом з нацистською Німеччиною, але також і наслідком зростання невдоволення режимом всередині країни.

Якщо зробити висновок (поєднати італійський фашизм із популістськими слоганами Б. Муссоліні), то варто відзначити одну важливу деталь, що фашизм вніс у повсякденне життя італійців серію ритуалів, які умовно об'єднувалися поняттям «фашистський стиль».

Популізм Іспанії можна яскраво проілюструвати поглядами Франциско Франко.

В Іспанії 1930 років виникнення фашистського руху та його активна участь у політичній боротьбі стали частиною надзвичайно гострого і

драматичного конфлікту, який набув у цій країні характеру кривавої громадянської війни.

У перші десятиліття ХХ ст. економічно відстала Іспанія (за формою правління – конституційна монархія), гостро потребувала модернізації, реформ, потужного імпульсу для наздоганяючого розвитку. Помітною силою внутрішньополітичного життя стали відцентрові національні рухи каталонців, басків. Разом з ліберальними та поміркованими лівими партіями, в Іспанії набули впливу радикальні революційні рухи – анархо-синдикалістів, соціалістів тощо. Після більшовицької революції у Росії виникла також комуністична партія. Іспанії правлячий клас країни, сформований представниками давньої земельної аристократії, консервативною верхівкою римо-католицької церкви, і монархія Бурбонів виявилися неспроможними усвідомити виклики часу.

У 1923–1930 рр. диктаторський режим генерала Мігеля Прімо де Рівери не зміг знайти вирішення проблем, що стояли перед країною. Зрештою, події в Іспанії пішли за сценарієм, близьким до революційного.

У квітні 1931 р., після рішучої перемоги на місцевих виборах у великих містах (у загальнонаціональному масштабі республіканці опинилися у меншості), строката республіканська коаліція захопила владу у столиці, створила тимчасовий уряд і проголосила Іспанію республікою. Король Альфонсо XIII, не намагаючись чинити опір, зрікся влади та залишив країну. У грудні 1931 р. Установчі збори ухвалили нову, республіканську конституцію Іспанії. Іспанія ставала світською країною. Церква відокремлювали від держави вона і втрачала право займатися освітою. Більшість релігійних свят перестали бути офіційними. Орден єзуїтів розпустили, а його майно націоналізували [251, с. 104].

Республіканський уряд провів також низку реформ в інтересах робітників. Аграрний закон 1932 р. передбачав безоплатне відчуження великих латифундій.

Проте дії республіканців стали не початком оновлення країни, а імпульсом, який підштовхнув маховик гострої соціальної та політичної кризи. З нашого погляду, події наступних після республіканського перевороту кількох років з трагічною очевидністю засвідчили, що соціальні та політичні протиріччя, ціннісно-ідеологічний розкол в іспанському суспільстві були надто гострими та глибокими. Радикалізм крайніх лівих (разом із невеликою на початку подій компартією, через Комінтерн, підпорядкованою Москві та Сталіну), у сполученні з реакційністю значної частини заможних класів, неосвіченістю нижчих соціальних верств, відсутністю в Іспанії сформованого громадянського суспільства, зіштовхнули країну зі шляху конституційної демократії та реформ на шлях насильства і нещадної громадянської війни [252, с. 125].

Вже перші заходи республіканського уряду з секуляризації держави спровокували (навіть чи зі злої волі реформаторів) численні акти насильства та вбивств представників духовенства, масового погрому церков. Мабуть, саме релігія була однією з тих справжніх «больових точок» країни, щодо яких ціннісний розлом в іспанському суспільстві виявився найгострішим. Консервативна частина країни не могла у ці роки погодитися з її світськістю, і дії республіканських урядів сприймала як замах на сам фундамент іспанської ідентичності та державності.

Після перемоги на виборах у листопаді 1933 р., наступні два роки владу в Іспанії мали правочентристські уряди. Їхнє становище було так само непевним, як і у їхніх попередників. Лише за два роки країна пройшла через 10 міністерських криз. Політична і соціальна боротьба в Іспанії балансувала на межі між конституційними формами і брутальним насильством, з легкістю переходячи цю межу. У кількох регіонах відбулися збройні заколоти анархістів. У жовтні 1934 р. радикали з Іспанської соціалістичної робітничої партії проголосили «Робітничо-селянську республіку Астурії», намагаючись здійснити пролетарську революцію у

перевірених більшовиками «радянських» формах. Цей виступ, зрештою, жорстоко придушила армія.

На нових парламентських виборах 16 лютого 1936 р. перемогу здобув блок партій лівого та республіканського спрямування, об'єднаних у Народному фронті. Співвідношення голосів за Народний фронт та його головного противника, Національний блок, становило 34,3 % проти 33,2 %; проте мажоритарна система виборів дала змогу Народному фронту створити у кортесах більшість. Зауважимо, що Народний фронт не був «комуністичним», нова парламентська більшість не мала потенціалу вести країну шляхом «більшовицької» революції. За визначенням іспанського історика Х. Туселя, іспанські праві сприйняли перемогу своїх опонентів як сигнал того, що «демократія передала країну до рук революції», і отже настав час рятувати Іспанію.

Спочатку у Марокко, а потім і на інших іспанських територіях 17 липня 1936 року розпочався військовий заколот, який організували генерали (Е. Мола, Ф. Франко та ін.). Головна мета заколоту – повалити уряд Народного фронту, скасувати більшу частину реформ та, за переконанням противників республіки, порятунком країни від загрози «комуністичної диктатури». Ті, хто підтримав Ф. Франко, визначалися сучасниками як «націоналісти» – прибічники традиційної, католицької, національної, «єдиної та неподільної» Іспанії – на противагу лібералам, «комуністам» та автономістам з «провінційних» національних рухів. Незважаючи на слабкість проурядових збройних сил, у перші дні заколоту значною мірою замінені на розрізнені партійні та профспілкові озброєні формування, змовники не змогли досягнути швидкого успіху. У країні розпочалася громадянська війна.

У 1936 році створена заколотниками «Хунта національної оборони» призначила Франціско Франко головою уряду. Зі званням «генералісимуса» він став головнокомандувачем усіх збройних сил націоналістів, з

диктаторськими повноваженнями – вождем, «каудильйо» для ворогів республіки.

Громадянська війна в Іспанії майже одразу набула характеру міжнародного конфлікту. На боці франкістів активну участь брали, у формальному статусі волонтерів, численні італійські та німецькі загони, зокрема авіація. За республіку билися «інтернаціональні бригади», які склалися з добровольців із різних країн світу. Чималу військову допомогу надав республіканському уряду СРСР (чия роль у конфлікті загалом вимагала б окремого висвітлення). Зрештою, навесні 1939 р. громадянська війна завершилася повною перемогою «націоналістів». Війська франкістів також придушили національні рухи каталонців, басків, галісійців, знищивши їхні автономії, які постали за республіки.

У роки трагічного громадянського конфлікту в Іспанії першою політичною партією (чи, на початку, невеликою політичною організацією), яка прийняла програму фашистського характеру, стала «Хунта (союз. – *I. K.*) національно-синдикалістського наступу» (ХОНС), яку в лютому 1931 році організував у Мадриді Раміро Ледесма Рамос. Їхня платформа поєднувала радикально-націоналістичні та синдикалістські ідеї. Емблема ХОНС – жмут стріл із ярмом, символ союзу лицарства та селянства, походила ще з періоду Реконкісти, міфологізований образ подій якої був важливим елементом національної історичної пам'яті іспанців. Визнаючи та, навіть, оспівуючи насильство, новостворена організація незабаром вдалася до терористичних методів політичної дії. У жовтні 1931 р. до ХОНС приєдналися «Кастильські союзи іспанської дії» Онесимо Ортеги – створена у червні 1931 р. які організація католицько-традиціоналістського спрямування.

У жовтні 1933 року виникла ще одна іспанська фашистська партія – «Іспанська фаланга». С. Пожарська зауважила, що її засновник – Хосе Антоніо Прімо де Рівера, син колишнього диктатора генерала М. Прімо де

Рівери, хотів назвати її «Іспанський фашизм», але відмовився, щоб уникнути закидів у прямому наслідуванні Б. Муссоліні. У березні 1934 р. партія Х. А. Прімо де Рівери об'єдналася з ХОНС в «Іспанську фалангу і ХОНС», яка прийняла, зокрема, емблему ХОНС. Програму об'єднаної партії написав Р. Л. Рамос. Керівники партії були прихильниками «прямої дії», рішучого застосування насильства щодо своїх політичних опонентів, зі зневагою відкидаючи принципи парламентської демократії. «Фалангісти» створили власні бойові загони, які взяли участь у придушенні виступу лівих радикалів в Астурії восени 1934 р. У цей час 2/3 активних членів «фаланги» становили особи молодші 21 року.

Зауважимо, що ультрарадикальну «фалангу» не сприймали іспанські консервативні партії, які загалом прагнули керувати країною в рамках інститутів парламентаризму. «Фалангісти» вважали себе революціонерами, а своїм орієнтиром – тоталітарний устрій Італії та Німеччини. У 1971 р. Д. Рідруехо, відомий діяч «фаланги», оцінюючи переконання Х. А. Прімо де Рівери, писав, що він поділяв «найбільш крайні положення фашистської доктрини: антимарксизм буржуазії і антидемократизм аристократії, войовничий націоналізм, стратегію меншості і, нарешті, насильство ... персоналізацію влади». Фалангісти отримували на свою діяльність гроші від деяких представників іспанського великого бізнесу [77].

Після приходу (у лютому 1936 року), до влади в Іспанії лівого республіканського уряду Народного фронту «Іспанську фалангу і ХОНС» заборонили, а її лідер опинився у в'язниці. Незабаром фалангісти налагодили контакти з військовими змовниками – противниками політики Народного фронту. Після початку військового заколоту проти республіки «фаланга» виявилася найближчим союзником франкістів, а її озброєні загони взяли участь у бойових діях проти республіканців. (Традиційні монархісти, помірковані праві, які не мали своїх мілітаризованих формувань, у ході війни перестали бути в Іспанії реальною політичною

силою). Відзначилися вони й у жорстоких розправах із полоненими, каральних акціях проти цивільного населення на втрачених республікою територіях. Ще одним близьким союзником франкістів під час громадянської війни були члени монархічного «Союзу традиціоналістів».

Ще у ході війни «каудильйо» вирішив використати «фалангу» для створення в Іспанії нового політичного устрою. У квітні 1937 р. авторитарним рішенням «генералісимуса» «Іспанську фалангу» і ХОНС» об'єднали з карлістами зі «Союзу традиціоналістів» у партію «Іспанська традиціоналістська фаланга і ХОНС», а їхні міліцейські формування підпорядкували армії. Ті керівники «фаланги», які намагалися чинити опір рішенням диктатора, зазнали репресій. (Ще раніше її засновників – Х. А. Прімо де Рівера, Р. Л. Рамоса – стратили республіканці).

Після перемоги у війні «фаланга» стала єдиною державною партією. Всі інші партії заборонили. Режим офіційно оголосив про скасування основних громадянських і політичних свобод. Найвищим керівником «Іспанської традиціоналістської фаланги і ХОНС» був сам Ф. Франко. Державний апарат нижчої та середньої ланок поступово фактично злився з партійними структурами «фаланги», які іноді його дублювали [51].

Отже, управління державою організували за тоталітарними лекалами. «Каудильйо» обмежив виразно антиклерикальні настрої «старих» фалангістів, зробив католицьку церкву головною ідеологічною та організаційною опорою режиму. Іншою, безперечно, була армія. Верховна влада проігнорувала антимонархічні прагнення більшості ветеранів «фаланги», оголошуючи своєю стратегічною метою реставрацію в Іспанії конституційної монархії.

Режим запроваджував фашистського штибу корпоративістські положення програми фалангістів. У 1939 р. у країні створили вертикально інтегровані галузеві «синдикати», які стали частиною державного апарату. Страйки заборонили, а трудові суперечки мали (теоретично), вирішуватися

через механізм синдикатів. Як зазначив В. Віперман, антикапіталістичні моменти, властиві початковій ідеології «фаланги», поступово згорталися.

Використавши «фалангу», Ф. Франко встановив в Іспанії режим, який, за визначенням В. Віпермана, «займав проміжне становище між авторитаризмом і фашизмом». «Каудильйо» опирався і на «фалангу», і на армію та церкву, маючи підтримку основної частини іспанської буржуазії. Він стримав фашистську революційність фалангістів, антиклерикальні й антикапіталістичні моменти їхньої початкової програми, використавши передусім войовничий націоналізм і воєнізовані організації «фаланги». Зберігши відносний нейтралітет у Другій світовій війні, режим Франко уник військового розгрому й окупації, а після війни поступово еволюціонував від напівфашизму до авторитаризму.

До тих країн, де у міжвоєнний період фашистська ідеологія та рух набули чималого впливу, належала Румунія. У 1920–1930 роки ця держава, територія якої збільшилось після Першої світової війни, мала відсталу аграрну економіку, зі слабкою промисловістю та низькотоварним сільським господарством. Сільське населення загалом становило 4/5 населення країни. Навіть після аграрної реформи 1921 р. близько 60 % усіх сільськогосподарських земель залишилися у власності родової аристократії – «боярства», натомість більшість селян потерпала від малоземелля.

Понад 90 % стратегічно важливої нафтової промисловості Румунії контролював іноземний капітал. Міжвоєнна Румунія була країною багатоетнічною. Крім представників «титульної нації», що сформувалася недавно, у країні були численними угорська та німецька меншини (переважно у Трансільванії), українці (у Північній Буковині та Бессарабії), росіяни тощо. Румунські уряди намагалися проводити щодо меншин асиміляторську політику. Приблизно 5 % населення країни становили євреї. Як це складалося у переважно аграрних країнах східної частини Європи, історично саме євреї мали у Румунії домінуюче становище у

торгівлі та промисловості. Євреї також становили близько половини студентів румунських навчальних закладів. У міжвоєнний час сильні антисемітські настрої та намагання звинувачувати єврейську меншість у проблемах країни були дуже властиві румунському суспільству та політичній спільноті.

Фашистська ідеологічна доктрина стала каталізатором появи у Румунії 1927 року радикально-націоналістичної, антикомуністичної та антисемітської партії «Легіон архангела Михаїла», згодом, за назвою свого мілітаризованого крила, відома як «Залізна гвардія», яких очолював Корнеліу Кодряну. «Легіонери» розпочали енергійну пропаганду серед румунського селянства та студентства, вдавалися до терактів, вбивств своїх політичних опонентів, представників влади тощо. Войовничий антисемітизм ідеологів «Залізної гвардії» поєднувався з теоретичними побудовами релігійно-містичного характеру, концепцією «духовного відродження» румунської нації, «православної революції», антикапіталістичною риторикою тощо.

Фашистська доктрина «Легіону», культ самопожертви – (у поєднавши із оспівуванням жорстокості та руйнування) захопила багатьох тогочасних румунських інтелектуалів, зокрема тих, які згодом стали відомі в Європі, – Мірча Еліаде, Еміля Чорана (французький письменник відомий як Е.-М. Сьоран). Е.-М. Сьоран вже у роки французького життя, почасти приховуючи, почасти переосмислюючи власне фашистське минуле у Румунії, писав про себе і своїх однодумців з довоєнного часу: «Відчайдушна банда з самого серця Балка» [229, с. 100].

Прагнучи стримати тиск «Залізної гвардії», що швидко набувала популярності та впливу на старий політичний істеблішмент, традиційні парламентські партії, король Кароль II поступово посилював свою владу, прямуючи до встановлення в Румунії авторитарного режиму. У 1938 р. розпустили усі політичні партії. К. Кодряну та група його однопартійців

опинилися у в'язниці. Лідера «Залізної гвардії» засудили до 10 років каторги. У листопаді 1938 р. нібито при спробі втекти з в'язниці його вбили.

У червні 1940 р., діючи за домовленістю з Гітлером, СРСР анексував у Румунії Бессарабію та Північну Буковину. Після рішення Другого Віденського арбітражу 30 серпня того ж року (фактично – гітлерівської Німеччини) Румунія мала віддати Угорщині частину Трансільванії. Ці події спричинили до того, що король Кароль II зрікся і втік. У Румунії розпочалась диктатура генерала І. Антонеску. Новий керівник країни намагався співпрацювати з «Залізною гвардією», віддавши її лідеру, Хорії Сімі, посаду заступника голови уряду. У Румунії відбулося багато кривавих єврейських погромів, убивств політв'язнів у тюрмах. Згодом фашистський радикалізм «Легіону» призвів до конфлікту з І. Антонеску, розв'язкою якого стала розправа армії із «легіонерами» у січні 1941 р. Самому Х. Сімі вдалося втекти за кордон.

Перебування фашистської партії біля важелів влади Румунії виявилось недовгим. Диктаторський режим І. Антонеску, по суті, реалізовував деякі положення їхньої програми (наприклад, антисемітські заходи), сповідуючи споріднену націоналістичну та консервативну ідеологію, проте не прийняв крайнощів фашистської «революційності» та ідеї тоталітарного устрою.

Після тотального військового розгрому у 1945 р. фашизм як реальна політична сила зійшов з історичної сцени. Попри існування маргінальних політичних груп неофашистського спрямування, у післявоєнний час у Європі фашистську ідеологію витіснили за межі політичної легітимності та реальної боротьби за владу. Ця обставина, звичайно, не виключила потреби наукового вивчення цього феномену та можливості для різних його інтерпретацій.

У післявоєнні десятиліття, а почасти ще у міжвоєнний період, окреслилася низка відмінних підходів у тлумаченні сутності та причин успіху фашизму. Згідно з одним із них, фашизм виник як вираження інтересів певних соціальних груп. На підставі цього підходу (або, за формулюванням відомого радянського дослідника А. Галкіна, робочої гіпотези) ці соціальні групи визначалися по-різному [56].

Ортодоксальна марксистська версія, яку сформулював Комінтерн у 1936 році, зводиться до того, що фашизм виражав інтереси найбільш агресивної фракції монополістичного капіталізму, а відтак був специфічною формою антипролетарської реакції. Інша інтерпретація фашизму полягає у тому, що його розглядають як антикапіталістичний бунт дрібної буржуазії, яка розорялася в умовах економічної кризи.

На думку американського політолога С. Ліпсета, з погляду соціальної зумовленості ідеологічних систем фашизм постав як екстремізм середнього класу (на противагу лівому радикалізму, який опирався на пролетаріат). Поза межами марксистської доктрини класова інтерпретація фашизму також пов'язується з буржуазією країн, де свого часу перемогли фашисти, історичними особливостями її розвитку, де прижились популістські гасла.

Інший кластер «робочих гіпотез» полягає у тлумаченні фашизму як прояву ненормального, хворобливого стану суспільної свідомості, «моральної хвороби Європи». Італійський філософ Б. Кроче розглядав фашизм як «реакційний інцидент», тимчасове відхилення на шляху поширення у світі «свідомості свободи», реакцію на цінності філософії Просвітництва. На його думку, жоден соціальний клас спеціально не думав про фашизм, не бажав його і не підтримував. Суголосну, як видається, версію пояснення фашизму сформулював відомий марксистський теоретик Д. Лукач, який пов'язував його з духовною атмосферою, ворожою розуму та моралі.

Частина дослідників взагалі заперечує можливість визначення подібних політичних феноменів 1920–1940 років спільним терміном «фашизм». З цього погляду, фашизм – суто італійське явище, натомість німецький націонал-соціалізм, «фалангісти» в Іспанії та інші політичні «утворення» того часу суттєво відрізняються і треба вивчати окремо. Спільною для них була лише ворожість до комунізму та СРСР, у сполученні з «кон'юнктурним збігом інтересів» у зовнішній політиці [57].

У післявоєнний період фашизм розглядали у рамках концепції тоталітаризму. Сам термін «тоталітаризм» виник ще у 1929 році як публіцистичний, згодом його прийняли науковці. Основи названої концепції заклали праці німецької дослідниці Х. Арендт і американців К. Фрідріха та З. Бжезинського «Тоталітарна диктатура і автократія» (1956). Вони визначили, зокрема, 6 ознак «тоталітарного ладу»: існування у країні тільки однієї масової партії, очолюваної харизматичним лідером-вождем; офіційна ідеологія, яку визнають усі; монополія держави на ЗМІ; монополія на всі засоби збройної боротьби; терористичний поліцейський контроль; централізована система контролю й управління економікою.

З погляду концепції тоталітаризму, і фашизм в Італії, і націонал-соціалізм у Німеччині, і радянська та споріднені «комуністичні» політичні системи постають різновидом одного – тоталітарного – суспільного ладу. Згідно з дефініцією німецького дослідника А. Куна, сталінський СРСР й нацистська Німеччина визначили «тоталітарний максимум» – крайню межу «тоталітарності» у реальній політичній практиці.

Концепція тоталітаризму виявила багато критичних оцінок дослідників, проте і зараз залишається поширеним способом інтерпретації фашизму. На думку А. Галкіна, тлумачення фашизму, націонал-соціалізму та «комунізму» як різновиду тоталітаризму ґрунтується передусім на визнанні спільності політичних режимів та їхніх владних механізмів, проте

залишає осторонь питання про засадничі відмінності між їхніми ціннісними системами. А. Галкін наголошував також на виразній політичній інструменталізованості доктрини тоталітаризму. В її системі координат рішуче засуджуються певні політичні крайнощі, відкинуті західними суспільствами у післявоєнний час. Ця доктрина дала змогу засудити радянський, фашистські режими, розглядаючи їх як різні втілення одного зла [56].

Російський науковець І. Мазуров, пропонуючи власний перелік ознак тоталітаризму, що коригує та доповнює наведений класичний, запровадив поняття «тоталітарної ідеї», яка у підсумку формує ядро ідеологічної доктрини. З його погляду, саме відмінності у ціннісній системі визначили три відомі форми тоталітаризму: праву чи фашистську, в основу якої покладено національний або расовий критерій, ліву чи комуністичну, основою якої був класовий принцип, і релігійну (ісламський режим в Ірані) [201].

На думку А. Умланда, у 1990 роки в англomовному науковому середовищі склався певний консенсус щодо визначення сутності фашизму. Його основою стала концепція авторитетного британського дослідника Роджера Гріффіна, викладена у його монографії «Природа фашизму» (*The Nature of Fascism*), яка вийшла у світ у 1991 р., а також праці Дж. Пейна та Р. Ітвела [307].

Р. Гріффін визначив фашизм як «палінгенетичний націоналізм». Термін «палінгенезис» досі використовували у біології та геології, а в інтерпретації дослідника має, стосовно соціуму, значення «переродження / відродження, відновлення, воскресіння». Йдеться про головну мету фашистів – «відродження» суспільства на підставі певних цінностей, що були відкинуті чи забуті. Р. Гріффін доводить, що фашизм – рух та ідеологія революційного характеру. В його аналізі термін «революція» (маючи на увазі «революцію» як веберівський «ідеальний тип», тобто

умоглядну категорію, абстраговану від унікальної різноманітності конкретних історичних подій) є стрибком у розвитку суспільства, «який ... має радикальні інноваційні наслідки для широкого переплетення пов'язаних соціальних і психологічних реальностей» [69].

Р. Гріффін відкинув давню марксистську (і не тільки) інтерпретацію фашистської революційності як лише (за визначенням британського комуністичного діяча Р. Палм Датта) «маскараду», симуляції революції, що має приховати прагнення до реакційних чи ретроградних цілей. Насправді фашисти ставили собі за мету радикально оновити суспільство, створити, у межах своїх націй, «нову людину», а їхня «одержимість минулим» походила не з бажання у нього повернутися, а «з бажання знайти й оживити вічні якості раси».

Отже, фашизм був не антимодерністським, але намагався створити альтернативну сучасність». Відтак фашизм є, за Р. Гріффіном, «революційною формою ультра націоналізму». Він «характеризується популізмом, який охоплює мобілізацію мас на щирі (а не лише зрежисовану чи маніпульовану) підтримку знизу різких дій, які розпочинаються самопроголошеною новою елітою зверху для порятунку від того, що сприймається як смертельний занепад» [70].

Фашистське бачення «національного відродження» складається з двох міфів. Один із них полягає у «концепції нації як організму, олюдненого, ніби це герой епічної історії, що проходить через моменти слави і ганьби, сили і слабкості». «Фашистський націоналізм – міфічний, уявний світ, в якому вимоги Історії, Долі та Провидіння, втілені у нації, тяжіють над індивідом, де співчуття до всіх людських істот, незалежно від їхньої раси і цінності для суспільства, розглядаються як ознака духовного занепаду, який треба подолати». Саме за цією логікою «за нацистів слова «жорстокий» і «фанатичний» набули позитивного підтексту». Інший

базовий фашистський міф – міф переродження (палінгенезису), всередині якого руйнування, смерть є прелюдією до реінкарнації.

Зауважимо, що «політична технологія» міфу (у широкому розумінні цього поняття) була властива італійському фашизму. Вважається, що на формування поглядів Б. Муссоліні значно вплинули ідеї французького політичного письменника Жоржа Сореля, який саме у міфах бачив потужний чинник політичної дії. За Ж. Сорелем, дієвість міфу полягає у його здатності мобілізувати та надавати енергію масам. Зокрема, історичні міфи «можуть бути ідеальною реконструкцією минулого, яка використовується чинною елітою для мобілізації мас, підготовки їх до героїчної самопожертви... Найсильніші міфи – догматичні, прості, імперативні».

За визначенням російського дослідника Р. Кабешева, «обидва теоретики плекали ненависть до спадщини XVIII ст. Вольтера і Руссо, Французької революції, раціоналізму та оптимізму, ліберальної демократії та буржуазного суспільства. Ж. Сорель та Ш. Моррас проголошували тотальну відмову від демократичного егалітаризму, гуманізму і пацифізму», декларуючи віру у силу традиції та спадщини [109].

Вони вважають, що суспільством мас мали б керувати «еліти». Поєднання радикального націоналізму з синдикалізмом у сполученні з антипарламентаризмом та антираціоналізмом, із претензією на революційне заперечення буржуазного суспільства та моралі, безперечно, формує специфічний саме для фашизму ідеологічний «сплав», де проголошуються деякі особливості популізму.

Р. Гріффін не приймає традиційного заперечення існування у тоталітарному суспільстві понять особистості та моралі, думку, що тоталітаризм (а фашизм як його різновид) є ладом, у якому підтримка громадян і громадянський консенсус постають лише результатом пропагандистських маніпуляцій свідомістю та державного терору.

Насправді, потенційно тоталітарна ідеологія знаходить підтримку суспільства, і на цій підставі виникає симбіоз між нею, тоталітарним рухом і суспільними прагненнями. Іншими словами, існує взаємозв'язок між примусовим консенсусом (який формується через усунення конкуруючих політичних сил та ідеологій. – *I. К.*) та «палінгенетичним консенсусом», що ґрунтується на спонтанному запаленні мас. В Італії «...фашистський тоталітаризм був складним сполученням фальсифікації та спонтанності», у Німеччині «мільйони вирішили свою особисту кризу сенсу, ототожнюючи свої надії на новий порядок з особою Гітлера». Зауважив Р. Гріффін, «як тільки натхнення мас вигасає, тоталітаризм швидко вироджується у косметичний фасад театральної «естетичної» політики, що приховує режим, побудований на насильстві, жорстокості та терорі, які необхідні для підтримування по суті фальшивого, маніпулятивного консенсусу» [69].

Фашизм був не лише формою ультранационалістичної ідеології/ руху, й запропонував і втілював у життя програму соціально-економічних перетворень, побудованих на принципах державного регулювання і планування економіки, обмеження конкуренції, взаємодії працівників і підприємців. За визначенням Р. Гріффіна, фашизм не був антикапіталістичним, але заперечував етос капіталізму, передусім міжнародного. У цьому вимірі міжвоєнний фашизм постав не тільки революцією цінностей, але й масштабною спробою соціальної інженерії, що опиралася на організаційні можливості сучасної держави та сучасні технології. У практиці фашистських держав важливою складовою економічної регуляції стала мілітаризація економіки, яка у нацистській Німеччині набула надзвичайних масштабів.

Суголосний із Р. Гріффіном та іншими вищезгаданими дослідниками погляд на фашизм сформулював на початку 1990 років А. Галкін. На його думку, «важлива визначальна риса фашизму – чітко окреслена духовна орієнтація і побудована на ній система поглядів». Він виявив тісну

спорідненість ціннісної системи фашизму та традиційного консерватизму [70]. За А. Галкіним, до переліку головних положень консервативного «кредо» належать: спадковість, вірність традиції, для втілення яких у життя потрібно створити певні умови; стабільність; необхідність протистояти звільненню людини від інституційно обґрунтованого порядку; беззастережна орієнтація на авторитет держави, який має бути не лише сильним, а й виступати як провідник єдиної, чітко вираженої волі; негативна оцінка природи людини загалом [56].

Цей комплекс цінностей прийняли фашисти повністю, він цілком вписується в їхні ідеологічні конструкти, але набуває дуже радикального, тенденційного характеру. На відміну від фашистів, «нереволюційні» консерватори приймають існуючі «правила гри», законний порядок, і намагаються діяти нерадикальними методами у рамках цього порядку. Дуже влучним є, на нашу думку, зауваження А. Галкіна, що саме криза демократичних інститутів сприяє зближенню консерваторів і фашистів.

Дослідник виявив ще одну важливу грань фашизму. В умовах гострої кризи цілого капіталістичного ладу він постав як дієва мобілізаційна система, яка дала змогу, на якийсь час, цю кризу подолати – у певний спосіб і певною ціною. Мобілізуючи маси, фашисти апелювали передусім не до рацію, не до критично мислячого індивіда а успішно використали особливості масової свідомості. Варто погодитися з думкою А. Галкіна, що свідомість «за своєю сутністю не пристосована до сприйняття складної та суперечливої сукупності причин, які зумовлюють кризовий розвиток суспільства, усього переплетення причинно-наслідкових зв'язків» [57].

У кризу бере гору відчуття нетерпіння. «Звідси – особлива сприйнятливність до спрощених пояснень ходу подій, до гранично чітких орієнтирів руху вперед, до простих, зрозумілих кожному способів вирішення проблем, які назріли. Можна сказати, що за певного рівня

кризового розвитку суспільна свідомість ніби прагне бути обманутою, тому охоче відкривається будь-якому досить спритному авантюристу».

Повертаючись до центральної теми нашої роботи, спробуємо визначити – в якому співвідношенні перебувають фашизм і популізм? З нашого погляду, існує багато моментів, у яких фашистські рухи/ідеологія мають подібні риси з популізмом, зокрема сучасним. Водночас існують і дуже важливі відмінності.

Першою спільною рисою фашизму та популізму є те, що можна було б, використовуючи дефініцію В. Віпермана, назвати «ідеологічною амбівалентністю» – сполученням окремих положень тих соціально-політичних доктрин, які у цілісному вигляді між собою несумісні, формують ідеологічний базис конкуруючих політичних сил і партій.

Свого часу ідеологічний стрижень фашизму утворив «сплав» масштабної соціальної програми з радикальним «палінгенетичним» націоналізмом. Сьогодні популісти часто поєднують, приміром, звертаючись до економічних проблем, суперечливі вимоги ліберального характеру з закликами до державного регулювання ринку й економічного націоналізму.

Іншою спільною рисою фашизму та популізму є, з нашого погляду, не раз зазначена дихотомія «свого – чужого», «народу – ворогів народу», яка свого часу у фашизмі набула крайніх, «екстермінаційних» щодо «чужого» форм.

Популізм суголосний із фашизмом своїм зверненням до масової свідомості, навмисним риторичним спрощенням складних економічних і соціальних проблем. Ця ознака популізму властива чи не більшості політиків, хоча притаманна фашизму, не є для нього специфічною.

Водночас популізм, зокрема сучасний, має принципові відмінності від фашизму. Головна з них – визнання демократії. Критикуючи

політичний істеблішмент, популістські партії та рухи (принаймні, у теперішній Європі та США) загалом не відкидають правил і цінностей демократії, визначених нею загальних рамок політичного конфлікту, хоча і розставляють власні акценти у розумінні народовладдя.

Популісти не пропонують терору як засобу реалізації своїх цілей, більш-менш тримаючись усталеної у суспільстві політичної «міри», уявлень про можливі засоби політичної дії. Натомість, фашизм виник і набув потуги у ситуації, коли політична боротьба в Європі набула рис конфлікту на знищення, в якому комуністична революція, що уперше в історії перемагала в СРСР, загрожувала знищити заможні класи і у Європі.

Фашисти відкинули демократію як устрій, що нібито призвів до занепаду та не здатний протидіяти комуністам. Зрештою, кількість переходить у якість, і, за нашим переконанням, політична пропозиція «обмежити нелегальну імміграцію», попри припущення критиків щодо її суто ксенофобської мотивації, принципово відрізняється від, наприклад, сумнозвісної спроби націонал-соціалістів «остаточно розв'язати єврейське питання» за допомогою концтаборів і масових розстрілів. Отже, говорити про властиві фашизму виразно популістські риси у риториці, методиці теоретичного обґрунтування політичної дії тощо. Проте, як зазначалося вище, популізм у різних масштабах властивий політикам більшості напрямів.

4.2. Латиноамериканський популізм: приклад аргентинського «перонізму».

У ХХ ст. Латинська Америка стала тим регіоном світу, в якому популізм не лише був впливовим чинником політичної боротьби, й

неодноразово досягав влади. Одним з характерних прикладів цього є правління в Аргентині президента Х. Д. Перона та його послідовників – «пероністів». Звертаючись до цього важливого для історії популізму сюжету, варто коротко розкрити передумови приходу Х. Перона до влади.

Для Аргентини кінець XIX – початок XX ст. ознаменований дуже високими темпами економічного розвитку, значним приростом населення (зокрема, завдяки іммігрантам – вихідців з Італії, Німеччини, Іспанії та інших європейських країн). Країна набула значення глобального експортера сільськогосподарської продукції, передусім м'яса та збіжжя. У 1912 році закон про загальне виборче право (яке, щоправда, не отримували жінки) сприяв загальній демократизації внутрішньої політики Аргентини, ширшому залученню до політичного життя нижчих верств суспільства.

Креольська Аргентина поступово перетворилася на країну з європейськими претензіями, проте зі специфічними кризами та громадянськими конфліктами. Головний конфлікт виходив із суперечностей між місцевими латифундистами, що вбачали в прибульцях тільки джерело дешевої робочої сили, і іммігрантами, які прагнули жити за північноамериканськими стандартами.

Потужний політичний вплив великих землевласників, які орієнтувалися на експорт своєї продукції, позбавляв іммігрантів можливості придбати землю. За цих обставин виникали серйозні бар'єри на шляху до внутрішньої консолідації держави і суспільства; великі землевласники не бажали розлучатися своїм економічним і політичним домінуванням шляхом залучення європейських іммігрантів до політичного життя держави.

Наслідком такого стану речей стало утвердження стійкого взаємозв'язку між володінням землею і владою; у країні відтворювалося політичне домінування олігархів, які взяли під жорсткий контроль пресу, гальмуючи формування громадянського суспільства.

З 1916 до 1930 р., після тривалого правління консерваторів, у розвитку Аргентини настав етап, який позначений поєднанням процесів демократизації, зростанням політичної активності радикальних політичних сил і рухів для паралельного зміцнення президентської влади. У ці роки при владі в країні (яка була та є президентською республікою) перебували президенти, які представляли раніше опозиційний Громадянський радикальний союз.

Економічний спад, який розпочався в Аргентині внаслідок світової економічної кризи і нездатності президента І. Ірігойєна впоратися з проблемами, створили передумови для військового перевороту у вересні 1930 р. Проте уряд генерала Х. Ф. Урібуру (1930–1932), лідера путчистів, не зміг втілити програму виходу аргентинської економіки з кризи. Урядовці вважали, що країна спроможна досягнути докризової динаміки розвитку без спеціальних заходів. Насправді їх мало цікавила економіка, Урібуру хотів радикально змінити політичну систему Аргентини. Не секрет, що він був прихильником фашизму, прагнучи створити у себе на батьківщині корпоративну державу за італійським зразком. Головна його помилка – не врахував інтересу національної буржуазії до ідей демократії, змушений був призначити президентські вибори, але він їх програв.

Із початком Другої світової війни ситуація у політичному житті країни дестабілізувалася. Аргентина оголосила нейтралітет, прагнучи уникнути участі у страшному глобальному конфлікті. Проти виступили радикали, соціалісти, комуністи. Паралельно у суспільстві посилювалося прагнення громади до влади «сильної руки» [132].

У таких обставинах у 1943 р. було засноване таємне товариство військових – «Група Об'єднаних офіцерів» (*GOU*). Завдання групи – створити умови для об'єднання професіоналів, не допустити втягування Аргентини у Другу світову війну, протидіяти тиску США з цього приводу. В сейфі Центрального комітету зберігалось 36000 заяв про відставку з

непроставленими датами, підписаними усіма без винятку цивільними та військовими керівниками країни.

Одним з учасників організації був полковник Хуан Домінго Перон (1895–1974). У її структурі він відповідав за контакти з профспілками, маючи на меті інтегрувати їх у монолітну Генеральну конфедерацію трудящих. У 1943 р. військові зробили державний переворот, усунувши від влади президента Рамона Кастильйо. У створеному ними уряді Х. Перон очолив департамент праці, який незабаром, зусиллями нового керівника, набув статусу міністерства. Від цього моменту розпочалося швидке сходження амбітного політика до вершин влади. Працюючи у міністерстві, Х. Перон налагодив тісні зв'язки з лідерами профспілок, соціалістами, впроваджуючи ініціативи, спрямовані на захист прав найманих робітників.

Це сприяло зростанню його популярності серед робітників, водночас зумовило невдоволення у консервативних колах, пов'язаних із аргентинським олігархічним істеблішментом. А. Бредіхін зазначив, що 1943 р. у житті Х. Д. Перона був критичним не тільки для втілення його амбіційних планів, й для серйозного сприйняття «соціальної справедливості». Міністр пропагував систему «органічного зв'язку» між робітничим класом, середнім і дрібним бізнесом, і фермерами [36].

На «імідж» Х. Перона працювали його енергійні зусилля зі збирання допомоги жертвам великого землетрусу 1944 р., до яких міністр активно залучав заможну аргентинську еліту.

Вже у серпні 1945 р. країна опинилася на грані громадянської війни. Загострення соціального та політичного протистояння супроводжувалося численними страйками, насильством, поліцейськими репресіями. Виступаючи по радіо, Перон закликав робітників до рішучих дій. Його заарештували за звинуваченням у підбурюванні до масових заворушень. Однак величезна акція протесту, організована прибічниками Х. Перона (жовтень 1945 р.), змусила владу звільнити його з в'язниці.

Маючи репутацію борця за інтереси простого народу, ледь не революціонера, Х. Перон оголосив про висунання своєї кандидатури на президентський пост. Він не обмежився підтримкою створеної у листопаді 1945 р. Лабористської (робочої) партії, а заручив на свою підтримку частину радикалів із Громадянського радикального союзу – «Хунту (союз) відновлення» і націоналістів з «Визвольного альянсу». Пероністському блоку протистояв Демократичний союз – ліберальніша фракція Громадянського радикального союзу, прогресивних демократів, соціалістів і комуністів.

Уряд США активно прагнув перешкодити перемозі Перона. Американський посол в Аргентині С. Брайден опублікував «Синю книгу» про зв'язки лідера з фашистськими країнами Європи у 1940-х роках. Справді, на формування світогляду Х. Перона дуже мав військовий аташе в Італії (1934–1938), коли лідером цієї країни був Б. Муссоліні. Сама постать італійського «дуче» мала величезний вплив на його політику (до речі, сам Х. Д. Перон був із родини вихідців з Італії). Ставши президентом, він дав допомогу та притулок в Аргентині численним нацистським утікачам, прибічникам фашизму, колабораціоністам з різних країн Європи, залучав німецьких науковців та інженерів до роботи у військовій промисловості Аргентини, навіть призначав колишніх нацистів на посади у структурах служб безпеки. Вважати Х. Перона фашистом, незважаючи на спільні риси в ідеології та політичній практиці, симпатії до ідей фашизму, не можна. Він не був антисемітом, а серед діячів його партії були аргентинці єврейського походження. Керуючи Аргентиною, Х. Перон одразу налагодив конструктивні взаємини з новоствореною Державою Ізраїль [37, с. 16].

Зрештою, зусилля американського посла лише сприяли згуртуванню всіх націоналістів Аргентини. На цій хвилі 24 лютого 1946 р. Х. Перон під гаслом «Брайден або Перон» здобув перемогу на президентських виборах,

зібравши 54% голосів. Прихильники Перона – пероністи – отримали більшість місць у Національному конгресі та провінційних органах влади.

Його успішні дії на посаді міністра праці і соціального забезпечення в уряді військового режиму. Наявність серйозної політичної підтримки серед військових помітно ослабляла позиції босів з лав лабористської партії або її апологетів. Їхні спроби дискредитувати Х. Д. Перона як кандидата в президенти натрапили на неприйняттям мас.

До 1947 р. окремої пероністської партії не існувало. Коаліція консервативних партій відображала інтереси олігархії, великих землевласників. «Лівіше» були Громадянський радикальний союз – партія національної буржуазії, реформістська Соціалістична партія та Комуністична партія.

Хуан Перон приступив до створення націонал-реформістської держави, почавши з організації власної партії. Основою її ідеології мав стати «хустисіалізм» (від іспанського слова «справедливість»). (Характеристику цієї доктрини подамо далі). На відміну від домінуючих раніше політичних партій, головною метою яких був захист інтересів соціальних груп у рамках багатопартійної системи, лідер прагнув створити «державу юридично організованої нації» з єдиною партією та централізованим партійним і державним керівництвом. Пероністи ніколи не розглядали свою організацію як політичну партію, яка відстоювала інтереси певного класу, і претендували на об'єднавчий, загальнонаціональний характер свого руху [38, с. 73].

У травні 1946 р. Перон розпустив свою виборчу коаліцію – лабористську партію, «Хунту відновлення», Громадянський радикальний союз і «Визвольний альянс», включивши їхніх членів у Єдину партію національної революції. На установчому з'їзді у грудні 1947 р. її перейменували на пероністську партію. На цьому з'їзді було прийнято

програму і статут партії, в якому вона визначалася як «національний революційний рух, що направляється доктриною генерала Хуана Перона».

За статутом керівні органи партії – Національний з'їзд і Вища рада – підпорядковувалися йому як «верховному лідерові партії й держави». Хуан Перон міг скасовувати будь-які рішення, прийняті партією, переглядати кандидатури на парламентські вибори та офіційні посади, обновляти керівні органи й ставити на розгляд партійного з'їзду або плебісциту будь-яке питання, яке вважав за потрібне. У керівництві партії представлені були радикали, консерватори, військові і клерикальні кола. Головою партії став адмірал Альберто Тесайре. Проте пероністська партія так і не стала діючою партійною організацією, залишаючись передавальним механізмом між лідером і низовими організаціями.

Головні стратегічні кроки полягали такі:

- 1) перехоплення найефективніших гасел в інших політичних партій, що на деякий час позбавили їх впливу на електорат;
- 2) контроль, а іноді навіть придушення опозиції (підзвітність усіх політичних партій, соціальних угруповань, товариств, організацій);
- 3) встановлення урядового контролю над ЗМІ;
- 4) прийняття нового закону про вибори, який надавав нові межі округів;
- 5) створення Аргентинського інституту виробництва і обміну, що отримав монопольне право на закупівлю й експорт сільськогосподарської продукції;
- 6) націоналізація важливих підприємств, які належали іноземцям;
- 7) викуп телефонної мережі в американських власників;
- 8) робота з профспілковим рухом (дискредитація деяких профспілкових лідерів в очах представників робітничого класу і заміна їх на відданих прихильників Перона);

9) прийняття нової Конституції.

У 1949 р. була створена жіноча пероністська партія, яку очолила дружина президента Ева Перон («Евіта»). Прибавлива молода акторка та модель, з якою Х. Перон одружився у 1946 р., стала надзвичайно популярною постаттю у пероністському русі, живим символом. Цьому передувала кампанія за надання права голосу жінками, яку розгорнула Ева Перон у пресі та на радіо. Місцеві жіночі організації пероністів були будинковими комітетами, в яких хатні господарки долучалися до пероністської доктрини [39, с.23].

Найважливішою частиною пероністського руху стали профспілки, об'єднані у Загальну конфедерацію професій. Демократична структура профспілок була замінена централізованою – керівників всіх ланок, за винятком нижчої, призначали у міністерстві праці. Профспілки будувалися за територіально-виробничою ознакою на чолі з виконкомом відповідної федерації і мали характер державного інституту. За аналогічною з Загальною конфедерацією професій схемою були створені організації підприємців – Загальна економічна конфедерація, замість розпущеного Х. Пероном Промислового союзу, і Загальна університетська конфедерація, що об'єднала середні верстви суспільства й інтелігенцію.

Відповідно до пероністської доктрини «вождь, керівні кадри й організована маса» були трьома опорами хустисіалістської держави. Вони утворили піраміду, основою якої слугували названі конфедерації. Пероністська партія була покликана зв'язувати масові організації із президентом Аргентини, який був одночасно главою держави та лідером руху, вінчаючи, політичну надбудову хустисіалістської держави.

Розвиток економіки країни в 1940 роках минулого століття був убутовлений досить сприятливою для Аргентини економічною кон'юнктурою. У цей час динаміка формування аргентинського торгово-економічного потенціалу була найвищою на континенті.

Стрімка індустріалізація дала змогу Аргентині не тільки зайняти провідні позиції за темпами економічного розвитку, й радикально змінила соціальну структуру аргентинського суспільства. Кількісно зросла національна фінансово-промислова еліта, так само, як і кількість людей, задіяних у промисловості. Як і в багатьох інших країнах, таке швидке зростання робітників відбулося внаслідок зубожіння селян, які намагалися знайти роботу в промислових центрах країни [39, с. 5].

Аргентинський лідер у своїй політиці вдало застосовував економічні гасла і програми з «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта. Особливий акцент був зроблений на суспільні (громадські) роботи. За період правління Перона регулярно підвищували зарплату, було запроваджене загальне пенсійне забезпечення, заборонена дитяча праця, скрізь по країні відкривали робітничі Будинки відпочинку. Національний капітал мав державну підтримку, втілили у життя програму колонізації безлюдних земель. У своїх виступах Х. Перон постійно наголошував на пріоритеті інтересів простого люду, зокрема робітничого класу.

Завдяки Фонду Е. Перон ширилося будівництво дитячих садочків, пологових будинків, навчальних закладів. Ця непересічна жінка змусила олігархів сплачувати до Фонду від 20 до 90 % прибутків. Аргентинці почали відчувати себе єдиною солідарною спільнотою, здатною вирішувати власну долю без втручання зовнішніх чинників. Займаючи посаду міністра праці, Е. Перон стала володарем унікального у своєму житті прижиттєвого титулу Державного лідера нації.

Зміни у соціально-економічній сфері позначилися на співвідношенні політичних сил в Аргентині. До цього пріоритетні позиції займали так звані традиційні олігархії, які об'єднували великих землевласників й промисловців, які співпрацювали з британськими фінансово-промисловими колами. Коли до влади прийшов Перон, то ця група вже не відповідала вимогам нової політичної ситуації. Одним із наслідків стало посилення

позицій аргентинських радикалів, які піддавали критиці дії консерваторів, що перебували при владі, зміцнюючи власні позиції на політичній арені Аргентини.

У 1949 р. Х. Перон домогся ухвалити нову Конституцію Аргентини. Вона фіксувала численні соціальні права громадян країни, зокрема, право на працю, охорону здоров'я та соціальний захист, права профспілок, а також визначала право держави на націоналізацію важливих підприємств і ресурсів. Крім того, конституція передбачала можливість переобрання президента (який в Аргентині очолював уряд) на другий термін.

У своєму виступі перед народом 17 жовтня 1950 р., Х. Перон виклав свою програму «20 істин перонізму» – «*Las veinte verdades del peronismo*», які виходили з Національної доктрини:

1) демократична істина – уряд робить те, що бажає народ і захищає тільки інтерес народу;

2) перонізм є народним, все політичне суспільство – антинародне і з огляду на це не є пероністським. Пероніст працює для руху і від його імені служить одному колу, одному каудильйо – вождю;

3) пероніст працює задля суспільного руху, а той, хто від його імені служить суспільству або каудильйо, лише називається пероністом, але не є ним насправді;

4) існує єдиний клас – клас людей: для перонізму не існує жодного класу, крім тих, хто працює;

5) робота є правом та обов'язком. У «Новій Аргентині» робота – це право, що створює гідність людини, і це обов'язок, тому що в інтересах справедливості кожний повинен виробляти не менше, ніж споживає;

6) солідарність пероніста: для пероніста не може бути нікого кращого, ніж інший пероніст;

7) не більше того, що є – це не менше, ніж повинно бути: жоден пероніст не повинен отримувати ні більше того, що є, ні менше того, що повинно бути, а коли пероніст починає отримувати надлишок, він перетворюється на олігарха;

8) шкала цінностей у політичній діяльності: найперше, Батьківщина; а потім суспільний рух, і, зрештою, народ;

9) політика – це не кінець, а середина для блага Батьківщини, яким є щастя її дітей і національна велич;

10) соціальна справедливість і соціальна допомога: це дві руки перонізму;

11) перонізм і національна єдність: перонізм прагне національної єдності, але не бореться за неї, він вимагає героїв, а не мучеників;

12) єдиний привілейований прошарок населення у Новій Аргентині – діти;

13) уряд без доктрини – тіло без душі; тому перонізм має свою власну політичну, економічну та соціальну доктрину – Хустисіалізм;

14) Хустисіалізм – це не тільки нова філософія, й філософія життя, завжди практична, народна, глибоко християнська й глибоко гуманістична;

15) Хустисіалізм як політична доктрина – здійснює рівновагу між правом індивіда та суспільства;

16) Хустисіалізм як економічна доктрина – проводить соціальну економіку, надаючи капітал у служіння економіці й в остаточному підсумку – соціальному добробуту;

17) Хустисіалізм як соціальна доктрина дає соціальну справедливість, що забезпечує кожній людині право на соціальну функцію;

18) справедливість, воля й суверенітет: ми хочемо Аргентину соціально справедливу, економічно вільну й політично суверенну;

19) уряд, держава та народ: ми засновуємо централізований уряд, організовану державу й вільний Народ;

20) народ: на цій землі найкраще, що ми маємо, це Народ.

«Хустисіалізм», у категоріях традиційних ідеологічних систем, постає сплавом націоналізму (аргентинського) з елементами соціалізму, підсиленими апеляціями до «народу» як певної вищої цінності, мірила істини і справедливості.

Його невід'ємною частиною був культ вождя – «каудильйо». Очевидною є спорідненість хустисіалізму з італійським фашизмом, орієнтація на ідеал «корпоративної держави». Важливо й те, що перонізм не дійшов до встановлення монополії однієї партії на владу та заборони усіх інших, не містив виражених елементів расизму. Загалом найточнішою видається його дефініція як радикальної форми популізму, позначеної аргентинською національною специфікою (що також є характерною популістською прикметою) [106].

У 1951–1952 рр. пероністи розробили власну доктрину зовнішньої політики, яка містила такі положення (популістського характеру):

1. Всі держави повинні бути соціально справедливими, економічно вільними та політично суверенними.

2. У міжнародному співтоваристві не повинно існувати керованих і керівних народів і держав.

3. Всі народи та держави рівні в правах і обов'язках, незалежно від географічних розмірів, величі історії, кількості населення та матеріальної могутності.

4. Істинною універсальною демократією є та, за якої всі народи служать Людському Співтовариству.

5. Уряди, держави та народи, які претендують на обслуговування іншими урядами, державами і народами або експлуатацію їхніх багатств, втрачають право вважатися справедливими, суверенними та вільними.

6. Не повинно бути в Міжнародному Людському Співтоваристві експлуатованих і експлуататорів.

7. Шкала людських цінностей така: Людство, потім – народи і, нарешті, люди.

8. Люди реалізуються в Національному Співтоваристві. Держави повинні реалізувати себе в Міжнародному співтоваристві.

У зовнішній політиці Х. Д. Перон орієнтувався на баланс політичних сил, вбачаючи партнерами країни Західної Європи, зокрема Італію, Іспанію. Він також виступав за інтеграцію латиноамериканських держав. Х. Перон прагнув не тільки перетворити Аргентину на регіонального лідера, й, забезпечивши незалежне становище цієї латиноамериканської країни в Латинській Америці й у світі, ефективно протистояти зовнішньому впливу, у тім числі США. Популярне політичне гасло пероністів – слоган «Аргентина для аргентинців!» – формула націоналістичного курсу у зовнішній політиці, реалізація якого мала відбуватися різними шляхами.

Зазначимо, що ці прагнення стосувалися не тільки політики, але й економічної сфери. Пероністи на міжамериканських конференціях традиційно захищали торгові угоди, укладені між латиноамериканськими країнами, а також протекціоністські тарифи [115].

Виборець в Аргентині часів Перона повірив у те, що його громадянська гідність і права людини будуть захищені представниками патріотичної влади. Особа політика і державного керівника більш важливіша для аргентинця. В його уявленні особа визначає ситуацію в країні. Аргентинець, як і представники багатьох інших латиноамериканських держав, бачить у державі головного захисника і

навіть патрона, на відміну від типового європейця, що вбачає в ньому захисника конституції та законності. Така відмінність у підходах стосується політичних партій і рухів.

Економічна політика Х. Перона була підпорядкована реалізації соціальних програм. Був створений розвинутий державний сектор економіки, а також багато галузей, зокрема металургійна промисловість. Проте витрати на соціальну сферу не відповідали фінансово-економічним можливостям країни. Економіка Аргентини залежала від зовнішніх ринків, насамперед попиту та цін на сільськогосподарську продукцію. Несприятливі зміни у світовій кон'юктурі спричинювали, після періодів зростання, збільшення інфляції, скорочення реальних доходів населення. Економічних проблеми призвели до акцій протесту проти скорочення соціальних програм і підвищення цін. Відповідаючи на виступи репресіями, уряд Х. Перона підривав свій авторитет серед робітників. Його уряд вдавався до репресивних заходів стосовно університетської інтелігенції, налаштованої здебільшого антипероністськи. Противники президента звинувачували його в монополізації та зловживаннях владою, утисках політичних опонентів, у порушеннях громадянських прав [119].

Наростання напруженості призвело до об'єднання опонентів Перона і пероністів у єдиний антипероністський фронт. До них входили олігархічні кола, частина керівництва церкви, військові, а також підприємці, обтяжені державним контролем, ліберальні представники аргентинського суспільства, які побоювалися посилення авторитарних тенденцій.

Невдоволення ліберально та демократично налаштованих представників аргентинського суспільства, а також погіршення відносин із католицькою церквою у сукупності із зовнішніми обставинами призвели до кризи керівництва Х. Д. Перона.

У 1954 р. Х. Д. Перон пішов на серйозний конфлікт із впливовою у країні римо-католицькою церквою, висловивши намір легалізувати

розлучення та проституцію. У здебільшого католицькій Аргентині серйозним ударом по репутації президента стали чутки про його співжиття з неповнолітньою коханкою. Одним із наслідків конфлікту стало рішення Ватикану, яке сприймалося суспільством як відлучення глави Аргентини від церкви. Пероністи провели погроми церков у Буенос-Айресі [184, с. 10].

У вересні 1955 р. консервативно налаштовані військові провели державний переворот, який очолив генерал Арамберу. Х. Перон ледве врятувався втечею у Парагвай, до свого «приятеля» – диктатора Альфредо Стрессера. Згодом він емігрував до Венесуели, потім – до Домініканської Республіки, зрештою, знайшов тривалий притулок в Іспанії Ф. Франко.

Військовий уряд, який очолив країну після повалення Х. Перона, почав боротьбу з перонізмом, зокрема, розпочав репресії проти профспілкових лідерів, скасовали Конституцію 1949 р. Проте ці заходи мали зворотний ефект. Робітники, зіткнувшись з обмеженням своїх прав, з симпатією почали ставитися до пероністів. Пероністська партія почала налагоджувати співпрацю з робітниками. Ця тенденція була визначальною у діяльності пероністів на цьому етапі.

Парадоксальним є той факт, що у спробах сприяти формуванню демократії в Латинській Америці США повсякчас вкладали фінансові ресурси в професійну підготовку армійських кадрів. Практично не враховували, що армія в демократичній системі та збройні сили в суспільстві, де домінувало персоніфіковане сприйняття влади, яку обов'язково мав очолювати «видатний лідер», наділений найкращими рисами, перебували в різних площинах, а їхні очільники мали протилежні погляди на власну роль у державному житті та політичній діяльності [191].

Вплив військових на політичне життя Аргентини значно зумовлений тим, що культ вождя як харизматичного лідера займав і продовжує займати помітну роль в еволюції держави та Латинської Америки загалом.

Аргентинські військові від 1943 р до 1983 р. відігравали активну, іноді позитивну, проте стратегічно деструктивну роль у політичному житті країни. Вони помітно гальмували перехід країни до демократичних перетворень, стійкого економічного зростання.

У деякі критичні моменти аргентинської історії армія справді намагалася бути арбітром. Наявність аргентинських військових на політичному олімпі була зумовлена не тільки кризовими явищами в громадсько-політичному та соціально-економічному житті країни. Культ вождизму, характерний не тільки для Аргентини, й для інших латиноамериканських держав, сприяв перебуванню при владі військових упродовж 1940–1980 років ХХ ст.

Військових, які в Аргентині перебували при владі, можна поділити на дві групи: популісти і десароллісти (від іспанського слова *desarrollo* – розвиток). Армійські або провійськові популісти перебували при владі в 1940 –1970 роках ХХ ст. В Аргентині цю групу представляв Х. Д. Перон, який отримав підтримку профспілок, міських низів та інших груп у боротьбі з олігархією. У цьому протистоянні активно використовували гасла соціального характеру, часто ілюзорні і навіть демагогічні за змістом [267].

Друга група – десароллісти – прагнули модернізувати економіку. До неї приєднувалися військові, які були при владі у 1960, 1970, 1980 роках ХХ ст. Для них опонентами були сам Х. Д. Перон, пероністи, хустисіалісти. На думку десароллістів, поступовий варіант переходу до стійкого розвитку дав би змогу забезпечити врядування цивільних урядів, але військові зберігали б можливість вплинути на ситуацію. В Аргентині цей варіант не був реалізований через поразку військових у війні з Великобританією, причиною якої була суперечка про належність Мальвінських (Фолклендських) островів. Після цієї поразки військові втратили свій привілейований статус.

Після перевороту 1955 р. у пероністській партії посилювалися ліві настрої. Активізували свою діяльність комуністи. Вони, як і пероністи, претендували на роль провідної сили в профспілках, бо профспілкові організації, витримавши тиск військових урядів, продовжували відігравати роль головної опозиційної сили до військових. У підсумку наприкінці 1950 років Аргентину охопили страйки. Їхні учасники висували не тільки соціально-економічні, й політичні гасла. Вже у 1958 р. відбулися президентські вибори, перемогу на яких здобув представник Радикального громадянського союзу А. Фрондізі.

Під час виборів була заборонена діяльність пероністської партії, А. Фрондізі уклав з Х. Пероном неофіційну угоду про підтримку пероністами його кандидатури. Пероністи пішли на це, тому що у критичній ситуації намагалися пристосуватися до певних умов. Вже у 1962 р. пероністам дозволили взяти участь у виборах, після чого вони об'єдналися з комуністами. Результати виборів засвідчили, що перонізм зберіг свою соціальну базу, незважаючи на попередні репресії. Втім, уряд А. Фрондізі виявився ненадійним союзником. Заходи уряду призвели до економічного зростання, проте погіршили соціальне становище населення, спричинивши посилення страйкового руху. Непослідовність та суперечливість були характерні для зовнішньої політики А. Фрондізі [273].

За роки перебування при владі А. Фрондізі пероністам вдалося зміцнити своє становище – провести своїх людей на посади губернаторів, створити найбільшу фракцію в конгресі на виборах 1962 р. Хоча військові, у черговий раз здійснивши заколот, повалили уряд А. Фрондізі, їхні кардинальні заходи призвели до страйків, які набули масового характеру. Організаторами цих та інших виступів були пероністи. Ці події відбувалися на фоні кризи, яка охопила армію, тобто зіткнулись різні групи військової еліти. Згодом військова еліта вирішила піти на вибори і перемогу отримав представник Радикального громадянського союзу.

Уряд радикалів не був однорідним, тому його внутрішня політика не була послідовною. Цей чинник послугував причиною нової хвилі невдоволення населення.

У 1973 р. пероністи знову прийшли до влади. Пероністський уряд очолив Е. Кампора, який фактично був представником вождя хустисіалістської партії. Він дотримувався традиційних пероністських орієнтирів. Конфлікти між лівими та поміркованими пероністами призвели до того, що Е. Кампора пішов з посади президента. Повернення Х. Д. Перона до Аргентини у 1973 р. кардинально не вплинуло на ситуацію. Після смерті президента у 1974 р. його вдова, Мартінес де Перон, яка очолила уряд, не змогла контролювати становище в країні. Військові знову прийшли до влади у 1976 р. Репресії «хунти» були насамперед спрямовані проти лівих радикалів. Економічна криза призвела, зрештою, до падіння диктатури, встановлення цивільного уряду Р. Альфонсина.

На виборах 1989 р. перемогу здобув лідер Хустисіалістської (пероністської) партії К. С. Менема. Ця подія стала знаковою в історії латиноамериканської країни, бо цивільний президент передав владу обраному громадянами Аргентини новому главі. Крім того, після 13-річної перерви пероністи знову прийшли до влади.

Карлос Сауль Менема належав до числа ветеранів Хустисіалістської партії. У період правління в Аргентині військової диктатури (1976–1983), коли ця партія була заборонена, він, як і багато інших пероністів, зазнав репресій. Після переходу влади до цивільного уряду, К. Менема повернувся у політику і зміг зайняти посаду губернатора провінції Ла Ріоха. Щоб вивести Аргентину з глибокої кризи, він як послідовний прибічник курсу засновника партії ще у 1986 р. наполягав на застосуванні класичних пероністських рецептів державного регулювання економіки та зовнішньої торгівлі.

На президентських виборах 1989 р. кандидатура К. Менема виявилася несподівано популярною. Він побудував свою передвиборну програму в дусі класичного перонізму, пообіцявши підвищити заробітну платню, відновити закриті підприємства. Крім того, К. Менема заручився потужною підтримкою профспілок. Балотуючись під гаслом «Менема – це Перон сьогодні», й апелюючи до давніх пероністських цінностей, він зумів здобути вельми впевнену перемогу. Не останнім чинником успіху К. Менема стала і яскрава, харизматична особистість кандидата.

Зайнявши посаду глави держави, К. Менем рішуче взявся за проведення реформ, що докорінно суперечили традиційним засадам економічної політики Хустисіалістської партії. Якщо Х. Перон виконав масштабну націоналізацію важливих галузей промисловості, вдавався втручання держави в економіку, а також реалізовував програму заходів із соціального захисту, то К. Менема обрав курс, який виходив з принципів монетаристської (ліберальної) економічної політики. Монетарна політика орієнтується на зменшення державного регулювання економічної діяльності, скорочення державних видатків (насамперед соціальних) і податків, ліквідацію бюджетного дефіциту та мінімізацію інфляції.

Уряд президента Менема приватизував крупні державні підприємства та компанії (телефонну, телевізійну, авіатранспорту), зменшив податки на експорт сільськогосподарської продукції, а також девальвував аустраль (тодішню аргентинську валюту). Державні видатки, у пропорції до ВВП, скорочувалися, а після заміни аустраля на песо його курс жорстко прив'язали до золотовалютних резервів країни.

Складовою політики К. Менема стали реформи політичної системи Аргентини. Початок реалізації реформи ознаменувався прийняттям нової Конституції. У Конституції передбачено скорочення терміну повноважень президента, але з можливістю переобрання. Крім того, реформа передбачала надання широких повноважень суб'єктам федерації, введення

посади голови кабінету міністрів, скорочення терміну повноважень сенаторів, розширення повноважень конгресу.

У зовнішній політиці К. Менема сконцентрував зусилля на поглиблення співпраці з США, участі в інтеграційних процесах, перегляді ролі Аргентини у системі міжнародних відносин, прагнучи домогтися для неї ролі «регіональної супердержави».

Врешті-решт, К. Менему, перебраному на другий термін у 1999 р., вдалося приборкати інфляцію, досягти значного зростання аргентинської економіки. Чимало застарілих економічних проблем країни зберегли свою актуальність. Зокрема, надто великим залишився зовнішній борг Аргентини.

Президентство К. Менема виявило здатність аргентинського популізму до «мутацій», його спроможність бути (в умовах більш-менш демократичного режиму) інструментом забезпечення політичної підтримки цілковито відмінних економічних програм.

Неопероністські уряди, які прийшли до влади після керівництва К. С. Менема, особливо уряд Н. Кіршнера, намагалися повернутися до принципів, сформульованих Х. Д. Пероном.

Тривалість підтримки ідей Х. Д. Перона і його політичні перемоги в Аргентині можна пояснити, зокрема цивілізаційними особливостями Латинської Америки, дещо поєднано в національному менталітеті традиції аборигенного населення і вихідців з Європи. У підсумку склалася тенденція вирішення проблеми співвідношення особи і суспільства на підставі підкорення особи суспільству. Це вміло використали творці пероністської ідеології. На фоні такої тенденції поширився культ «каудильо» як крайня форма персоніфікації влади, глибоко вкорінена у національній політичній культурі.

Політико-ідеологічна метаморфоза аргентинської дійсності визначається постійним зверненням до ідеології національної особливості. Певна форма націоналізму в позиціях політичних партій і рухів є чи не обов'язковою складовою їхньої боротьби за виборця, (ця популярність зростає при кожному новому циклі фінансово-економічної кризи).

Основні причини та чинники, які сприяли формуванню та перемозі демократичним шляхом відверто популістського режиму з притаманними його лідеру авторитарними методами ведення політичної влади, такі:

1) властива аргентинському суспільству схильність до персоніфікації влади, що бере свої початки з традиції каудилізму епохи боротьби за державну незалежність;

2) високий ступінь націоналістичних поглядів серед аргентинців;

3) політизація збройних сил, передусім військових еліт;

4) уміле використання представниками політичних партій держави популістських гасел;

5) залучення пероністами на свій бік лідерів аргентинських профспілок;

6) низька ефективність економічної політики, орієнтованої на експортне виробництво, у поєднанні з масовим безробіттям, яке зростало в умовах періодичних політичних реформ.

Історичні особливості формування та розвитку пероністської (хустисіалістської) політико-ідеологічної моделі суспільного розвитку і побудови режиму політичної влади такі:

Аргентинська нація поєднала традиції аборигенного населення і вихідців з Європи, що виявило чинником розбіжностей у ставленні до демократичних цінностей та їх сприйняття залежно від стану національної економіки.

Експортна орієнтація економіки зазнала серйозного фіаско за умов глобальної економічної депресії 1930 років, що призвело до хаотичних пошуків нових стратегій, жодна з яких не стала соціально ефективною. У перші післявоєнні роки визначальний для економіки країни аграрний сектор дуже відчув у світовому попиті на аргентинську продукцію. Державні субсидії, які надавали фермерам у США, стали фундаментальним ударом по аграрному комплексу Аргентини, орієнтованому на зовнішні ринки.

Північноамериканський чинник впливу на аргентинський розвиток 1930 років фактично був позбавлений зв'язку з демократизацією суспільних відносин. У післявоєнні роки для США набагато важливішою місією було стримування комунізму в Латинській Америці, ніж сприяння демократичним реформам на континенті [38].

Х. Перон і його оточення врахували прагнення робітників наблизити зарплати до європейського та північноамериканського рівнів. Саме цим була зумовлена конфронтаційна модель поведінки пероністів стосовно попереднього олігархізму в політичному житті країни. Порівняльний аналіз цієї ситуації поставив під сумнів абсолютність висновку про популізм пероністського руху як явища, відірваного від загального бачення більшості населення.

Аргентина років Х. Перона нагадувала сучасну Україну за кількістю політичних рухів, партій і фракцій, кожна з яких претендувала на особливу місію, використовуючи здебільшого популістські гасла. Режим, що прийшов до влади в 1943 р., також відчував на собі вплив цієї фрагментації, яка відображала реальну ситуацію в аргентинському суспільстві. Якщо не зважати на ідеологічну упередженість, то легко погодитися з тим, що без використання популістських слоганів прийти до влади не могла тоді жодна політична сила.

З іншого боку, з урахуванням рівня розвитку Аргентини зрозуміло, що без ставки на так званий середній клас досягти цього також неможливо. Переконлива перемога виглядала неможливою без залучення на свій бік маргіналів аргентинського суспільства, кількість яких визначалася збільшенням рівня безробіття в епоху світової економічної депресії, що згубно позначилася на експортно орієнтованій національній економіці. Важливим такий висновок: пероністи взяли до уваги спробу підприємницьких кіл об'єднатися з метою створення власної політичної сили [49].

Загалом авторитарне правління Х. Перона та перонізм є типовим прикладом латиноамериканського популізму. Аргентинський дослідник Т. С. Ді Телья, який виконав найгрунтовніший аналіз цього феномену (не лише в Аргентині, й в інших країнах Латинської Америки), визначив його як особливий вид соціально-політичного союзу, рух, у якому об'єдналися протестно налаштовані соціальні низи (і міське робітництво, і селянство), та деякі незадоволені своїм статусом представники освічених чи заможних верств населення. Саме з їхнього середовища (це, зокрема, відрізняє популізм від традиційних лівих насамперед робітничих рухів) походять харизматичні популістські вожді. Відтак у суспільстві виникає особлива атмосфера єднання лідерів та їхніх послідовників. Апелюючи до емоцій невдоволених мас, популістські лідери, самі незадоволені своїм соціальним становищем, виявляють непересічне вміння керувати та маніпулювати ними.

Т. Ді Телья та інші дослідники пов'язували латиноамериканський популізм із труднощами та протиріччями запізнілої модернізації на тлі швидкого включення Латинської Америки у глобальну економіку, що зумовило у цьому регіоні «революцію очікувань» – прагнення якісно змінити рівень і стандарти життя, яке насправді неможливо було реалізувати задовільними для більшості громадян темпами. Саме

авторитарні популістські режими (зокрема і перонізм в Аргентині) стали для багатьох латиноамериканських країн формою переходу від традиційного до індустріального суспільства, від олігархії до сучасної представницької демократії.

Популізм у Латинській Америці політично організував і мобілізував малозабезпечені та маргінальні верстви населення, «включив» їх у політичне і культурне життя нації. Водночас він мав виразно авторитарний характер, відкинув основні громадянські права й свободи, вдаючись до репресій проти своїх політичних опонентів. Ця двоїста природа латиноамериканського популізму є, на наш погляд, конкретним прикладом амбівалентного характеру популізму, характерного для нього протиставлення мажоритарної складової демократії її конституційно-процесуальному виміру, що неминуче веде до авторитаризму [37].

Перонізму та іншим популістським режимам Латинської Америки була властива ще одна поширена популістська риса – ідеологічний еkleктизм, змішування елементів різних ідеологій (у цьому разі – у поширеному сполученні націоналізму з соціалізмом). (Те, що Т. Ді Телья називав «концептуальним трюкацтвом»). Спрямовані на мобілізацію та контроль над масами, ідеологічні комбінації «хустисіалізму» будувалися з врахуванням настроїв і прагнень мас.

Історія перонізму в Аргентині має таку характерну особливість популізму – вождизм, який у цьому разі майже сягнув культу. У ставленні до Х. Перона його прибічників властивий аргентинській політичній культурі високий рівень персоніфікації політичної боротьби. В умовах критично гострих протиріч між різними соціальними групами постать лідера схильна набувати рис національного вождя, фігури, яка здатна об'єднати націю.

На нашу думку, аргентинський досвід дещо близький до сучасних українських соціально-політичних реалій. Сьогодні в Україні

спостерігається близька до аргентинської «революція очікувань», надто затягнулася; поширення популізму (або ж правого радикалізму з виразно популістським «присмаком») є одним з її наслідків.

4.3. Поширення популізму в країнах Центрально-Східної та Західної Європи

Руйнування на рубежі 1980–1990 років комуністичної системи стало для країн Східної Європи початком нового етапу їхньої історії, зумовленого переходом до ринкової економіки та демократичного політичного устрою. Революційний поворот на Сході Європи визначив важливі геополітичні зміни для старих демократій Заходу – припинення «холодної війни», падіння впливу комуністичних партій та ідеології, водночас – потреба у різноплановій допомозі східноєвропейським сусідам.

У посткомуністичній Східній Європі радикальні соціально-економічні зміни супроводжувалися численними новими соціальними проблемами та конфліктами. Перехід до економіки вільного ринку зумовив швидке майнове розшарування суспільства на тлі загального зниження рівня життя значної частини громадян. У деяких східноєвропейських країнах демократизація створила умови для актуалізації «заглушених» попередніми режимами міжетнічних протиріч. На початку 1990 років у більшості країн Східної Європи існував певний неформальний консенсус активних еліт щодо цілей реформ, за якого орієнтиром і бажаним стандартом визнавалися ринкова економіка та плюралістична демократія, що існували у країнах Заходу. Завершення «гострої» фази трансформації соціалістичної системи, формування нових економічних і політичних інститутів, у сполученні з появою незвичних раніше труднощів та проблем,

зрештою визначили і передумови появи на політичній арені багатьох східноєвропейських країн виразно популістських сил.

Найбільша та найвпливовіша з країн колишнього комуністичного блоку є Польща. У посткомуністичний період популізм зайняв помітне місце у її внутрішній політиці. Цей феномен представлений партією «Самооборона Речі Посполитої», засновником і багаторічним лідером якої був Анджей Леппер. Початок її діяльності поклала селянська профспілка «Самооборона», що у 1991 р. провела, вдаючись до рішучих заходів, загалом успішну акцію на захист селянських господарств, які мали критичні проблеми з банківськими кредитами.

У 1992 р., після об'єднання «Самооборони» з кількома іншими організаціями, виникла політична партія «Самооборона Речі Посполитої». Починаючи з 2001 р., вона двічі проводила чималу кількість депутатів до парламенту (сейму) (2001 р. – 10 %, 2005 р. – 11,4 % голосів виборців), у 2005–2007 роках брала участь в урядовій коаліції (А. Леппер отримав посаду віце-прем'єра та міністра сільського господарства). «Самооборона» орієнтується на сільський електорат, позиціонуючи себе як захисника бідної більшості проти привілейованої меншості. Її соціально-економічна програма загалом близька до позицій лівих партій і передбачає збереження державної монополії у деяких секторах економіки, державні заходи з боротьби з безробіттям, безкоштовну медицину та освіту, підтримку малого і середнього бізнесу. Партія А. Леппера вимагала переглянути результати приватизації, конфіскації майна «аферистів». Стосовно питань зовнішньої політики позиція «Самооборони» близька до позиції правих радикалів. «Самооборона» рішуче виступала проти євроінтеграції Польщі [331].

Водночас «Самооборона» не підтримала люстрацію та декомунізацію, а сам А. Леппер неодноразово критикував ієрархів римо-католицької церкви, зокрема через несхвалення ними селянських акцій,

організованих його партією. Як зазначалося раніше, сполучення програмних вимог різних «традиційних» ідеологічних систем властиве популістським партіям. Характерним для популістських партій і рухів є лідерський, навіть «вождистський» характер «Самооборони», чиї успіхи та діяльність асоціювалися з особою самого А. Леппера. Трагічна загибель політика у 2011 р. (вважають, що він покінчив життя самогубством) дуже послабила позиції «Самооборони», яка на парламентських виборах у жовтні того ж року отримала катастрофічно низький результат (0,07 % голосів) [155].

Ідеї популізму «Самооборону Речі Посполитої» можна зачислити до поміркованих європейських популістів». Натомість польський політолог Е. Наливайко кваліфікує її програму як «варіант популізму – протесту плебейського характеру». «Самооборона» відома, зокрема, і своїми скандальними витівками у сеймі. Її виборці мають невисокий рівень освіти. За даними соціопитувань, 83 % осіб із вищою освітою ставляться до «Самооборони» негативно, натомість серед осіб із початковою освітою – 40% .

У посткомуністичній Угорщині уперше виразно популістські позиції зайняла очолювана Іштваном Чуркою Угорська партія справедливості і життя. За визначенням Андраша Бозокі, ця партія пройшла шлях від антикомунізму до войовничої критики лібералізму. Апелюючи до бідних прошарків населення, вона на початку 1990 років виявилася не надто успішною у своїх електоральних змаганнях. А. Бозокі визначив багато причин стосовно «іммунітету» угорців до популізму у перші посткомуністичні роки [33].

Серед них, зокрема, та обставина, що політичні системи, які особливо наполегливо апелюють до поняття справедливості, в Угорщині були представлені у надто радикальних формах (фашизм, комунізм), і стали

причиною відсталості країни. «Після 1989 р. Угорщина була швидше пост-, ніж передпопулістським суспільством», – зауважив він.

Жахливий досвід культу особи початку 1950 років (йдеться про сталіністську диктатуру М. Ракоші) прищепив багатьом угорцям відразу до вождізму, який дуже властивий популістам усіх можливих гатунків. У цей період в Угорщині ще серйозно відчувався вплив антикомуністичної інтелігенції, відданої ідеалам демократії та «автономії індивіда». Невеликі розміри країни та скромні масштаби угорської економіки залишали мало шансів для економічного націоналізму.

На думку А. Бозокі, для поширення популістського розуміння «справедливості» люди повинні думати, що існують значні ресурси, які можна розподілити у справедливіший спосіб, натомість мадярам початку 1990 років таке переконання не було властиве. Проте з середини 1990 років соціально-економічні наслідки політики «шокової терапії» уряду Лайоша Бокроша сприяли значному збільшенню потенційної соціальної бази для популістів і націоналістів. За визначенням А. Бозокі, «ідеальним і типовим популістом» у названий період був Йожеф Тордьян, лідер Партії власників, який великого політичного впливу не здобув [33, с. 165].

Потужне піднесення популізму у сучасній Угорщині пов'язане з іменем Віктора Орбана та його партії «Фідес» (Угорський громадянський союз). В. Орбан уперше очолив угорський уряд у 1998 р. А. Бозокі визначив його тодішній курс як «злегка» антизахідний, антиамериканський, антиглобалістський і антиліберальний.

Він успішно вів переговори про вступ Угорщини до ЄС. Після невдач на виборах у 2002 та у 2006 роках, В. Орбан повернувся у крісло прем'єра у 2010 р. У 2014 р. його партія знову перемогла на виборах, що дало змогу лідеру «Фідес» залишитися на чолі Угорщини. Аналізуючи діяльність угорського уряду після 2010 р., А. Бозокі пише про «популістський переворот» в Угорщині. За півроку до конституції країни було внесено 9

змін. Уряд В. Орбана поєднав у своїх діях ліберальну (праву) економічну політику з націоналістичним і традиціоналістським курсом, ведучи жорсткий урядовий контроль над ЗМІ. «...Домагаючись єднання нації за допомогою культурно-націоналістичних аргументів, він перерозподілив доходи держави за напрямом від бідних до багатих». За європейськими мірками, режим В. Орбана набув виразно авторитарного характеру.

Авторитаризм має багато варіантів, може бути комплексом інструментів здійснення політичної волі та захисту інтересів меншості. Натомість режимові В. Орбана властиві риси популістського авторитаризму, «авторитарної демократії», що виступає проти демократії ліберальної. На думку А. Бозокі, «за допомогою політики соціальної мобілізації Орбан перекроїв політичну карту так само, як це відбулося у 1940–1950 роках в Аргентині за президента Хуана Перона, у Хорватії за Франьо Туджмана і у Словаччині за Володимира Мечіара». Популістською рисою політики В. Орбана є намагання подати політичне життя і боротьбу зі своїми опонентами як вибір між добром і злом, правдою і брехнею.

Політична конкуренція тлумачиться як змагання «своїх» і «чужих», стає війною емоцій і символів, а не змаганням раціоналістичних аргументів. Правлінню В. Орбана притаманна популістам надзвичайна персоналізація влади, за якої «політичний лідер стає лідером групи, багато у чому подібної до релігійної спільноти».

За визначенням А. Бозокі, дії ідей популізму «Фідесу» в Угорщині свідчать, що «популізм досить гнучкий для того, щоб слугувати доповненням неоліберальної політики». «Ця ситуація є випадком «тиранії більшості». Необхідний видимий, масовий і послідовний спротив тенденціям до авторитарного режиму». «Поточна ситуація в Угорщині ясно виявила, що демократію не можна звести до певних інституційних рамок, оскільки вони можуть бути скомпрометовані. Єдина її опора – це підтримка відданих та активних громадян».

Вважають, що посткомуністична Словаччина належить до країн, де популісти також домоглися чималого успіху. Першим, хто зробив популізм потужним чинником внутрішньої політики цієї країни, став Володимир Мечіар, багаторічний і харизматичний лідер партії «Рух за демократичну Словаччину» (РЗДС) (існує з 1991 р.). За визначенням Ю. Щербакової, у період 1990 років РЗДС «можна було зачислити до числа національно орієнтованих сил, що використовують для залучення електорату популістські націоналістичні гасла, які складно чітко диференціювати у традиційно правому вимірі».

У 1992–1998 рр. В. Мечіар очолював уряди Словаччини (за винятком березня – жовтня 1994 р.). У цей період словацьку владу й особисто прем'єра неодноразово звинувачували в авторитаризмі, корупції, зловживаннях владою та утисках опозиції; стосунки Братислави з багатьма європейськими країнами були напруженими. В. Мечіар намагався позиціонувати себе у ролі захисника інтересів «простих словаків», сильним національним лідером, що обстоює національні інтереси всупереч прагненням міжнародних корпорацій. Уряди В. Мечіара поступово проводили перехід до ринкової економіки, приватизацію державних підприємств [110].

Після виборів 1998 р. і до 2006 р. уряди Словаччини очолював Мікулаш Дзурінда (Словацький демократичний і християнський союз), який провів у країні низку ринкових реформ у ліберальному дусі, домігся вступу країни до НАТО та Європейського Союзу. Проте суперечливі соціальні підсумки реформ зумовили втрату влади християнськими демократами. Після виборів 2006 р. і до 2010 р., а також після парламентських виборів 2012 р. словацькі уряди очолював Роберт Фіцо (лідер партії «Курс – соціал-демократія»).

У день, коли Р. Фіцо сформував уряд, Конституційний суд Словаччини оголосив, що словацький громадянин подав позов, вимагаючи від суду

скасувати результати виборів. Позивач заявив, що Республіка Словаччина не змогла створити нормальну систему виборів і тому порушила конституційне право громадян Словаччини на розумне управління. На думку позивача, будь-яка електоральна система, що привела до влади таку різну за поглядами команду, яка створена у словацькому уряді, не може називатися нормальною. І словацький позивач все ж мав рацію. Право на розумне управління часто суперечить виборчому праву. Звісно, сьогодні ніхто не наважиться обмежити виборче право. Водночас у Польщі нещодавно був запропонований тест на політичну зрілість. Російські політики пропонували обмежити не кількість людей із правом голосу, а кількість кандидатів, за яких можна голосувати. Так політтехнологи Кремля намагаються створити виборчу систему, яка виключить шанси для небажаної партії чи кандидата перемогти на виборах.

У 2006 р. перший уряд Р. Фіцо підтримала коаліція, до якої, крім соціал-демократів, увійшла партія В. Мечіара, а також Словацька національна партія Я. Слоти, що має репутацію відверто ксенофобської (мадярофобської та антициганської). Я. Сльота відомий, наприклад, заявою, що заздрить чехам, які змогли позбавитися німців (йшлося про депортацію німців з Чехословаччини після Другої світової війни. – *I. К.*), і що він не проти, щоб лідера угорської меншини Словаччини відправили на Марс «без зворотного квитка».

Така політична комбінація викликала гостру критику в Європі, звинувачення урядової коаліції у Братиславі у націоналізмі та популізмі. Зокрема, болгарський політолог І. Крастев писав, що було «запропоновано суміш ілліберальних та лівацьких економічних обіцянок, більшість з яких виконати було неможливо, і консервативну культурну політику, вираз зростаючого почуття небезпеки та ксенофобії». Незважаючи на невдачу на виборах 2010 р., у 2012 р. Р. Фіцо вдалося знову здобути симпатії виборців та очолити однопартійний уряд [122].

У посткомуністичній Румунії популізм притаманний партії «Велика Румунія», лідером якої є Корнеліу Вадим Тудор. Ця партія діє з 1991 р. Її програма поєднує соціал-демократичні та християнсько-демократичні гасла з закликами, спрямованими проти національних меншин країни – мадярів, циган, а також євреїв. «Велика Румунія» виступає, щоб до країни приєднали Республіку Молдову та українську Північну Буковину.

У своїх виборчих кампаніях К. Тудор використовує риторику популістського штибу, говорячи про «змову проти Румунії», «небезпеку для вітчизни», у класично-популістському ключі позиціонуючи себе як захисника народу – «жертви» ворожої йому еліти.

До відверто популістських прийомів вдається більшість сучасних румунських політиків. Зокрема, популістські агітаційні маніпуляції використовував Траян Бесеску, якого тричі обирали президентом Румунії і якого не можна не охарактеризувати як популіста. Прикладом може бути цитата з передвиборних виступів у Бухаресті: «Я і є народ. Проти мене тільки олігархи і мафіозі; хто проти мене, той проти інтересів народу».

Можна вважати, що популізм властивий румунській політиці, але швидше як поширений метод, риторика, яку використовують у боротьбі за голоси виборців, ніж як певна самостійна, організована політична сила. Навіть і «Велика Румунія», з нашого погляду, є більшою мірою націоналістичною, ніж суто популістською партією. На думку Т. Біткової, вразливість багатьох румунів до популістської агітації є специфічним виявом їхньої схильності до патерналізму [136, с. 92].

На думку українського політолога В. Литвина, характерною особливістю популістів Східної Європи є те, що вони «бачать своїм завданням зміну окремих елементів в системі «ліберального консенсусу» в перехідний період: таких, які стосуються питань ринково орієнтованих реформ, інтеграції в європейські та євроатлантичні структури, прийняття націоналістичної мови або поведінки. Тому популісти кидають виклик

усім, або принаймні частині цих табу, відмовляються від «політичної коректності» лібералізму...».

З погляду дослідника, на формування популізму в країнах Центральної Європи у посткомуністичний період вплинули такі чинники: тип комуністичного режиму в останній період його існування; відносний успіх чи невдача економічного розвитку у перехідний період; готовність / неготовність альтернативних еліт брати участь у політичному процесі; наявність невирішених проблем, гострих соціальних протиріч (статус національних меншин, державні кордони, конституційний лад); вплив політичної, соціальної й економічної кризи на етапі лібералізації та консолідації демократії.

В. Литвин запропонував власну класифікацію «базових форм» популізму у посткомуністичних країнах: радикальний лівий і правий популізм; соціал-популізм; націонал-популізм; центристський (новітній) популізм. Дослідник зазначив, що «радикальні праві популістські партії у Центральній Європі – це аналог західних радикальних правих партій», які у своїх програмах та діяльності «з'єднали популізм, націоналізм, ксенофобію і авторитаризм». Такі партії «зазвичай належать до спадщини націоналізму довоєнного періоду» [193].

За визначенням В. Литвина, «націонал-популісти звертаються до народу як до членів національної спільноти; стверджують, що всі їхні злидні зумовлені зовнішніми ворогами та зрадою місцевих антинаціональних еліт», відверта ксенофобія їм зазвичай не властива. Вони «...погоджуються із більшістю демократичних принципів, проте в популістській манері намагаються узаконити її «мажоритарну версію». На думку В. Литвина, загалом східноєвропейський популізм можна поділити на «м'який» і «жорсткий». «М'який» популізм є викликом існуючій системі представництва, зокрема партійній, натомість жорсткий загрожує самим базовим принципам ліберальної демократії, правам людини і громадянина,

національних меншин. Загалом популізм Центральної Європи характеризують такі риси:

- він не є екстремізмом, проте його ідеологія небезпечна для демократії;
- «лінія розмежування» між «м'яким» і «жорстким» популізмом вельми розмита та змінюється;
- він не є «постінтеграційним» (маючи на увазі інтеграцію до європейських структур) явищем;
- популізм у цьому регіоні Європи має чималу перспективу, не є короткостроковим явищем, зокрема через властивий сьогоднішній політиці високий рівень «медіацентричності» та персоніфікації.

Щодо Західної Європи, то 1990 роки стали для неї періодом несподіваного та масштабного зростання впливу популістських партій і рухів. Спробуємо окремо окреслити особливості популізму у внутрішній політиці тих країн, де він здобув найбільший вплив.

У суспільному житті Німеччини післявоєнного періоду перші помітні прояви популізму з'явилися у 1990 роках. Політична «арена» його появи мала у цій країні свою специфіку, сформовану у попередні десятиліття у ФРН, ще у час існування двох німецьких держав. Одна з них – надто виражений політичний центризм, який посилено культивувався у Західній Німеччині після Другої світової війни.

Стабільності політичного центру сприяла партійна система країни, яка забезпечувала формування або правоцентристського або лівоцентристського урядів, які опиралися на великі партії чи коаліції з мінімальною кількістю учасників. Іншою особливістю стало жорстке «табування» у політичному дискурсі країни націоналістичної ідеології або риторики. У річниці важливих для німецького суспільства багаторічних зусиль з «подолання (нацистського) минулого» їх почали сприймати як

надто міцно пов'язаних із цим минулим. За визначенням С. Погорельської, «у ФРН краще набути репутації космополіта, ніж «націоналіста». «Націоналізм» означає політичну смерть, жевріння на межі політичної легальності, поруч зі скандальною НДПГ».

Вважаємо, що варто погодитися з думкою названого автора, політика «подолання» насправді призвела до витіснення за межі кола низки питань, прийнятних для відвертої дискусії та справжнього обговорення.

Причини, з яких проєвропейські ліберальні реформатори програють вибори, важко визначити. Це зумовлюють і високий рівень безробіття, і зростаюча соціальна нерівність. Ще важче пояснити, чому популісти і партії з радикальною націоналістичною ідеологією стають єдиною можливою альтернативою. Чи проблема тут у самій ЦСЄ, чи проблема з демократією?

Звичною схемою для Вишеградських країн є гостра поляризація. Саме тут стає найбільш помітним відбиток комуністичної політичної культури: не існує політичних опонентів, з якими можна вести полеміку чи перемови, є ворог, якого необхідно знищити.

Ще одним аспектом антиліберального руху є економіка. Після років політики вільного ринку популісти у Варшаві, Братиславі та Будапешті прагнуть повернутися до державного регулювання економіки. Ті, хто зазнали невдачі під час трансформацій, не можуть схвально сприйняти єдиний податок. Враховуючи те, що за ці роки навіть соціалістичні партії лобювали ліберальну економічну політику, не дивно, що тепер соціальні питання піднімаються серед правих сил (як лідер угорської опозиції В. Орбан), але вже у націоналістичному, протекціоністському забарвленні. Популісти знищили міф про ліберальну нову Європу, яка звинувачує стару Європу у занепаді та безвиході.

Ще однією відмітною рисою нового популізму є його напади на консенсус серед політичної еліти, який був традиційним явищем з 1990-х

років Уряди змінювались, але вони здебільшого дотримувалися схожої політики щодо внутрішнього ринку та подібного курсу у зовнішній політиці – орієнтації на ЄС/НАТО. У популістів політичний курс щодо модернізації політичної та технократичної еліти, яка була правлячою від початку 1990-х рр., простежується у двох напрямках: з одного боку, це антикорупційна кампанія, а з іншого – це тотальна декомунізація. Так, у Польщі це виражається у поєднанні одразу двох напрямів у спробі відректися від того факту, що представникам поміркованої дисидентської еліти і поміркованої комуністичної еліти вдалося досягти компромісу у 1989 р., який дав змогу позбутися комунізму ненасильницьким шляхом. Ця моральна і політична помилка нібито дала можливість экс-комуністам перетворити свою політичну силу на економічну і зайнятися повсюдною корупцією, яка супроводила процес приватизації.

Парадоксом сучасної європейської політики є те, що елітам водночас вдається ніби неможлива річ: бути легітимними і на глобальному, і на локальному рівнях. Європейські еліти прагнуть системи, яка б позбавила невідповідальних виборців права підривати раціональну політику, і вони намагаються використати Європейський Союз для здійснення цього задуму. Одночасно більшість громадян переконані, що вони безперечно мають право голосу, але не мають права впливати на прийняття рішень і, можливо, саме це змушує їх негативно ставитися до подальшої європейської інтеграції.

Нова популістська більшість у різних країнах розглядає вибори не як можливість обирати серед політичних альтернатив, а як бунт проти привілейованої меншості – у випадку ЦСЄ це еліти та колективне поняття інших. У дискурсі популістських партій ці інші характеризуються тим, що вони відбирають права у чесної більшості, не платять податки, які повинні платити та їх підтримують іноземці (наприклад, Брюссель). Антиелітні настрої були важливим елементом мотивації підтримки зростання ЄС у

державих ЦСЄ; тепер ці настрої стають несприятливими для ЄС. Опитування населення свідчать про те, що під час процесу зростання ЄС більшість убачала в Брюсселі союзника у справі контролю за корумпованою елітою. Тепер, коли ці країни вже приєдналися до ЄС, Брюссель почав сприйматися як союзник еліти, який надає можливість уникнути демократичної підзвітності.

Результатом цих процесів є політичний курс, спрямований на відкритий лібералізм популістських рухів, тоді як еліти насправді приховано обурюються демократією. У цьому криється справжня небезпека популізму. У час популізму протистояння не відбувається між лівими та правими, між реформаторами та консерваторами. Ми є свідками структурного конфлікту між елітою, яка з дедалі більшою пересторогою починає ставитися до демократії, та невдоволеним народом, який з кожним днем стає щораз більше антиліберальним. Битва з корупцією, війна проти терористів і антиамериканські настрої – це три головні прояви нової політики популістів.

Західні ліберальні демократичні режими розробляють програму боротьби із корупцією таким чином, щоб спрямувати антиелітні настрої на підтримку демократії та економічного лібералізму: проблема полягає не в самій системі, а в корумпованих урядах. Коли ж пропагуються антиамериканські настрої, корумповані антиліберальні уряди намагаються отримати легітимність, переконуючи розчароване населення в тому, що США винні в усьому, що відбувається неправильно в їх власних державах та в світі [110].

Не можна заперечувати той факт, що антикорупційна риторика колись була головною зброєю лібералів, спрямованою на емоційне ставлення виборців та підтримуваною прихильниками лібералів на мультинаціональному рівні (у таких організаціях, як Міжнародний валютний фонд та Світовий Банк, у газетах Нью-Йорк Таймс та неурядових

організаціях на кшталт Міжнародна Гласність). Організації ліберального спрямування витрачали великі суми грошей на антикорупційні програми, підтримуючи розумну зброю лібералів, яка в результаті виявилась націленою проти них же самих.

У середині 1990-х рр. були вагомими причини використовувати боротьбу із корупцією як спосіб мобілізації підтримки населення. У ЦСЄ народне невдоволення політикою було досить відчутним. Більшість людей були глибоко нещасливі, вони були «ситі» зверненнями політиків, які закликали народ бути терплячим, поки не почнуть відчуватися результати реформ, антикапіталістичні настрої тоді здавалися досить привабливими для простого населення.

У подібному середовищі посткомуністичне населення, яке на собі відчуло обвал соціального статусу та прибутків, побачило у звинуваченнях у корупції єдиний спосіб висловити своє розчарування в політичній еліті, оплакувати втрату своїх несправджених сподівань 1989 р., водночас повністю відкидаючи власну відповідальність за теперішні умови життя. Для лібералів це стало справжньою політичною нагодою: антикорупційна програма виглядала більш доцільною, ніж альтернативні програми, які базувалися здебільшого на злості (люстрація або ксенофобницький націоналізм).

Зрештою, корупція була справжньою проблемою, яка вимагала негайних дій. Але цей політичний курс в решті – решт повернувся проти своїх творців. Лібералів при владі почали самих звинувачувати у корупції більше, ніж у непопулярній економічній політиці. І це сталося не тому, що вони були – стільки корумпованими (емпіричні дослідження не виявили значного зв'язку між не корумпованістю та партійною належністю), а тому, що ліберали неправильно оцінили антикорупційні настрої власного народу. Наприклад, дослідження в Болгарії свідчать, що судження населення про ступінь корумпованості їх держави не відображає їх власний досвід:

корупція на дрібному рівні не має значення, тоді як з політичною корупцією все зовсім інакше. Виявляється, що чим більше урядів роблять своїм головним пріоритетом боротьбу з корупцією, тим більше людей схильні вважати свій уряд корумпованим.

Антикорупційна перейняність суспільства позначаються на його власній діалектиці: люди починають з того, що вірять, що корупція скрізь, потім вони починають вірити, що всі, хто перебуває при владі, корумповані, і завершується все твердим переконанням, що всі члени уряду і всі їхні дії наскрізь корумповані. Уряди, які постійно говорять про прозорість і гласність, породжують навіть більшу підозру серед населення, яке потім намагається голосувати не за прозорі інститути влади, а за чесних політиків. В останні роки у ЦСЄ війна проти корупції зробила шанованими серед населення саме популістів, а не лібералів, які потрапили у ними створену пастку, нині напади на популізм серед населення є захистом хабарництва та корумпованості [200].

Ліберали повинні були насамперед зрозуміти, що популізм по суті не є лише заклик до інстинктивних почуттів людей або спробою отримати підтримку виборців за допомогою пристосовницьких політичних чисел. Скоріше за все, це світогляд, який розглядає суспільство крізь призму існування двох антагоністичних груп: невинного населення і корумпованої еліти, а тому політичний курс, спрямований на боротьбу з корупцією, є практичним втіленням подібного світобачення .

Спроба представників ліберальних сил деполітизувати війну з корупцією шляхом перетворення її на інструмент інституційних реформ була від початку приречена на невдачу. Політичний дискурс, який зосереджується на корупції, моралізує політичний вибір так, що політика зводиться до альтернативи між корумпованим урядом та поки що некорумпованою опозицією. Тим часом головні гасла антикорупційної кампанії закликають «позбавитись їх усіх!».

Коли структурний конфлікт між елітою і населенням перестає розглядатись як перепона, а, навпаки, стає головним надбанням, можна говорити про те, що ліберальна демократія перебуває в серйозній небезпеці. Сучасне покоління європейських лібералів було виховане у політичних традиціях, лейтмотивом яких було завжди в історичному та теоретичному сенсі хибне уявлення про те, що антиліберальні партії є також антидемократичними. Наразі практика доводить помилковість подібного твердження. Справжня загроза, що постала нині перед ліберальною демократією, – це зростання демократичного нелібералізму. І ті, хто поставлять собі за мету врятувати демократію, повинні будуть боротися на два фронти: проти популістів і проти тих лібералів, які зневажають демократію як таку.

У 1990 роки прояви кризи соціальної держави, збудованої у ФРН у попередні десятиліття, величезне збільшення кількості іммігрантів з-поза меж Європи зумовили зростання незадоволених владою та політичною системою загалом. Цьому сприяло (характерне не лише для Німеччини) зменшення відмінностей між старими ліво- та правоцентристськими партіями, які десятиліттями формували основу німецького партійного «істеблішменту». У результаті чимало виборців перестали бачити у їхніх програмах відповіді на питання, які насправді їх хвилювали.

Праворадикальні погляди, відверте виправдання насильства і авторитарних методів здійснення влади не знаходили і не знаходять значної підтримки у німецькому суспільстві. Наслідком не артикульованого великими партіями запиту частини громадян стали у Німеччині політичні ініціативи, які мали риси правого популізму.

Одна з них пов'язана з іменем Рональда Шилля, судді з Гамбурга. У 1990-ті роки він створив партію «Наступальна правова держава» («партія Шилля»), яка у своїй виборчій кампанії зробила акцент на проблемах зміцнення правопорядку, боротьбі зі злочинністю, закликала до жорсткішої

імміграційної політики. На виборах у парламент Гамбурга його партія здобула 19,4 % голосів, а її лідер отримав в уряді міста посаду сенатора з внутрішніх справ (аналог посади міністра). Його діяльність на цій посаді призвела до конфлікту з бургомістром, який представляв ХСС. Зрештою, необережні, вкрай «неполіткоректні» висловлювання Р. Шилля стосовно сексуальної орієнтації глави міста викликали гостру критику, ледь не травлю у ЗМІ, і поклали край його політичній кар'єрі.

Іншим популістським виступом, вже загальнонімецького масштабу, стала участь у виборчій кампанії 2002 р. Юргена Меллемана, одного з лідерів Вільної демократичної партії, міністра економіки в одному з урядів Гельмута Коля. На думку Х. Функе і Л. Ренсманна, Ю. Меллеман у своїй політичній агітації звернувся до антисемітизму (зайнявши, зокрема, антиізраїльську позицію). Він закликав «розбивати табу» на обговорення певних тем, гостро критикував німецький політичний істеблішмент. Виборча кампанія завершилася для «вільних демократів» невдало, і Ю. Меллеман залишив партію.

У червні 2003 р. Ю. Меллеман, колишній десантник, загинув під час чергового стрибка із парашутом. Слідство не змогло визначити, чи був це нещасний випадок, чи самогубство. Загалом питання, які надто відверто порушував Ю. Меллеман, займають центральне місце у програмах та агітації німецьких правих радикалів. Але його виступ був орієнтований на демократичні механізми реалізації влади, розрахований на розширення електоральної підтримки респектабельної ВДП, і це дає підстави вважати Ю. Меллемана як політика-популіста.

В Австрії популістські риси найбільш помітні у діяльності Австрійської партії свободи (АПС), яка існує з 1955 р. Пік її популярності пов'язаний з іменем Йорга Хайдера, який очолив партію у 1986 р. У попередні десятиліття АПС регулярно брала участь у виборах, отримуючи у середньому 5–6 % голосів, двічі залучалася до урядових коаліцій, проте

не мала суттєвого впливу на політичні рішення. У післявоєнній Австрії за владу змагалися ліва Соціалістична партія Австрії (з 1991 р. – Соціал-демократична партія Австрії) (СДПА) та права консервативна Австрійська народна партія (АНП). У країні фактично склалася система поділу влади між ними, за якої Австрією багато разів керували двопартійні «великі» коаліції.

Під час скандальної виборчої кампанії 1999 р. Й. Хайдер активно використовував звернення до теми нацистського минулого Австрії, раніше витісненої з публічного політичного дискурсу. За визначенням Х. Функе і Л. Ренсманна, «його (Й. Хайдера. – *I. К.*) вимоги звільнити нарешті націю від колективної провини за злочини нацизму і загалом за нацистське минуле, яке заважає розвитку позитивної національної ідентичності, відповідає потребам 75 % австрійців».

Німецький дослідник Х. Хелмер писав, що Й. Хайдер у 1999 р. «привернув – у тім числі виступами перед ветеранами Ваффен СС – той електорат, який не бачив нічого особливо поганого у нацистському минулому». Гасло «Австрія понад усе» виявилось привабливим для багатьох виборців. Лідер АПС закликав вигнати з країни «паразитів-іноземців»; АПС виступила проти розширення ЄС на Схід.

Попри рішучі протести 14 країн – усіх на той момент членів Євросоюзу, у лютому 2000 р. АПС утворила урядову коаліцію з АНП (канцлером став представник консерваторів Вольфганг Шюссель, а сам Й. Хайдер до уряду не увійшов, зберігши пост губернатора провінції Карінтія). Зрештою, стосунки Австрії з ЄС нормалізувалися, адже за уряду з участю АПС «у внутрішньополітичному плані в Австрії нічого надстрашного не сталося: лише проводилася більш-менш стандартна права політика».

Загалом АПС прийнято кваліфікувати як ультраправу партію. На нашу думку, популізм виявляв себе в її лідерському характері, агітації,

побудованій на протиставленні «своїх» і «чужих», схильності пропонувати прості та радикальні рішення складних проблем. Й. Хайдер був лідером, який, у цілком популістському дусі, апелював до «простого австрійця», інтереси якого не хоче розуміти політичний істеблішмент. Навесні 2005 р. політик пішов з АПС, створивши натомість нову партію, яку вважав її правонаступницею – Союз за майбутнє Австрії (СЗМБ). У жовтні цього ж року Й. Хайдер загинув в автокатастрофі. Сьогодні участь у політичному житті країни беруть і АПС, і СЗМБ, лідером якої є Х. Штрахе.

Говорячи про популізм у сучасній Франції, варто звернути увагу на партію, яка вже понад 40 років є помітним учасником електоральних змагань. Йдеться про Національний фронт (НФ), створений у 1972 р. Багато років його лідером був Жан-Марі Ле Пен, який був не найодіознішим французьким політиком. З 2011 р. НФ очолює його донька Марін Ле Пен. Національний фронт постав у момент, коли, на тлі глобального протистояння радянського блоку та демократичних країн Заходу, дуже великий вплив на політичне життя Франції мали ліві партії – Соціалістична партія та комуністи (ФКП). Тоді НФ був антикомуністичною організацією. Сьогодні, коли «комунізм» перестав бути потужним чинником світового розвитку та конфліктів, в умовах глибоких соціальних змін у самій Франції та Європі загалом, у програмі Національного фронту головними стали інші акценти.

Її можна визначити як націоналістичну. НФ постулює категорію «нації» як базову, стрижневу для формування своєї ідеології. Націю розглядають вони як певну спадщину, якою тимчасово керує кожна нова генерація, а належність до нації – як головний чинник ідентичності. У програмі партії наголошується, що нація потребує чітко визначених територіальних меж, кордонів – як дім дверей і вікон. Водночас керівництво НФ рішуче відкидає звинувачення у расизмі.

Другий головний акцент програмних вимог Національного фронту – традиційна сім'я: гетеросексуальна, орієнтована на народження і виховання дітей. Збільшення народжуваності серед корінних французів вважають завданням політичного значення. НФ пропонує заборонити аборти на конституційному рівні, закликає надавати широку соціальну допомогу та пільги сім'ям із дітьми.

Проте найважливішим питанням політичних зусиль Національного фронту стала проблема масової імміграції, переселення до Франції мешканців її колишніх колоній в Африці. Імміграція в її нинішніх формах і масштабах розглядають як критичну загрозу для французької нації, її безпеки, розвитку, самого існування. Прибічники НФ вважають, що у тій кількості, в якій іммігранти прибувають до Франції, їхня повна асиміляція неможлива. На думку Жана-Марі Ле Пена, еліта «нав'язує французькому суспільству моральну заборону не лише на спротив нашестю іноземців, але навіть на обговорення цієї проблеми». Національний фронт пропонує змінити та ускладнити процедуру отримання французького громадянства, закликає сприяти поверненню іммігрантів до країн їхнього походження, зокрема надавати їхнім урядам допомогу для заохочення відповідних зусиль.

Національний фронт прийнято кваліфікувати як праворадикальну (чи, інколи, «ультраправу») партію. На наш погляд, можна зазначити на декілька виразно популістських ознак її політичної поведінки. Головна з них – можливо, непряме, але зрозуміле усім протиставлення «своїх» («справжніх», корінних французів) і «чужих» (іммігрантів), які в логічних і риторичних побудовах НФ постають злом, загрозою для своїх, винуватцями їхніх бід та проблем. Суголосне поглядам більшості європейських популістів (та правих радикалів) є критичне ставлення Національного фронту до глобалізації та євроінтеграції, діяльності наддержавних структур ЄС. Типовим для популістської риторики є

звинувачення політичного істеблішменту у змові, накладенні негласних табу на певні питання і теми.

На думку французького політолога М. Вевіорки, сьогодні «Франція переживає процес соціальної, культурної і расової фрагментації, найгірші варіанти якої призводять до расизації суспільного життя». Зрештою, це «перетворює соціальні проблеми, що у минулому вирішувалися через соціальні рухи, у вогнища культурної напруженості, які породжують нередуковані протиріччя, котрі не вирішуються шляхом перемовин». Такий стан речей створює умови для збереження та, можливо, і зростання впливу НФ.

Французький дослідник П. Перино важливу причину успіху Національного фронту бачить у надмірному зближенні французьких ліво-та правоцентристів. Виборець, втрачаючи можливість ідентифікувати свої інтереси та погляди з їхніми програмами, «йде» до крайніх, навіть позасистемних політиків. За його визначенням, «крайні праві значною мірою «конфіскували» на свою користь функції опозиції, життєво важливі для плюралістичної демократії». Це відбувається у ситуації, коли вирішальні у минулому класові відмінності та конфлікти значною мірою поступилися відмінностям з етнічним підтекстом.

З іншого боку, дані соціологічних опитувань дають змогу зазначити і на певний соціальний профіль прибічників Національного фронту. Це, здебільшого чоловік, селянин, ремісник, дрібний комерсант чи робітник із невисоким рівнем освіти та скромним заробітком. У територіальному вимірі успіх НФ є найбільший у департаментах з високим відсотком емігрантів, водночас у районах, які переживають економічну депресію (занепад промисловості).

У перше десятиліття свого існування партія Ж.-М. Ле Пена практично не впливала на політичне життя Франції, отримуючи на виборах менше одного відсотка голосів. Проте у 1980 роках почалося якісне піднесення

популярності Національного фронту, який до 1990 роках став постійним і впливовим політичним гравцем. Партія сформувала розгалужену мережу місцевих осередків, створила свої організації серед молоді, жінок, робітництва, представників силових структур. НФ зміг посунути Французьку комуністичну партію зі звичної позиції – четвертої – за впливом партії країни.

Причини збільшення популярності НФ корінилися у пов'язаних з економічними змінами зсувах у соціальній структурі французького суспільства, у зростанні фрагментації всередині великих соціальних груп, що суттєво зачепило французький робітничий клас – традиційну опору лівих партій. Іншим чинником став потужний приплив іммігрантів, який почав невпинно міняти етнічний і культурний ландшафт країни, породжуючи незвичні проблеми у сферах зайнятості, безпеки та ін.

З іншого боку, на рівні партійної системи країни стійке зближення позицій традиційних ведучих партій, не здатних знайти ефективні відповіді на нові суспільні виклики, сприяло поширенню серед французького електорату переконання, що політико-технократична еліта, яка керує Францією, ігнорує прагнення й інтереси французів. Вже зазначалося, що саме формування малодиференційованого та надто стабільного політичного центру, в умовах наростання кризових явищ, є однією з причин звернення виборців до різних, насамперед популістських, «третіх сил». Подібне явище трапилось і у Франції.

В умовах кризи старих системних партій потужне піднесення популізму, що спостерігається зараз у Франції, пов'язане з іменем наступниці Жана-Марі Ле Пена на посаді голови Національного фронту, його доньки Марін Ле Пен.

Марін Ле Пен (1968 р. н.) приєдналася до Національного фронту ще у юності. Юрист за освітою, донька лідера партії певний час працювала у її юридичному департаменті. Марін Ле Пен очолила Національний фронт у

2011 р., відтоді міцно тримає партійне кермо. У 2012 р. вона уперше, і з чималим успіхом, балотувалася у президенти, посівши за результатами голосування третє місце.

Національний фронт під керівництвом Марін Ле Пен зберіг усі основні програмні засади часів лідерства її батька. Водночас, Марін Ле Пен доклала зусиль для, за її власним висловом, «де-демонізації» звичного іміджу партії як організації одіозних радикалів, яким не місце у нормальній політиці. Її сприймають як поміркованого політика, ніж її попередника. Деяких крайніх активістів Національного фронту, яких звинувачували у расизмі та антисемітизмі, за Марін Ле Пен виключили з партії; у серпні 2015 р. за нові надто різкі висловлювання з Національного фронту виключили навіть самого засновника, Жана-Марі Ле Пена.

Марін Ле Пен послідовно дистанціювалася від антисемітизму, публічно назвала Холокост «вершиною варварства» (на противагу батьку, який називав газові камери «деталлю Другої світової війни»). Б.-А. Леві, послідовний критик популізму та Національного фронту, висловився про цю партію за нового керівника як про «крайньо правих з людським обличчям».

Сьогодні Марін Ле Пен, із дуже високим рейтингом, знову балотується у президенти. Вона виступає за референдум щодо членства Франції у Євросоюзі (підтримуючи вихід з європейської спілки), за відмову від євро та відновлення національної валюти, за вихід Франції з НАТО та максимально незалежну щодо США зовнішню політику. З погляду Ле Пен, глобалізація, євроінтеграція та вільна торгівля завдають шкоди французькій економіці, руйнують сільське господарство та інші традиційні галузі, вона захищає протекціоністську політику у сфері зовнішньої торгівлі. Також Національний фронт виступає проти планів приватизації комунальних підприємств і послуг.

Чи не найгострішим моментом внутрішньополітичної програми Марін Ле Пен є її позиція щодо іммігрантів. Кандидат від Національного фронту обстоює депортацію з країни тих, хто потрапив туди нелегально, мораторій на в'їзд нових переселенців, ускладнення доступу до французького громадянства. Рішуче відкидаючи мультикультуралізм, Національний фронт, як і у минулому, прагне до гомогенного суспільства, асиміляції іммігрантів, проте категорично відкидає звинувачення у расизмі. Крім того, Марін Ле Пен, вихована у католицьких традиціях, виступає за послідовну секуляризацію французького суспільства і держави, вважає неприпустимою державну фінансову підтримку будь-якої релігії. Очевидно, що в умовах, коли католицизм вже давно і повністю відокремлене у Франції від держави, йдеться про намагання перешкодити подальшому поширенню ісламу.

За керівництва Жана-Марі Ле Пена Національний фронт прийнято було визначати як ультраправу організацію. Очевидні підстави для цього давали його відверто антисемітська, почасти расистська позиція, а також різкий антикомунізм, що був актуальним у суспільно-політичних реаліях 1970–1980 років. Сьогодні Марін Ле Пен та очолювану нею партію практично консенсусно кваліфікують як правих популістів, подекуди також і як праворадикалів. З нашого погляду, Марін Ле Пен безперечно властиві риси типового політика-популіста. До них можна зачислити такі характеристики її політичної риторики та програми.

Першою з них є цілком популістський характер нападок Національного фронту та Марін Ле Пен на французький політичний істеблішмент і Брюссель (керівництво Євросоюзу). Головним об'єктом їхньої критики став саме ЄС, його організатори і провідники. Для Ле Пен Євросоюз – сила, яка нав'язує свою волю Франції та іншим європейським країнам, ігноруючи прагнення та інтереси «пересічних» людей. Лідер Національного фронту заявляла, що Ліссабонський договір – «могилищик

незалежності та ідентичності європейських націй». Марін Ле Пен навіть порівнювала ЄС із Радянським Союзом, і заявляла, що «Брюссельська стіна впаде так само, як впала Берлінська. ЄС, цей зразок утисків, зникне. Але народиться Європа вільних націй».

За словами К. Верніке, автора часопису «Зюддойче Цайтунг», для «здібної популістки» Ле Пен «достатньо висміювати правлячі вже протягом десятиліть партії і зневажливо називати їх «системою», що зраджує народ. Верхом цих змов, як кожен день заявляє ця фальшива Жанна д'Арк, є те, що політичний клас у Парижі передав колись горду націю у розпорядження чужої влади – влади Євросоюзу і євро, цьому «холодному монстру» з Брюсселю». Ч. Грант, керівник Центру європейських реформ, ще у 2011 р. так писав про стиль виступів Марін Ле Пен: «Її мова співзвучна з мовою пересічної людини: вона на боці маленьких людей проти іноземців, міжнародної бюрократії і великих капіталістів». Такий дискурсивний стиль, риторика захисту «хороших» простих людей від поганих «інших», якоїсь «змови» є, як не раз зазначалося класичним симптомом популізму.

Популістською рисою сьогодишньої діяльності Національного фронту та Марін Ле Пен є сполучення націоналістичної програми щодо проблем імміграції та культурного плюралізму з виразно лівими підходами до деяких економічних питань. Вони виступають проти приватизації, жорстко критикують засади вільної торгівлі, заявляють про необхідність збереження тих високих соціальних гарантій, які має чимало французів. Марін Ле Пен заявляла, що сама угода про створення ЄС – «кат комунальної власності в ім'я культури прибутковості і вільної конкуренції – обох моральних ворогів суспільних інтересів». За визначенням К. Верніке, Марін Ле Пен «користується...лівими ідеями для того, щоб виголошувати полум'яні промови проти капіталізму та крайнього лібералізму». Лідер Національного фронту говорила, що сьогодні «лівий і правий не значить

більше нічого – і ліві, і праві за ЄС, євро, вільну торгівлю та імміграцію. Протягом тридцяти років ліві і праві були тим самим; справжній розкол зараз між тими, хто підтримує глобалізацію, і націоналістами». У своїй критиці лівих і правих опонентів Марін Ле Пен, як видається, діє суголосно зі своїм батьком, який рішуче нападав на істеблішмент обох головних політичних таборів, і, як категоричний антикомуніст, на виборах 1997 р. відкрито виловлювався за успіх лівих.

Можлива перемога Марін Ле Пен на президентських виборах поставила б під реальну загрозу саме існування Євросоюзу. Європейські часописи попереджають, що вихід із нього Франції привів би європейську спільку до неминучого краху. Популісти штибу Марін Ле Пен, атакуючи європейську єдність, зайняли здебільшого проросійську позицію, закликають, як і лідер Національного фронту, визнати анексію Криму, до «порозуміння» з Кремлем, а у нинішній міжнародній кризі звинувачують насамперед політику США (принаймні до обрання президентом Д. Трампа). Як й інші популісти, Марін Ле Пен не раз схвально висловлювалася про президента РФ, зокрема, заявляла, що «ми (з Путіним. – *I. К.*) захищаємо спільні цінності: християнську спадщину і європейську цивілізацію».

Серед чинників, які привертають до російського режиму симпатії європейських популістів, зокрема і Марін Ле Пен, те, що Путін і його однодумці зробили ставку на націоналістичну політику, відкрито відкидають ліберальні цінності. Московський режим і популістів об'єднює ідея прямого народоправства (здійснюваного, вочевидь, популярним «вождем»), ворожість до складних інститутів, які, з їхнього погляду, перешкоджають реалізації «народної волі». Крім ідеологічних «точок дотику», на відверті симпатії французьких популістів до Кремля вплинули чималі суми, які вони отримали на виборчу кампанію через контрольовані Москвою банки.

Специфічним дуже яскравим виявом новітнього західноєвропейського популізму стала політична діяльність Сильвіо Берлусконі та його партії «Вперед, Італія!». Партія у своїй програмі поєднала антикомуністичну риторичку, у певних «дозах» націоналізм (апеляції до «національної гордості» італійців і тощо) з ліберальною загальною програмою в економічних питаннях. За визначенням Х. Функе і Л. Ренсманна, С. Берлусконі у боротьбі за владу використав властиві середнім верствам італійського населення «антиетатистські» установки, давню традицію негативного ставлення до державного апарату. Вважається, що, наприклад для багатьох італійців ухилення від сплати податків не є аморальним, і успіх у нелегальній «грі» з державою сприймається як те, чим можна пишатися. Можливо, такий погляд є певним перебільшенням, проте деякі специфічно італійські реалії він, безперечно, ображає.

«Вперед, Італія!» – винятково лідерська, вождистська організація, абсолютно залежна від свого харизматичного лідера. Велику роль у її популярності зіграли ЗМІ, які належать самому С. Берлусконі. Італії післявоєнних десятиліть була властива хронічна політична нестабільність, постійні урядові кризи (політичні актори змінювалися набагато рідше, ніж уряди). Х. Функе і Л. Ренсманн вважають, відбулось зростання політичної індиферентності населення, зневіру багатьох громадян у можливості існування корисного для них і не корумпованого уряду. Такі настрої успішно використав С. Берлусконі, «антипартійна партія» якого апелювала до виборців із міркуваннями на зразок «що корисного «простій людині» від цих продажних партій». Вождизм, уміле маніпулювання контрольованими ЗМІ, апеляції до почуттів «простого італійця» становлять популістські риси «Forza Italia». Характерним для популізму є поєднання у її програмі традиційно правих (націоналістичних) акцентів із ліберальною економічною програмою [379].

Досить своєрідно популізм виявив себе у сучасній внутрішній політиці Нідерландів. На самому початку 2000 років репутацію популіста (часто у сполученні з визначенням «ультраправий») мав Пім Фортайн, лідер партії «Список Піма Фортайна» (СПФ). Ця партія виникла напередодні виборчої кампанії 2002 р., і головний акцент у своїй агітації зробила на проблемі імміграції. Незважаючи на вбивство самого П. Фортайна за дев'ять днів до голосування, створена ним партія, що вперше брала участь у виборах, отримала 17 % голосів, і разом з християнськими демократами та лібералами узяла участь в урядовій коаліції. На дострокових виборах у січні 2003 р. підтримка виборців виявилася значно меншою (5,7 %), а на виборах 2006 р. СПФ до парламенту не потрапив.

Сам П. Фортайн – соціолог, до 2001 р. колумніст у консервативному часописі, а також ведучий щотижневого шоу на ТБ. Ще до свого дебюту як діючого політика він був відомий гострою критикою голландської політичної еліти, «апаратників» і лівих інтелектуалів. На думку П. Фортайна, ця еліта монополізувала політичний простір країни, нав'язуючи усім свої «недоторкані» принципи мультикультуралізму, держави загального добробуту. За визначенням К. Воссена, антиелітизм П. Фортайна був близький до улюбленої популістської формули «змови еліт» проти простих людей. З іншого боку, засновнику СПФ не була властива популістська «глюрифікація» «простого народу». З погляду П. Фортайна, політика мала б бути змаганням яскравих лідерів, а еліти – виконувати роль просвітників і керівників, «пастирів» народу. Натомість у сучасних Нідерландах вони цю роль втратили. Свого часу увагу громадськості привертала критичні висловлювання П. Фортайна на адресу провідних голландських політиків – за вульгарну вимову, поганий одяг. Він одягався дуже дорого та імпозантно, створюючи показово аристократичний імідж.

На його думку, іслам є доктриною, цілком несумісною з європейськими принципами свободи та толерантності до меншин. Європа не може бути терпимою до тих, хто руйнує властиву їй толерантність – ось логіка міркувань політика. Ця обставина мала певні точки перетину з його критикою ісламської імміграції до Голландії та Європи, в якій П. Фортайн бачив загрозу базовим європейським цінностям.

Жорстка критика політичного істеблішменту Голландії та певний ухил до харизматичного лідерства дають підстави говорити про популістські риси у діяльності П. Фортайна і його партії. На відміну від класичних популістів, П. Фортайн не прагнув бути цілком «своїм» для простих людей, і на відміну від правих радикалів критикував іслам не як загрозу традиційним національним цінностям, а як загрозу цінностям свободи.

До нідерландських політиків із популістськими рисами інколи зачисляють Герта Вілдерса й очолювану ним «Партію свободи». Партія відома своєю радикально антиісламською позицією. Г. Вілдерс захищає теорію мусульманської змови, спрямованої на ісламізацію Європи, виступає з пропозицією заборонити Коран (як текст, що обґрунтовує тоталітарну за духом ідеологію), і депортувати з Нідерландів мусульман, які не хочуть асимілюватися у країні. Він відомий своєю послідовно проізраїльською позицією. «Партія свободи» обстоює розширення механізмів прямої демократії, запровадження прямих виборів мерів, поліцейських комісарів і суддів.

На думку В. Ачкасова і А. Лінецького, у Західній Європі крайні праві, що дорівнює «популісти» (названі автори вважають ці визначення дуже близькими), у 1990– на початку 2000 років перетворилися з політичних маргіналів у повноцінних учасників політичного процесу. Важливим чинником зростання впливу правих популістів стала масова міграція. Партії цього табору у своїх програмах поєднують неоліберальні економічні

рецепти з авторитарною та націоналістичною соціокультурною політикою. Спільною рисою крайньо правих є особлива увага до проблеми злочинності. За деякими винятками, вони мають подібний «електоральний профіль» – серед їхніх виборців переважають молоді нерелігійні чоловіки з невисоким рівнем освіти, з робітничого середовища [11].

У певному сенсі новітній популізм став реакцією на інтеграційні процеси в Європі та глобалізацію. Глобалізація сприяє розмиванню, руйнації традиційних національних ідентичностей. Реакцією тих, кому зміни несуть втрати та нові проблеми, стає пошук та актуалізація вужчих, локальних культурних самовизначень, у тім числі у формі «субнаціональних» чи націоналістичних рухів – каталонського, баскського, шотландського, місцевих рухів у Баварії, Бретані, Окситанії, Ельзасі тощо. У зв'язку з цим автори цитують французького дослідника Рене Монза: «Одна з ідей, милих серцю цього типу екстраправих регіоналістів, полягає у тому, що можна бути французом і арабом або чорношкірим французом, але значно важче бути арабом і нормандцем чи чорношкірим провансальцем».

Загальний висновок В. Ачкасова та А. Лінецького є вельми критичним. На їхню думку, в останні роки «правий популізм є небезпечним для демократії, особливо на сході Європи, оскільки він апелює до неконтрольованої мобілізації мас, причому не в ім'я творчої праці, а в ім'я руйнування. Використовуючи утопічні та масові ілюзії, популізм акцентує на існуючих відмінностях між умоглядним демократичним ідеалом і реально існуючою недосконалою демократією» [11].

Підсумовуючи, можемо сказати, що популізм у посткомуністичних країнах Східної Європи виявив себе варіативно. Це було зумовлено відмінностями їхньої політичної культури, сукупністю різних обставин політичного життя та соціально-економічного розвитку.

У Польщі «Самооборона» А. Леппера використовувала для просування до влади апеляції до настроїв громадян із невисокими доходами та рівнем освіти, не вдаючись до націоналістичної риторики [331].

Ідеї популізму були присутні в блоці «Велика Румунія», яка діяла швидше як націоналістична партія, використовуючи популістську схему протиставлення «свого» і «чужого», спрямовуючи незадоволення громадян на національні меншини. Як видається, серед нових країн Європейського Союзу найбільшого успіху популісти домоглися в Угорщині. Уряди В. Орбана та його партії «Фідес» у внутрішній політиці діють, враховуючи розуміння нації як тотожного етносу поняття. Прагнучи до ціннісно-культурної уніфікації угорського суспільства, вони повною мірою використовують популістський прийом пошуку та переслідування ворожих мадярській нації «чужих».

В економічній політиці «Фідес» сповідує ліберальний підхід. Діючи, по суті, за логікою популістського протиставлення волі більшості («народу») складній системі інститутів, захисту прав меншості, В. Орбан встановив в Угорщині майже авторитарний, за мірками ЄС, режим [33].

Зростання популізму в країнах Західної Європи, що спостерігається з 1990 років, має багато особливостей. Перша з них полягає у тому, що ці сили загалом схильні до націоналістичної ідеології та риторики. Друга особливість є критичне ставлення до ЄС, намагання послабити вплив глобалізаційних процесів на їхні країни. Третя характерна риса західноєвропейського популізму – гостра критика масової імміграції, що визнається загрозою традиційним європейським цінностям і культурі.

Ці особливості загалом наближують популістів до табору правих радикалів, що дає деяким дослідникам підстави вважати, що популізм і правий радикалізм є різновидами однієї ідеології, і різниця між ними має

кількісний (популісти схильні до менш радикальних рішень), а не якісний характер. Проте є політичні характеристики, які дають змогу відмежувати популістів від класичних правих радикалів. Одна з них – загалом позитивне ставлення популістів до демократії та електоральних процедур. Натомість праворадикалам властиве переконання у рятівних можливостях авторитаризму. Популісти у боротьбі за владу використовують демократичні інститути, вважаючи основою своєї легітимності. Іншою специфічною рисою сучасного західноєвропейського популізму є поява сил, які обстоюють принципи вільного ринку, обмеження державного регулювання економіки та податкового тиску, у сполученні із закликами до протекціоністської політики.

Важливою передумовою відносного успіху популістів у Західній Європі стало скептичне ставлення багатьох громадян до традиційних партій, які вони перестали ототожнювати зі своїми реальними проблемами й інтересами. Варто погодитися з думкою, що у деяких країнах надмірне посилення стабільного «політичного центру» призвело до радикалізації протестних настроїв, у тім числі і зсуву електоральної підтримки у бік популістів.

Сьогодні спільною рисою більшості популістських партій Європи, Західної і Східної, є позитивне ставлення до режиму президента В. Путіна та зовнішньої політики РФ. Вони сприймають як приклад сильної «національної» політики, не обмеженої впливом жодних наддержавних структур. Симпатії частини європейських правих та популістів викликає і відверта ворожість російського режиму до лібералізму, намагання актуалізувати цінності, які позиціонуються як «традиційні».

Можна також вважати, що і яскраво лідерський характер вищої російської влади суголосний вождистським схильностям популістів. Зі свого боку, РФ, ставши на шлях розхитування європейської системи безпеки, конфлікту з розвиненими країнами Заходу, шукає в Європі

союзників і вдається до фінансової підтримки європейських правих радикалів та популістів.

Висновки до розділу 4

У багатьох країнах Західної Європи часом швидкої актуалізації популізму виявилися 1990 роки. Сьогодні популістські сили «старої Європи» характеризують, по-перше, схильність до різних форм націоналістичної риторики та ідеології; по-друге, критичне сприйняття ЄС і процесів глобалізації; по-третє, негативне ставлення до масової імміграції. Специфічною новою рисою західноєвропейського популізму є поява рухів і політиків, які, як популісти у риториці та політичних технологіях, обстоюють принципи вільного ринку, обмеження державного регулювання, скорочення податкового навантаження, часто-густо поєднуючи їх із закликами до протекціоністської політики.

У країнах Східної Європи популізм повернувся на політичну сцену після краху, на рубежі 1980–1990 років, комуністичних режимів. У цьому регіоні Європи популізм набув націоналістичного характеру. Водночас зусилля нових еліт східноєвропейських країн з інтеграції у загальноєвропейські структури, які мали підтримку стабільної більшості населення, певний час перешкоджали поширенню на сході Європи антиєвропейських настроїв, властивих популістам у західноєвропейських країнах.

Хоча більшість посткомуністичних країн розвивалися у рамках демократичного суперництва правоцентристських і лівоцентристських сил, у деяких східноєвропейських державах здобули владу політики, які надто наблизилися до межі, за якою демократія переходить в авторитаризм.

Йдеться про режим В. Мечіара у Словаччині, уряди В. Орбана та «ФІДЕС» в Угорщині.

РОЗДІЛ 5

СУЧАСНИЙ ПОПУЛІЗМ ЯК ТЕХНОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ

5.1. Популізм у діяльності партій і урядів у посткомуністичних країнах (на прикладі Росії та Білорусі)

Феномен популізму – актуальний для політичного життя так званих пострадянських країн – суверенних держав, якими стали республіки колишнього СРСР після його розпаду у 1991 р. У рамках нашого дослідження вважаємо, що доцільно звернути спеціальну увагу на популізм у Росії та Білорусі – країнах-сусідах України, які на момент дезінтеграції Радянського Союзу мали подібні до українських соціально-економічні та політичні умови. Російська Федерація була і залишається найпотужнішою та найвпливовішою країною пострадянського простору. Особливості її внутрішньополітичного розвитку зараз критично позначаються і для України. У такому контексті питання популізму у РФ набуло сьогодні особливої актуальності.

Популізм у Росії/РФ не є явищем цілковито новим, невідомим у попередні епохи її історії. Як ми з'ясували у попередніх розділах, в істотно відмінних від теперішніх формах, популізм з'явився у суспільно-політичному житті цієї країни ще у ХІХ ст. Маємо на увазі революційно-демократичний рух, відомий як «народництво», метою якого було «справедливе» соціалістичне суспільство. Народники свою головну соціальну опору бачили у селянстві. Загалом народництво можна вважати російською формою аграрного популізму ХІХ ст. З іншими версіями популізму (популістських рухів) його поєднує протиставлення «народу»

(селянства) як фундаменту суспільства, носія справжніх етичних і соціальних цінностей, ворожій його інтересам «паразитарній» еліті [44].

Британський соціолог С. Кларк висловив думку, що теоретична і політична традиція російського народництва (зауважимо, що в англомовній літературі названий феномен визначається тим самим терміном “populism», що й всі інші різновиди та прояви популізму) суттєво вплинула на формування ідеології «марксизму-ленінізму», чи то більшовизму [343].

З його погляду, «...російський марксизм постав безпосередньо з народництва, і особливості марксизму-ленінізму можна простежити безпосередньо до теоретичних традицій російського народництва». С. Кларк назвав низку виразно народницьких рис в ідеологічних побудовах «марксизму-ленінізму».

У зв'язку з цим привертають увагу роздуми американського дослідника Девіда Бранденбергера, який вважає, що у новітній історії Росії популістські методи впливу на маси використовувалися у сталінські часи. З його погляду, з кінця 1920 років більшовицьке керівництво СРСР відчуло потребу у створенні нової системи пропагандистських гасел і образів, які, напередодні «великого перелому» (переходу до політики прискореної індустріалізації, насильницької колективізації тощо), могли б стати ефективнішим засобом мобілізації мас. Жорсткі марксистські схеми, невід'ємною складовою яких було протиставлення класового й етнічного, виявилися тоді нездатними необхідним для влади чином впливати на свідомість людей. Відтак партійні ідеологи узялися за пошук «корисного минулого», формування новітнього пантеону радянських героїв, життя яких мало б слугувати зразком правильного, революційного способу життя [35].

За Д. Бранденбергером, «введення в обіг героїчних розповідей про недавнє (чи давнє) минуле працювало на формування спільного наративу, на який могло б опертися усе суспільство. В його основу покладений

патріотичний поклик, який мав значно ширше соціальне застосування, аніж примітивне та безособове випинання матеріалістичних і класових догматів, що відрізняли попереднє десятиліття». Раніше засуджуваний як хибне буржуазне поняття «патріотизм» у новій «синтезованій» радянській формулі був реабілітований. Обов'язковою складовою реформованого ідеологічно-патріотичного наративу стала і категорія «дружби народів».

На думку названого дослідника, описана тут трансформація мала популістську природу, оскільки була політичною кампанією, яка ініційована «згори» та покликана мобілізувати маси за допомогою експлуатації низових почуттів і переконань. Йшлося, звісно, не про популістську ідеологію, а про популістський спосіб мобілізаційної агітації. Д. Бранденбергер провів загальну аналогію між сталінськими ідеологічними побудовами та пропагандою багатьох авторитарно-популістських режимів, які існували у країнах Латинської Америки у ХХ ст.

Д. Бранденбергер також цілком справедливо, на нашу думку, з'ясував, що вже з другої половини 1930 років в «інтернаціональному» радянському патріотичному наративі відбувся доволі різкий зсув у бік «русифікації». Основним джерелом його поповнення стали сюжети та персонажі власне російської дореволюційної історії на тлі проведення у республіках масових репресій за клішованим звинуваченням у «буржуазному націоналізмі». Росіяни в офіційних пропагандистських побудовах серед радянських народів постали «першими серед рівних», народом, що згуртовує всі інші, був лідером у революційному русі. З погляду Д. Бранденбергера, Сталіна жодним чином не можна вважати російським націоналістом, а «російськоцентрична риторика» була потрібна владі «винятково для того, щоб змусити росіян служити загальносоюзним інтересам» [35].

Хоча популізм як політична риторика, метод маніпуляційного впливу на свідомість мас використовують диктаторські режими, повний спектр його проявів можливий лише в умовах політичного плюралізму, відкритої та конкурентної політичної боротьби. Міцний зв'язок популізму з демократією вже був показаний вище. Актуальною складовою політичного життя Росії (тоді ще як частини СРСР) популізм став у роки реформ, які розпочав у середині 1980 років новий керівник компартії Михайло Горбачов, і які, принаймні на початку, зумовили демократизацію політичного устрою країни.

Про появу певних форм популізму у радянському/російському суспільстві років «перебудови» зазначав В. Заславський. (Це явище, з його погляду, поширювалося переважно у РСФРР, серед етнічних росіян, оскільки в інших республіках СРСР сильнішою основою для «масової мобілізації» (до політичних дій) виявився націоналізм).

Яскравим популістським слоганом користувався М. Хрущов, поставивши завдання «наздогнати і перегнати Америку», пообіцявши за 20 років побудувати в СРСР комунізм. М. Хрущов розгорнув широку програму реформування економіки. Головним завданням на початку 50-х років стало вирішення продовольчої проблеми, яка потребувала радикальних реформ усього процесу сільськогосподарського виробництва. Початок реформування було покладено на вересневому 1953 р. Пленумі ЦК КПРС, який намітив заходи, спрямовані на піднесення сільського господарства. У середині 50-х років ХХ ст. сільське господарство завдяки пріоритетності його розвитку вперше стало рентабельним. Валова продукція сільського господарства за 1954–1958 рр. порівняно з попередньою п'ятирічкою збільшилась на 35,3 %. Різке піднесення сільськогосподарського виробництва було зумовлене сукупною дією багатьох чинників:

- 1) посилення матеріальної зацікавленості колгоспників у суспільному виробництві завдяки зростанню закупівельних цін на сільгосппродукцію;
- 2) створення умов для розвитку особистого господарства колгоспників (зниження податків, тверді суми оподаткування відповідно до розмірів присадибних ділянок);
- 3) здійснення переходу від жорсткого планування до поєднання планування з господарською самостійністю колгоспів;
- 4) зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства;
- 5) підвищення освітнього рівня керівників сільгоспвиробництва.

Однак економічне піднесення другої половини 1950-х років виявилось нестабільним, оскільки реформи були половинчастими (не торкнулися основ адміністративно-командної економіки) і непослідовними, належно не обґрунтованими. Колгоспам нав'язували нові технології, сільське господарство стало полігоном для непродуманих нововведень і надпрограм (передбачалось перейти до вирощування нових культур, зокрема великої кількості кукурудзи на загальній площі близько 28 млн га; розорювалися цілині землі; ставили завдання наздогнати і перегнати США за кількістю виробництва м'яса, молока та масла на душу населення; обмежувалося присадибне господарство). Кожна з розглянутих надпрограм тією чи іншою мірою зазнала краху. Нездійсненими їх робили грандіозні масштаби, волюнтаристські методи, форсовані темпи, які характерні для функціонування командно-адміністративної системи.

Починаючи з 1958 р., у сільському господарстві розпочався спад. З 1958 до 1964 р. обсяг валової продукції у сільському господарстві України збільшився всього на 3 %. За цей самий період на 8 % впало виробництво продукції тваринництва. Посуха 1963 р. посилила скруту з забезпеченням населення продовольством.

Було зроблено деякі послаблення в ціноутворенні та податковій політиці. Найважливішою реформою «великого десятиліття» була зміна галузевого управління промисловості територіальним. На зміну міністерствам прийшли територіальні ради народного господарства (раднаргоспи). Цією реформою намагалися зменшити тиск центру на підприємства. Проте реформа не дала значного ефекту, підприємства могли здобути самостійність лише в умовах ринку. В 1965 р., коли раднаргоспи були ліквідовані, наводили багато прикладів їхньої неефективності.

Останнє нововведення Хрущова – поділ партійного апарату за виробничим принципом (на промислові та сільські обкоми й райкоми). Це була остання спроба реформувань.

Важливими були соціальні програми М. С. Хрущова:

- пенсійна реформа 1956 р. підвищила середній розмір пенсій за віком більше ніж удвічі по інвалідності – у 1,5 раза. Виплачували пенсії колгоспникам;

- зросли асигнування на охорону здоров'я, скасовували плату за навчання;

- збільшилися капіталовкладення в житлове будівництво, яке зводилося небаченими темпами;

- тривалість робочого дня скоротилась до 7 год., запроваджувався п'ятиденний робочий тиждень.

Отже, реформи М. Хрущова мали багато позитивних моментів, але внаслідок половинчастості та непослідовності кардинальних змін в економіці не відбулося. Проведена в 1961 р. грошова реформа негативно позначилася на життєвому рівні населення, призвела до зростання цін. Після посухи 1963 р. виникла продовольча криза, населення було поставлене на межу голоду, вводились картки на хліб.

У цих умовах з ініціативи його найближчого оточення в жовтні 1964 р. Пленум ЦК КПРС звільнив М. С. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС і голови Ради Міністрів СРСР.

Результатом реформ став перехід державного соціалізму від форми з пануванням особистості до форми з пануванням номенклатури. М. Хрущов врятував державний соціалізм від цієї кризи.

Він врятував КПРС, її апарат від розплати за жахливі злочини від суду народу. М. Хрущов непросто провів реформи для апарату. Він створив нову модель життя бюрократії, нову модель життя простої людини: частково давши нову змогу зміцнення свого життя за розвиненого соціалізму, а частково запевнивши у прийдешніх благах комунізму.

М. Хрущов своїми реформами сутнісно заклав підвалини після сталінської номенклатурної форми державного соціалізму, і допоміг цьому устрою протриматися ще одне десятиліття. Л. Брежнєв і його оточення творчо розвивали та зміцнювали отриману спадщину.

Інша річ, що сам М. Хрущов не зміг вписатись у створений ним післясталінський соціалізм. Навіть такий видатний лідер не міг подолати генетичну спадковість державного соціалізму, його дедалі більшу нездатність турбуватися про народ і його прогресуючий інтерес до привілеїв для бюрократії. Тому реформи М. Хрущова для бюрократії не могли узгодитися з його ж реформами для народу.

І ще один урок епохи М. Хрущова. У поєдинку апарату популістського лідера зі своїм апаратом обов'язково перемагає апарат.

Популізм – навіть найщиріший – недостатній для успіху у цій боротьбі. Для перемоги над бюрократією потрібна інша концепція – концепція ладу, в якому апарат втрачає контроль над власністю. Тільки у цьому випадку докорінно змінюється характер державного механізму та вірних.

За логікою В. Заславського, радянська економічна система була нежиттєздатною та потребувала радикальної ломки, переходу до вільної ринкової економіки. Потужним чинником, який визначав у той момент кризу цілої радянської системи, було вкрай негативне ставлення населення до її загальновідомих ганджів – певних привілеїв частини комуністичної бюрократії (так званої номенклатури), хронічних дефіцитів товарів масового споживання, дуже повільного реагування торгівлі на зміни попиту, які почали сприйматися як абсолютно нетерпимі. Проте незадоволена ситуацією більшість громадян насправді звикла до моделі патерналістської держави, поділяла ідеал суспільства загальної рівності, мінімального рівня соціального розшарування. Ринкові реформи, перші їхні кроки, неминуче вели до руйнування радянської економіки, радянської системи цінностей, до прискореної майнової диференціації населення тощо [102, с.66].

Автор вбачав протиріччя у вимогах прибічника масової перебудови, вважаючи їх популістськими за своїм характером. З нашого погляду, протиріччя існувало між неминучими об'єктивними наслідками радикальних економічних змін і суб'єктивними бажаннями «простих» людей, чиє невдоволення соціалістичною системою ґрунтувалося на несприйнятті властивих їй елементів нерівності, а також на прагненні домогтися вищого рівня особистого споживання.

Відтак від запропонованих верхівкою реформ люди очікували не того, до чого вони насправді вели. Для позначення позиції противників ринкових реформ, які активізувалися в СРСР наприкінці 1980-х років, В. Заславський використав термін «державний популізм». «Державний популізм» виступив тоді за збереження державної власності та сильної патерналістської держави. Йому властива була сильна недовіра до інтелігенції та критика влади за корупцію, бажання не допустити подальших реформ в економіці [114].

Соціальною опорою такого популізму стали працівники потужних підприємств військово-промислового комплексу. Натомість альтернативний державному «ринковий популізм» був представлений, за В. Заславським, шахтарями, які страйкували у 1989 р., вимагаючи підняття рівня зарплати, поліпшення умов праці та надання шахтам економічної й юридичної самостійності. (З нашого погляду, таке рішення в умовах тоді ще державної економіки насправді могло вести лише до посилення загальноекономічної кризи та дезорганізації) [105].

Про те, що вже перші «паростки» демократії у Радянському Союзі у роки «перебудови» супроводжувалися масштабними проявами популізму, зазначив і А. Малько. Зокрема, під час, як з'ясувалося згодом, виборів до Верховної Ради СРСР депутати озвучили обіцянки, виконання яких потребувало б коштів, у 5 разів більших за річний національний дохід країни. Дослідник відзначив відверто популістський, на його думку, характер багатьох нормативних актів російської влади у момент її нетривалого протистояння з СРСР та у перші роки після перетворення колишньої РСФРР у незалежну державу [203, с. 106].

На наш погляд, цікаве визначення деяких популістських за сутністю проявів у політичному житті Росії середини 1990 років запропонував А. Пригожин (хоча сам автор не вживає терміна «популізм»). На його думку, Росія загалом належить до так званого лідерського типу суспільств. «Це означає, – пише А. Пригожин, – що у нас (у Росії. – *І. К.*) не розвинутий соціальний порядок, тобто договірні норми, цілі і зв'язки, свідомо випрацьовані і усіма визнані».

Другим яскравим прикладом проведення змін і реформ був Б. Єльцин, його програма містила і низку позитивних змін для російського суспільства та популістських гасел.

У серпні 1991 р. Б. Єльцин очолив опір антидемократичному путчу Державного комітету з надзвичайного стану (ГКЧП). Його рішучі дії

сприяли розгрому путчистів – 22 серпня 1991 р. своїм указом призупинив, а потім заборонив діяльність КПРС. У грудні 1991 р. підписав спільно з керівниками Білорусії і України Біловезьку угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД) і розпуск СРСР. Із 1992 р. Борис Єльцин керував економічними та політичними реформами в Росії. Перший етап економічних реформ, так звану «шокову терапію», проводив уряд Є. Т. Гайдара (1992). У ході лібералізації цін ринок наповнився товарами, але значна частина населення не могла скористатися благами ринкової економіки внаслідок різкого падіння рівня життя. Навіть підтримка Єльцина не врятувала уряд Гайдара. Наприкінці 1992 р. в результаті компромісу прем'єр-міністром став В. С. Черномірдин. Саме йому вдалося протриматися довше за всіх на цій посаді (до 1998 р.). В умовах економічної кризи загострилися протиріччя в політичній системі між виконавчою та законодавчою гілками влади, які не могла відрегулювати злегка підправлена радянська конституція. Фоном поглиблення кризи стала дискусія навколо проектів нової Конституції Російської Федерації. Супротивні сторони Президент і Верховна Рада (на його бік, у підсумку стали віце-президент А. В. Руцькой і голова Конституційного суду В. Д. Зорькін) намагалися апелювати до народних мас.

У вересні 1993 р. за президентським указом № 400 «Про поетапну конституційну реформу в Російській Федерації» розпущено Верховну Раду Російської Федерації, ліквідовано систему Рад. Конфлікт про вибір шляху країни призвів до збройних зіткнень. Підтримка силових структур забезпечила перемогу президенту. На референдумі в грудні 1993 р. прийняли нову Конституцію Російської Федерації, яка ліквідувала систему Рад і перетворила Росію в республіку президентського типу.

«Парад суверенітетів» в останні роки існування СРСР, одним із ініціаторів якого був Б. Єльцин, призвів до зростання сепаратистських настроїв всередині Російської Федерації. Найбільш крайні форми цей

процес набув у Чеченській республіці (фактично відокремилася від Росії). Наприкінці листопада 1994 р. Б. Єльцин санкціонував введення військ Чечні для відновлення «конституційного порядку».

Президент самопроголошеної Чеченської республіки генерал Джохар Дудаєв закликав до опору федеральним військам, що призвело до першої Чеченської війни (1994–1996). Згодом Б. Єльцин називав Чеченську війну найважчим рішенням у своєму житті. Невдачі армії, нездатність держави сформулювати свої цілі в цій війні негативно позначилися на рейтингу президента. Проте у 1996 і Б. Єльцин прийняв рішення балотуватися на другий термін (альтернативою йому був лідер КПРФ Г. А. Зюганов). Перший тур не виявив переможця, розрив між Єльциним і Зюгановим виявився мінімальним. Третім був О. І. Лебідь, якого призначили секретарем Ради Безпеки, що відіграло свою роль перед голосуванням у другому турі.

Під час передвиборної кампанії стався розкол всередині команди президента. Б. Єльцин змушений був розлучитися з частиною свого найближчого оточення. Перемігши у другому турі (близько 55 % голосів), Єльцин знову став президентом. Важка виборча кампанія позначилася на здоров'ї президента, у нього стався сильний серцевий напад.

Другий термін президентства Б. Єльцина відзначений зменшенням його безпосереднього впливу на соціально-економічне життя країни, що було пов'язано з частим погіршенням стану здоров'я президента, а також пошуками майбутнього наступника.

Спроба активізувати економічні реформи, залучаючи молодих реформаторів – віце-прем'єрів Б. Є. Немцова і А. Б. Чубайса (1997) і прем'єр-міністра С. В. Кириєнка (1998) – не вдалася. За Б. Єльцина країна пережила Серпневу економічну кризу і дефолт (відмова держави сплачувати за своїми борговими зобов'язаннями). Нестабільність єльцинської політичної системи виявилася в прем'єрській «чехарді» 1998–

2000 рр. (С. В. Кириєнко, знову В. С. Черномирдін, Є. М. Примаков, С. В. Степашин, В. В. Путін).

У 1999 р. лише близько двох десятків голосів не вистачило для того, щоб почати процедуру усунення президента від посади (хоча завершити її за конституцією було б у край складно). Не випадково в останні роки на президента, який часто хворів, все активніше намагалися тиснути різні групи впливу, підтримувані бізнес-кланами. У серпні 1999 р. Б. Єльцин призначив виконуючим обов'язки прем'єр-міністра маловідомого керівника ФСБ В. Путіна. Рішучі дії нового прем'єра під час серпневого вторгнення (1999) чеченських бойовиків до Дагестану забезпечили йому суспільну підтримку. У грудні 1999 р. Б. Єльцин достроково подав у відставку.

Згідно з Конституцією виконувачем обов'язків президента став В. Путін. Після відставки Б. Єльцин керував власним фондом, працював над мемуарами.

Лідерське суспільство залежне від особистих якостей глави держави. У складний період переходу від радянської системи до (як сподівався тоді названий дослідник) демократії та громадянського суспільства з'являється низка форм патологічного, за його визначенням, політичного лідерства. На нашу думку, всі вони мають саме популістські, більш чи менш виражені, риси. Серед них, зокрема, певна ідеалізація «народу» (чи то тієї більшості громадян, що не має привілеїв чи значного соціально-економічного впливу), заклики до надмірно простих і водночас рішучих рішень і дій, вождистські акценти тощо. А. Пригожин наголосив, що «...на суспільному рівні, де немає досвіду самостійних політичних суджень ... наші співгромадяни виявляють більше готовності реагувати на жест чи гасло».

Вищезгадані московські дослідники Ю. Аверін та В. Солохін звернули увагу на прояви популізму у діяльності нижньої палати російського парламенту – Державної Думи. Їхня робота ґрунтується на

даних другої половини 1990 років, актуальних на момент виходу названої публікації. Ю. Аверін та В. Солохін [1, с.80] намагалися показати суспільно-політичні та інституційні механізми, які спрямовували діяльність Думи на популістські рейки. Названі автори виявили дуже велику кількість звернень громадян до парламенту, за їхньою оцінкою, значна частина таких звернень належала до компетенції виконавчої влади або правоохоронних органів.

Суспільство очікує та вимагає від парламенту надто багато. «Нерозвиненість у Росії громадянського суспільства, брак у його рамках сильних партійних і профспілкових структур, здатних ефективно регулювати та «каналізувати» ці вимоги, призводить до зростаючого тиску на органи державної влади». Наслідком такого стану речей є перевантаження Державної Думи певним суспільним запитом.

Натомість конституційні можливості її впливу на виконавчу владу вельми обмежені, тому що практика взаємин парламентарів та урядовців, яка склалася фактично, лише погіршує ситуацію. Результатом є ухвалення Думою популістських законів, які практично дуже складно реалізувати (прикладом такого закону автори вважають закон «Про ветеранів», прийнятий російським парламентом у 1995 р.). Проте найбільше популізм у діяльності Державної Думи виявляється у численних необов'язкових рішеннях – постановах, зверненнях і заявах. Ю. Аверін та В. Солохін зробили висновок, що «...популізм Державної Думи обумовлений не злою волею депутатів, а повною мірою дією об'єктивних чинників і соціальних механізмів [293, с. 30].

Слабкість законодавчого і представницького органу і надмірна підконтрольність його діяльності виконавчій владі з одного боку, провокує прагнення втручатися у діяльність виконавчої влади, з іншого – породжують у депутатів почуття безвідповідальності за законопроекти та

постанови, які вони приймають». У сукупності це дискредитує інститути представницької системи, посилює її нестабільність.

Важливим для розуміння проблеми популізму у Росії початку 2000 років є її оригінальний теоретичний аналіз, який провів швейцарський соціолог Ф. Казула у «Гегемонія і популізм у путінській Росії. Аналіз російського політичного дискурсу» (Білефельд, 2012). Головне завдання Ф. Казули, який застосував у роботі метод дискурс-аналізу, «пошук пануючих дискурсивних формацій» у СРСР/Росії з 1980 років і до 2008 року. На думку дослідника, з другої половини 1990 років у Росії почав утверджуватися новий дискурс «державників» [339].

Саме з його появою пов'язано формування офіційної ідеології «путінської» епохи. Її важливим елементом став популізм. У країні з нерозвиненою політичною культурою, яка майже не мала досвіду не лише демократії, й помірною конституціоналізму, якою є РФ, масам потрібний президент-лідер, здатний представляти інтереси «народу» у протистоянні з парламентом, урядом та, особливо, «численною і корисливою бюрократією». Це має очевидний генетичний зв'язок із давньою формулою російського політичного життя – трикутником «цар – народ – бояри», в якому «добрий цар» захищає скривджений «народ» від поганих «бояр». Відтак постає хрестоматійно популістська схема «особливих стосунків» лідера (президента) і «народу».

Варто погодитися з висновком автора дослідження (який, як видається, поділяє й автор рецензії), що за такої системи взаємин лідер не зацікавлений у вдосконаленні існуючих владно-політичних інститутів, бо саме їх неефективність сприяє збереженню його особливого статусу та впливу.

Про популістський характер путінського режиму наголошує політолог з Ірландії (університет м. Лімерік) А. Хрисогелос. Для окреслення риторики та політичного «самопозиціонування» російської

влади цілком надається класична популістська формула, яка передбачає, що існує однорідний, «монолітний» «народ», чиї інтереси мають бути виражені та захищені від ворожих йому привілейованих «еліт». За визначенням А. Хрисогелоса, «режим Путіна є популістським тому, що висуває візію недиференційованого народу, який має бути представлений через сильне лідерство, що санкціонується значною більшістю на подібному на плебісцит електоральному змаганні, якому не перешкоджають конституційні обмеження». «Путінський режим, – зазначив дослідник, – володіє ключовою характеристикою популізму – монолітний народ виражає свої погляди у безпосередній спосіб, – і водночас використовує популістські методи, роблячи своєю мішенню еліти за кордоном, або ж налагоджуючи зв'язок між «девіантними» групами всередині країни (ліберали, гомосексуалісти) і ворогами за її межами» [342].

На думку А. Хрисогелоса, саме популістські риси режиму В. Путіна зробили його привабливим для багатьох партій популістського гатунку у Європі – найперше праворадикальних, але також і для деяких радикалів лівого спрямування.

У зв'язку з цим А. Хрисогелос відзначив очевидні спільні риси зовнішньої політики Росії з зовнішньополітичним курсом популістів у Латинській Америці та ісламському світі (зокрема, з режимом прем'єр-міністра Ердогана у Туреччині). Якщо популісти у внутрішній політиці протиставляють «демократію» як право більшості «демократії» як системі стримувань і противаг, захисту прав меншин, то у зовнішній ідеться про протиставлення інтересів суверенної держави (чи того, що подається як національний інтерес) заснованому на правилах «глобальному правлінню» (легальному світовому порядку) та країнам Заходу, які його підтримують.

З нашого погляду, популістські грані політичної ролі та іміджу російського президента помітно дисонують з фактичним змістом багатьох

дій і рішень російської влади, які в економічній сфері є втіленням доволі жорстких підходів. Сьогодні російську економіку характеризує досить жорстка тарифна політика, помірний державний борг, у поєднанні зі стабільно низьким рівнем зарплат у бюджетній сфері (поза межами теперішньої та історичної столиць, деяких найбільших міст). У Росії не існує прогресивного податку, існує величезний, набагато більший, ніж у Європі, розрив у доходах різних соціальних верств, а її найбагатші громадяни надто мало сприяють поповненню державної скарбниці [342].

Західні політологи висловили думку про формування у Росії популістської загрози існуючому режиму. Про це йдеться, зокрема, у статті Ф. Хілл та Х. Тобурн. Якщо популізм теперішньої російської влади можна визначити як «популізм згори», то значною небезпекою для неї може стати зростання «популізму знизу». Російська ліберальна опозиція, яка наприкінці 2011 р. спромоглася організувати масові протестні акції у найбільших містах, виявилася занадто слабкою, щоб суттєво змінити існуючий режим. Натомість на тлі значного сповільнення темпів економічного зростання, браку позитивних зрушень у маленьких містах і селах у країні спостерігається очевидне посилення ксенофобських і націоналістичних настроїв.

Набувають популярності заклики до реалізації політики, заснованої на етнічних засадах, втілені у відомому гаслі «Досить годувати Кавказ». Останнім часом для влади Росії справи розвиваються несприятливо, – констатували Ф. Хілл та Х. Тобурн. У такій ситуації нам видається очевидним висновок, що нещодавня анексія українського Криму дала путінському режиму (в умовах належного пропагандистського забезпечення цього злочинного акту) можливість, створивши у країні хвилю націоналістичної великодержавницької ейфорії, відчуття «реваншу» за уявні кривди, так би мовити, кинути дуже жирну кістку російським радикалам, тамуючи їхню агресію проти правлячих кіл.

Водночас за допомогою пропагандистського фантома «фашистської хунти» в Україні, яка нібито кривдить тут «росіян», російська влада успішно відволікає увагу своїх громадян від реальних проблем власної країни, рішень яких вона не бачить чи не бажає шукати. Гра з «образом ворога», позиціонування себе єдиним захисником від штучно перебільшених небезпек, є, вочевидь, популістським за духом пропагандистським прийомом, адже ґрунтується на використанні безкритичності буденної свідомості, її схильності пояснювати складні проблеми лише чиєюсь злою волею.

Про те, що саме популістські сили можуть стати потенційним конкурентом теперішньої російської влади, напередодні парламентських виборів у грудні 2011 р. писав Ігор Бунін. Сучасний російський популізм він охарактеризував як антибюрократичний, антикорупційний і «часто помірно-націоналістичний», який загалом дистанціюється від крайніх націоналістів. На думку І. Буніна, у сучасній Росії «для влади популізм – значно міцніший горішок, ніж інші опозиціонери [350].

Його не можна «збити» заявою про те, що викриття рідної корупції вигідне імперіалістичним розвідкам – цей аргумент викликає зворотну реакцію. Сумнівні епізоди у біографіях, наприклад, давні судимості за нетяжкі злочини, теж не надто ефективні у країні, мешканці якої із задоволенням слухають шансон про «Владімірській централ».

Відтак влада, широко застосовуючи адміністративний ресурс, намагається просто не допускати небезпечних опонентів до виборів. Виняток становить хіба партія В. Жириновського, який, попри виключно-демонстративну опозиційність, насправді повністю лояльна до влади. До популістів, яких таким способом усунули з виборчого процесу, І. Бунін зачислив впливового опозиційного діяча, блогера О. Навального, колишнього мера м. Архангельська О. Донського, відомого громадського активіста Є. Ройзмана.

Блокування популістів адміністративними методами можливе доти, допоки ситуація у Росії залишається досить стабільною. І. Бунін підсумував свої роздуми так: «Стримати популізм може «суспільний договір» як результат діалогу влади та найбільш активних і динамічних груп населення. Предметом цього договору могли б стати умови проведення комплексної (економічної і політичної) модернізації. Однак на сьогоднішній момент такий варіант виглядає не дуже ймовірним – превентивне самообмеження не властиве російській владі» [44].

Свої характерні особливості має популізм у сучасній Білорусі. Чимало дослідників погоджуються з тим, що виразні популістські риси властиві тому політичному режимові, який утвердився у цій країні після приходу 1994 р. до влади президента Олександра Лукашенка [151].

Білоруський політолог В. Карбалевіч оцінює цю подію як «народну» популістську електоральну революцію. Режим, який встановив у Білорусі О. Лукашенко, автор вважає популістським. В. Карбалевіч назвав цей режим «лукашизмом». На його думку, «лукашизму» притаманна низка особливостей, оригінальних характерних рис. Вихідним пунктом його формування стала відмова від послідовних ринкових реформ, консервація основних елементів радянської економічної та політичної системи.

Інституційним «каркасом» і механізмом керування білоруським суспільством стали трудові колективи. У Білорусі сформувався «авторитарний корпоративізм», характерною властивістю якого є те, що різні спілки чи корпорації (громадські організації, профспілки, церква тощо) не так представляють певні інтереси, скільки проводять державну політику.

Режим О. Лукашенка активно експлуатує ідею соціальної справедливості. Він у 1990 роки зміг завадити «обуржуазненню» колишньої радянської номенклатури, а очолена ним «народна революція» у Білорусі мала антиноменклатурний та антибуржуазний характер.

О. Лукашенко зумів зіграти на настроях мас, уміло розділяючи «народ» і винне у всьому погане «начальство». (Зауважимо, що протиставлення «народу» та ворожих йому «інших» – з найхарактерніший популістський прийом та ідеологічне кліше). «Лукашизму», з погляду В. Карбалевіча, властива ще одна характерна риса популізму – граничне спрощення усіх соціальних і політичних проблем, нав'язування суспільству думки про можливість простого вирішення. Режим О. Лукашенка постійно шукає ворогів, організовує «боротьбу» з ними. Самому О. Лукашенку властиві риси харизматичного лідера, де його харизма «не стільки політична, скільки моральна, і визначається словами «чесний», «справедливий», «щирий», «народний».

Успіх білоруського президента був би неможливий без фактичної монополії на ЗМІ. Отже, білоруський режим утвердився як популістський, із певними особливостями, які пов'язані з трансформацією радянської економічної системи [151].

Як популістський оцінює політичний режим у Білорусі І. Шуленкова. З її погляду, критеріями популістського характеру влади є: персональний стиль правління та наявність харизматичного лідера; нехтування посередницькими політичними інститутами; «націоналістична економіка»; перерозподіл національного доходу через соціальні програми, спрямовані на допомогу малозабезпеченим верствам населення.

Жодна з названих ознак не є популістською сама собою, лише їхня сукупність дає підстави вважати ту чи іншу владу популістською. На думку І. Шуленкової, усі перелічені тут характеристики властиві теперішній владі у Білорусі. Олександр Лукашенко, беззмінний президент країни, є, безперечно, яскравим харизматичним лідером, який вміє викликати симпатії та довіру більшості «простих білорусів» [325].

Як здібний оратор О. Лукашенко заклав фундамент своєї популярності, створивши собі імідж борця з корупцією, яка вразила

державний апарат Республіки Білорусь у перші пострадянські роки. І. Шуленкова пише: «Телевізійний образ Лукашенка завжди був симпатичний простим людям... Він набув іміджу спортивної людини: грає у хокей, катається на лижах і полюбляє великий теніс. Президент позиціонує себе просту людину, яка присвятила життя служінню своєму народові та захисту його від корумпованих бюрократів.

Його спільність із простими людьми підкреслюється використанням «трасянки» – особливої мови, суміші російської та білоруської, поширеної серед сільського населення та малоосвічених містян. Ця манера використання неграмотної мови ніби сигналізує простим людям: «Я один з вас!». Однак найбільш промовистим прикладом харизми О. Лукашенка, мабуть, є прізвисько, яке дали йому люди і яке широко використовується в засобах масової інформації – Батько» [21].

Інша виразно популістська риса режиму А. Лукашенка є відмова білоруського президента від безпосередньої опори на певну партію. Він завжди був і залишається позапартійним. Проте з 2007 р. у країні почала діяти формально неполітична і неурядова організація «Біла Русь», у якій у «добровільно-примусовому» порядку опинилася більшість чиновників і близько 40 % (станом на 2008 р.) членів парламенту. Попри офіційну неучасть глави держави у її діяльності, для всіх очевидний зв'язок організації з А. Лукашенком, орієнтація «Білої Русі» на всебічну підтримку президента. І. Шуленкова наводить аналогію з ситуацією у Венесуелі, де у ті ж роки популістський режим Уго Чавеса волів опиратися не на чітко організовану партію, а на строкатий і недостатньо структурований «Рух П'ятої республіки», повністю залежний від глави держави. Можна висловити припущення, що такі доволі аморфні структури потрібні популістським лідерам саме тому, що, сприяючи їхній владі, не здатні на самостійну політичну діяльність, обо критично залежні від особистості

лідера. На відміну від добре організованої партії, здібні партійні функціонери не можуть стати потенційною загрозою для «вождя» [325].

Як зауважив білоруський політолог В. Ровдо, режимові О. Лукашенка притаманні особливі популістські риси. Зокрема, йому властива антиелітистська спрямованість дій влади, яка, за визначенням названого автора, «атакує еліти зверху і знизу». «Представники правлячої еліти в сучасній Білорусі, – зазначив В. Ровдо, – фактично беззахисні перед свавіллям вищої посадової особи. Постійне «жертвоприношення» чиновників є функціональним. Воно забезпечує відносну стабільність теперішньої політичної системи, союз захисної свідомості влади й егалітаризму має на ґрунті їх несприйняття реформізму інтелігенції та середніх верств» [268].

Як і популістські режими у Латинській Америці, білоруський владний популізм має електоральний і плебісцитарний характер, тобто прагне опиратися на легітимізовану через механізми голосування волю більшості («народу»), у підсумку протиставляючи її правам меншості та громадянським свободам узагалі. Народ сприймають «як щось єдине, нерозчленоване колективне ціле, що має спільні інтереси та мету. Свобода кожної окремої людини вкрай обмежена і залежить від того, який внесок вона робить у реалізацію потенціалу цілого...». Крім того, плебісцитарний популізм «лукашизму» опирається на державний патерналізм. В. Ровдо виділив також соціальний, а не національний характер білоруського популізму.

Зауважимо, що деякі автори висловлювали думку про звернення О. Лукашенка до «націоналістичного популізму». З нашого погляду, певна актуалізована свого часу (йдеться про 2003 р.) націоналістична риторика була для білоруського президента швидше тактичним маневром, який використовувався для зміцнення позицій влади країни у момент тимчасової кризи у стосунках із російським керівництвом.

М. Баранов аналізуючи політичну ситуацію у Білорусі, використав поняття екстраординарної політики. Під нею дослідник розуміє надзвичайні, виняткові та надто різкі, непослідовні дії та заходи влади. На думку М. Баранова, джерелами такої політики є нерозвиненість громадянського суспільства, патерналістське ставлення до держави, низька потреба громадян у реалізації своїх прав і свобод. У контексті роботи М. Баранов використав розуміння популізму як політичної діяльності, заснованої на маніпулюванні популярними у народі цінностями й очікуваннями. Таке маніпулювання спирається на використання властивостей буденної свідомості мас – спрощеного уявлення про суспільне життя, безпосередності сприйняття, максималізму, прагнення до простих рішень складних проблем тощо [17].

Класично-популістським є використання прямого контакту (чи його вмілої імітації) між лідером і масами, претензія на дії від імені «простої людини». Названі популістські методи успішно застосовує А. Лукашенко. Насаджуючи у свідомості громадян Білорусі образ «країни-фортеці», навколо якої лише небезпека і вороги (за винятком хіба Росії, стосунки з якою теж не завжди безхмарні), білоруський президент позиціонує себе як головного захисника, без якого усе «пропаде».

Суто популістські прийоми А. Лукашенка потужно підкріплюються брутальними репресіями проти будь-якої більш-менш дієвої опозиції режиму. М. Баранов підсумував свої роздуми такі: «...закономірний результат популізму – екстраординарна політика з переважанням насильницьких дій стосовно громадян, які засумнівалися у можливостях політичного лідера створити «суспільство загального благоденства». І така екстраординарність буде тривати доти, доки влада не усвідомить небезпеку протестного потенціалу народу, а громадянська активність людей не приведе до створення плюралістичного клімату в країні».

Білоруська економічна модель ґрунтується на державному контролі над найбільшими підприємствами й економічною діяльністю, протекціонізмі тощо. Держава намагається забезпечити загальну зайнятість населення, почасти через заходи, які обмежують вільний рух робочої сили. І. Шуленкова висловила думку, що Білорусь можна вважати «державою-рентоотримувачем» – тобто вона є державою, яка отримує ренту від іноземних осіб, концернів, урядів [325].

Тут йдеться про дохід, який білоруський уряд одержує від перепродажу порівняно дешевої для Білорусі російської нафти, а також про те, що білоруська економіка користує з відносної дешевизни російського природного газу, який постачають у цю державу. Крім того, членство у Митному союзі дає білоруським товарам вільний доступ на масштабний російський ринок.

Проте білоруська держава проводить досить дієву соціальну політику, спрямовану на перерозподіл суспільного багатства на користь більшості громадян. На практиці така політика найсприятливіша для тих верств населення, які найменше спроможні скористатися з можливостей вільної ринкової економіки, – малокваліфікованих робітників, бюджетників, більшості селян та пенсіонерів. Загалом економічна політика А. Лукашенка досі забезпечувала йому доволі масову суспільну підтримку, сприяючи збереженню позицій режиму.

Як зауважив білоруський політолог В. Карбалевич, що особливо небезпечний популізм у суспільстві, що знаходиться в стані глибокої кризи, коли вичерпалися старі форми господарювання, політична система, але й попередні ідеологічні пріоритети; виникає необхідність зміни системи світоглядних координат. Тоді настає час політиків, які обіцяють прості рішення складних проблем, а натомість вимагають передати в їхні руки усю владу. Зміцнення в Європі в 30-і роки ХХ століття тоталітаризму (в формі фашизму і комунізму) стало апофеозом популізму. Хоч останній є

переважно атрибутом демократії, однак він цілком сумісний з диктатурою, оскільки вона маскується під демократію. Більшість населення посткомуністичних країн ніколи не мало демократичної практики.

Підсумовуючи сказане у цьому параграфі, варто наголосити на такому. У Росії популізм став актуальним і важливим явищем суспільно-політичного життя вже у роки руйнування радянської системи та переходу до ринкової економіки, демократичного (принаймні у перші роки реформ) політичного устрою. Йдеться про популізм як політичну риторичну та технологію маніпуляційного впливу на маси, до якої вдавалися і реформатори, і їхні опоненти. Починаючи з 1993 р., постійним і впливовим чинником політичного життя країни стала виразно популістська Ліберально-демократична партія Росії (ЛДПР). Їй найбільше з усіх російських політичних сил властива популістська позиція, яка ґрунтується на протиставленні народу та верхів, у сполученні з агресивною націоналістичною риторикою. У програмі ЛДПР поєднуються, як це властиво популістам, елементи різних традиційних ідеологічних систем, і часто-густо пропонуються надзвичайно прості та радикальні способи розв'язання насправді дуже складних проблем. Ця партія має яскравого і безперечно харизматичного лідера (хоча й найгіршого, із нашого погляду, гатунку), є класичним зразком вождистської партії. Практично всі спостерігачі погоджуються з тим, що опозиційність ЛДПР має фіктивний, облудний характер, і насправді вона, хоча і непомітно, але міцно контролює Кремль

Суттєві популістські риси властиві тому політичному режимові, який поступово утвердився в РФ, починаючи з 2000 р., у роки президентства В. Путіна. Його важливою особливістю є, зокрема, глибока персоналізація влади у сполученні з позиціонуванням лідера як захисника інтересів «народу» проти корисливої бюрократії та олігархії (еліти). Останні вибори у Росії набули відверто плебісцитарних акцентів, стали формою легітимації

де-факто особливого статусу лідера. Президента сприймає суспільство як вождя, «батька нації», а не як особу, яка тимчасово виконує владні повноваження, отримані від суспільства завдяки складним процедурам демократії. Популістська «опозиція» вождя та еліти стала, як видається, сучасною реінкарнацією давньої російської формули – «добрий цар» і «погані бояри».

У зовнішній політиці все демонстративніше та агресивніше протиставляється Росія Заходу, заперечення легітимності існуючого світового порядку робить РФ, прямо чи опосередковано, союзником лівих популістів у Латинській Америці. Заразом режим В. Путіна здобув симпатії європейських праворадикальних популістських партій, які підтримують відверто націоналістичний курс російської зовнішньої політики, ігнорування Росією наднаціональних систем колективної безпеки та законних «правил гри» у міжнародних стосунках.

Ще виразніші, ніж у Росії, популістські риси властиві режимові О. Лукашенка у Білорусі. На відміну від РФ, популізм білоруської влади має соціальний характер, а у своїх пропагандистських побудовах дистанціюється від національних (націоналістичних) цінностей та ідеології. З нашого погляду, теперішній білоруський політичний режим можна визначити як авторитарно-популістський.

Прийшовши до влади як класичний, по суті, популістський політик, О. Лукашенко зараз опирається на державно-поліцейський апарат, застосовуючи репресії щодо своїх політичних опонентів. Проте популістська риторика, популістська технологія політичного «самопозиціонування» досить успішно продовжують застосовуватися білоруським лідером для забезпечення лояльності значної частини населення країни. Білоруську економічну політику – державний контроль над основними галузями виробництва, перерозподіл національного багатства через механізми соціальної держави – не можна визначити як

суто популістську. Вона сприяє збереженню авторитаризму та популістських прийомів управління, оскільки посилює роль глави держави, особисті «інтервенції» якого стають важливими для ухвалення економічних рішень. Це дало змогу О. Лукашенку знову балотуватись у 2015 р. та отримати понад 80% довіри від білоруського населення.

Соціально-політичні трансформації, які відбулися у Росії та Білорусі після розпаду СРСР, зробили популізм постійним і впливовим чинником політичного життя цих країн. У кожній з них його прояви суттєво відрізняються, мають свої специфічні риси, зумовлені цілою сукупністю історико-культурних, ментальних особливостей цих країн. В обох країнах появі та поширенню популізму сприяла слабкість громадянського суспільства, практичний брак досвіду демократії, демократичної політичної культури. Авторитарний білоруський режим загалом доволі близький до популістських режимів Латинської Америки. Щодо Російської Федерації, то йдеться про популістську опозицію та певні риси популізму у діях авторитарної президентської влади. Можна погодитися з думкою, що у майбутньому реальною загрозою теперішньому режимові можуть стати популістські сили.

5.2. «Елементи популізму» та «чистий популізм» у політичному житті України (1991–2016 рр.)

Звертаючись до питання про популізм у політичному житті незалежної України, варто зробити кілька попередніх зауваг. Насамперед, вважаємо обґрунтованим розрізнення елементів, чи проявів, популізму в українській політиці, і політичного феномену, який можна визначити як «чистий популізм».

Говорячи про *елементи* популізму, розуміємо їх як використання учасниками політичної боротьби певних технологій впливу на громадян, а також специфічного дихотомічного дискурсивного стилю, риторики. Обидві ці характеристики, у зв'язку з застосуванням до аналізу українського матеріалу, потребують, на наш погляд, додаткового роз'яснення.

Перше стосується способу відстеження, виокремлення популістських технологій у діяльності основних українських політичних гравців. Визначаємо їх, у рамках загальноприйнятого тлумачення, як сукупність способів маніпулювання свідомістю та здобуття підтримки громадян за допомогою пропозицій нереально простих рішень складних проблем, озвучування привабливих, але неможливих до виконання, оманливих по суті обіцянок. Постає очевидне запитання, яке, зокрема, задавав К. Мадде: як можна визначити більш-менш доказові критерії розмежування словесних маніпуляцій і раціональної аргументації, можливого та неможливого, а відтак «популістського» і «не популістського» [372].

Сьогодні в Україні звинувачення у «популізмі» є одним із найпоширеніших докорів на адресу політичних опонентів. Як частина політичної полеміки, вони, за логікою речей, завжди суб'єктивні. Суб'єктивності складно уникнути не лише політикам чи політичним оглядачам, й дослідникам. У визначенні критеріїв того, чи були або є популістськими ті чи інші заклики і аргументи політиків, покладатимемося насамперед на простий раціональний аналіз їхньої обґрунтованості, значною мірою заснований на здоровому глузді. Консенсус, або ж збіг думок більшості експертів в оцінці певного положення чи політичних дій як популістських також приймемо як достатній аргумент на користь їх відповідного визначення [67].

Щодо популізму як дискурсивного стилю, то він має протиставлення ніби гомогенного і сповненого чеснот «народу» та ворожих йому «інших», пов'язаного з народом «добра» та з іншими «зла».

Звертаючись до феномену *«чистого популізму»* в українській політиці, вестимемо мову про українські партії та політиків, щодо яких означення «популістський» виявилося б, за сукупністю ознак, точнішим, ніж будь-яке інше. Доводиться мати справу з проблемою розмежування «чистого популізму» і популізму як однієї з характеристик політичного лексикону та технологій. Для ідентифікації «чистого популізму» використаємо наявність у політичній силі сполучення кількох характеристик, щодо яких існує згода більшості науковців. Йдеться про популістський риторичний дискурс у поєднанні з обстоюванням ілюзорно простих рішень складних соціально-економічних і політичних проблем. Це, звісно, не виключає того, що відповідному учаснику політичних змагань можуть бути властиві й інші, більш-менш суттєві, популістські риси: вождизм, заклики до ширшого застосування механізмів прямої демократії. Їхня наявність стане додатковим аргументом на користь дефініції учасника політичної боротьби як представника чистого популізму.

Популізм став чинником суспільно-політичного життя України наприкінці 1980 років, напередодні здобуття нею незалежності, коли політика «перебудови», яку спробувало реалізувати нове керівництво СРСР, призвела до швидкої лібералізації суспільного життя країни, відновлення легальних і масових форм діяльності численних національних рухів. В Україні (тоді ще УРСР) націонал-демократичний (антикомуністичний) рух піддав критиці засади радянської системи, поставивши за мету її демонтувати. Апелюючи до широкого загалу громадян, націонал-демократи закликали знищити такі політичні «опори» соціалістичного ладу: монопартійність, державний контроль над ЗМІ, вимагали зробити реальністю гарантовані конституцією громадянські та

політичні свободи. Водночас атакували й основи економічної системи – планова економіка, керована бюрократією, монопольна державна власність на засоби виробництва, заборона підприємницької діяльності та колгоспний лад у сільському господарстві.

Але критика радянської системи апелювала до тих самих цінностей, які декларувала сама ця система – суспільної рівності, справедливості, однакового для усіх доступу до основних соціальних благ. Українські націонал-демократи таврували тодішню компартійну «номенклатуру» як привілейовану соціальну верству, винну у поганому становищі більшості («народу»). Піддали критиці союзний центр, який нібито вивозив українські ресурси; припинення «пограбування України» подавалося як спосіб швидкого зростання рівня та якості життя українців [34].

Безперечно, глибока економічна, ідеологічна та моральна криза радянської системи була очевидною для більшості реальністю кінця 1980 років. Однак її асоціація з негативними якостями компартійної номенклатури, а також діями центру мала, на наш погляд, популістський характер, адже намагалася тлумачити ганджі цілої суспільно-економічної системи через чийось суб'єктивну злу волю чи помилки. Зокрема, тодішні економічні проблеми УРСР, господарка якої становила інтегральну частину єдиної радянської одержавленої економіки, були зумовлені насамперед властивостями такої економіки, а не зловмисними діями союзної столиці. Драматичний досвід реформ 1990 років із очевидністю довів, що ці проблеми не мали легких рішень, а реформування планової економіки вело до чого завгодно, але не до усунення нерівності чи швидкого зростання рівня життя більшості. Заклики до «справедливості» ставали одним з інструментів мобілізації мас проти компартії, завоювання народної підтримки зусиль демократів з усунення комуністів від влади [43].

У перші пострадянські роки популізм в Україні знайшов нові форми виявлення та нові напрями розвитку. Одним із них став популістський

вимір боротьби за посаду президента, що набула значення головного поля політичних змагань, протистояння на якому завжди виявлялося найгострішим. Варто погодитися з Тарасом Кузьо, дослідником з Торонто, який виявив на таку виразно популістську рису українських президентських кампаній 1994, 1999 та 2004 рр., як «маніхейське» розуміння політичного протистояння, як боротьби добра і зла, правди і неправди, а не просто змагання різних пропозицій щодо розв'язання певних соціально-економічних проблем, вибору різних варіантів розвитку суспільства. Під час кожної з них виборча риторика провідних кандидатів була просякнута попередженнями щодо наслідків можливої перемоги опонента.

На виборах 1994 р. Леонід Кучма ключовим положенням своєї платформи зробив застереження щодо примусової українізації, націоналізму свого суперника, тодішнього президента Леоніда Кравчука. Натомість Л. Кравчук намагався пов'язати з особою «червоного директора» (Кучми) загрозу незалежності України. У 1999 р. вже Л. Кучма під час нової президентської кампанії використовував тему комуністичного реваншу та небезпеки втрати незалежності у разі перемоги кандидата від Компартії П. Симоненка. Це дало змогу йому у другому турі максимально мобілізувати голоси виборців Західної України, більшість яких не мала симпатій до чинного тоді президента, але голосувала за нього як за «менше зло».

«Маніхейське» сприйняття суспільством виборчих перегонів як битви світла і темряви виявилось особливо гострим під час президентської кампанії 2004 р., де головними суперниками були В. Ющенко та В. Янукович. Стосовно соціально-економічних питань, програми головних кандидатів не являли собою значного контрастними, і не були, попри певні відмінні наголоси, втіленням різних ідеологічних засад. Основою політичного розколу та виборчої боротьби стали глибинні ціннісні,

культурні (особливо мовні) відмінності між різними регіонами України, зумовлені специфікою історичного розвитку. Розмежування між кандидатами відбулося стосовно таких тем: ставлення до радянського минулого, статус російської мови, також (хоча і не так виразно) зовнішня політика. Кампанія виявилася вкрай гострою та емоційною. Сприяла цьому, зокрема, агресивна агітація на користь В. Януковича у російських ЗМІ, які тоді займали значну частину медійного простору України, і старанно зображали В. Ющенка націоналістом-радикалом.

На нашу думку, непрагматичний, не пов'язаний прямо зі соціально-економічними проблемами характер президентської кампанії 2004 р. логічно сприяв її популістським, у сенсі характеру політичної риторики, рисам. Якщо для прибічників В. Ющенка можлива перемога В. Януковича, з його кримінальним минулим, очевидною неосвіченістю та чужістю українським культурним цінностям, видавалася ледь не екзистенціальною катастрофою, то для прибічників В. Януковича головним мотивом його підтримки став страх перед «націоналістом» Ющенком, не зменшували ані запевнення його не утискати російську мову, ані російськомовність частини його «штабу». Зрештою, безсоромна спроба команди донецького кандидата провести махінації з підрахунком голосів на виборах спричинила Помаранчеву революцію, під час якої двоколірний образ боротьби кандидатів у президенти сягнув свого апогею [45].

З іншого боку, хоча і не соціально-економічні програми головних учасників усіх українських президентських кампаній зумовлювали їхню гостроту та визначали лінії протистояння, їх також варто згадати у контексті питання про популізм. Мабуть, можна вважати консенсусною думку спостерігачів та аналітиків, що всім їм завжди й у великих дозах був властивий популізм соціальний – намагання привернути симпатії виборців щедрими обіцянками, можливість виконання яких насправді сумнівна. Як зауважив Т. Кузьо, в Україні «виборчі програми мають мало цінності поза

виборчими кампаніями, і тому заповнюються списком обіцянок, які зазвичай ігноруються після того, як президента чи парламент обрано». І прикладом цього слугують чи не усі українські вибори [46].

Популістські соціальні обіцянки становили важливий елемент передвиборних апеляцій президентської кампанії 2004 р. Наприклад у жовтні 2004 р., змагаючись за президентське крісло, тодішній прем'єр В. Янукович видав указ про подвоєння зарплат і пенсій, незважаючи на брак належних бюджетних можливостей. Щедрі обіцянки роздавав тоді ж і В. Ющенко. Кандидат від «Нашої України», обіцяв значно збільшити мінімальну зарплатню, збільшити виплати при народженні дитини майже у 12 разів, а також компенсувати громадянам України втрачені ними заощадження радянського часу. Кошти на це мали принести додаткові виплати нових власників раніше нечесно, занадто дешево приватизованих підприємств.

Президентські вибори 2010 р. стали відтворенням тематичних ліній попередніх, з тією різницею, що у «помаранчевому» таборі існував застарілий конфлікт між двома колишніми союзниками. Під час цієї кампанії соціально-економічні розділи програм головних опонентів були вражаючим переліком гарних обіцянок.

Програма В. Януковича містила «гарантії» щорічного зростання ВВП країни, збільшення прямих інвестицій в Україну до 50 млрд доларів у 2014 р. У довгому списку обіцянок містилося також положення про зниження податкового навантаження, податкові канікули для малого бізнесу, про державні дотації українським сільськогосподарським пвиробникам і т. д. Майбутній динамічний розвиток економіки мав стати основою для запровадження європейських стандартів соціального захисту. Обіцяючи, зокрема, збільшення виплат на дітей, кандидат В. Янукович заявляв, що його мета – «50 мільйонів громадян України вже у 2020 р.». Обіцяв він і зростання кількості бюджетних місць у ВНЗ до 75 %, потужне державне

замовлення на будівництво соціального житла, гарантував перехід на контрактну армію з 2011 р.

Програма кандидата від Партії регіонів у соціально-економічному плані мала виразно декларативний характер, була переліком дуже щедрих обіцянок поліпшення, зростання усього, що тільки можна. Наполегливе «гарантую» (у поєднанні з відомим слоганом «Почую кожного»), мало, мабуть, переконати виборця на підсвідомому рівні створити враження чітко артикульованої персональної обіцянки кандидата, що апелює безпосередньо до конкретного громадянина. З погляду масштабу обіцянок, нереалістичність яких дуже скоро після обрання В. Януковича президентом стала для всіх очевидною, програма та виборча кампанія ПР були популістськими.

Зауважимо, що у програмі В. Януковича йшлося також про необхідність розширення повноважень місцевого самоврядування, зміцнення засад парламентаризму та демократії, рішучу боротьбу з корупцією, реформування системи правосуддя, щоправда, без визначення конкретних шляхів. Незабаром після обрання В. Януковича президентом, його дії з вражаючою очевидністю засвідчили цілковито декларативний, фальшивий характер цих положень. Достатньо згадати лише такий крок до «зміцнення засад парламентаризму та демократії» – скасування конституційної реформи 2004 р., повернення президенту набагато більших повноважень, передбачених українською Конституцією у варіанті 1996 р. В. Янукович, до речі, не став виконувати і таку цілком конкретну та не пов'язану з наявністю матеріальних ресурсів обіцянку як запровадження російської мови у як другій державній, усвідомлюючи серйозні конституційні та політичні перешкоди для такого рішення. Відтак і вона була популістською спробою залучити додаткові голоси виборців Східної України [4].

Попри популістські соціально-економічні обіцянки, на виборах 2010р. інші виміри популізму ПР особливо властиві не були. Ключову специфіку її політичної апеляції становила позиція партії з питання статусу російської мови, негативне ставлення до українського націоналізму (практично цілого його ідеологічного діапазону), але не соціально-економічна програма, яка у багатьох моментах нагадувала програми конкурентів.

Головним суперником В. Януковича на президентських виборах 2010 р. стала Юлія Тимошенко, яка представляла партію «Батьківщина». Її програма містила не менш щедрий, ніж у В. Януковича, перелік привабливих соціальних обіцянок і декларованих райдужних планів. Окремі з них дублювалися, наприклад, обіцянка зменшення податкового навантаження (її повторила більшість кандидатів у президенти), бюджетного сприяння кредитуванню деяких видів бізнесу, державного стимулювання розвитку аграрного сектора економіки, обіцянка забезпечити дешеве іпотечне кредитування (у програмі Ю. Тимошенко з фантастичними для нашої країни 2–4 % річних). Обидва кандидати обіцяли скасувати призов до армії, надати їй сучасне озброєння, підняти рівень матеріального забезпечення офіцерів [4].

На нашу думку, саме програма Ю. Тимошенко містила низку положень зі специфічно популістськими акцентами. До них зачисляємо, зокрема, пропозицію надати громадянам («людям») можливість обирати та відкликати (!) суддів. Прикладом небезпечного правового популізму, заснованого на переконанні в ефективності та виправданості особливо жорстоких заходів, вважаємо також пропозицію посилити кримінальне покарання за корупцію до довічного ув'язнення. Властивий популістам наголос на прямій демократії містився в обіцянці програми Ю. Тимошенко перетворити всеукраїнський та місцеві референдуми на дієвий механізм народовладдя. Відзначимо також популістський риторичний акцент на

«справедливості», віру в яку декларувала кандидат у президенти, обіцянку «навести порядок» у країні жорстко та рішуче [234].

На виборах 2010 р. програми обох головних кандидатів поєднували численні та щедрі соціальні обіцянки, популістські з огляду на нереалістичність, з переліком майбутніх державних заходів із розвитку економіки, і містили декілька по суті однакових положень. Попри дуже напружений характер суперництва, вони не втілювали принципів різних ідеологічних систем. Більш-менш виразно (оминаючи питання стилю) програми контрастували практично лише у ставленні до української мови (В. Янукович заявив про надання російській статусу другої державної, а Ю. Тимошенко мовного питання у програмі не торкалася), а також до ЗНО (донецький кандидат виступив проти). Програма Ю. Тимошенко містила окремі специфічно популістські наголоси, яких не було у програмі В. Януковича.

Серед впливових політичних гравців саме «ВО Батьківщина», заснованій у 1999 р., елементи популізму від початку були властиві помітно більше, ніж іншим. Одним із них був і є дуже високий рівень персоніфікації політичної діяльності. Створений у 2001 р. навколо «Батьківщини» «Блок Юлії Тимошенко» – це лідерське, дуже персоналізоване політичне починання, в якому особа керівника забезпечувала об'єднання кількох правоцентристських партій (Українська республіканська партія, Українська консервативна республіканська партія, Українська християнсько-демократична партія та інші) з формально лівоцентристською Українською соціал-демократичною партією та самою «Батьківщиною». Попри правоцентристські ідеологічні орієнтири формальної більшості учасників блоку, вже до його першої програми увійшли положення швидше лівого характеру. Серед них – вимога заборони приватизації стратегічно важливих об'єктів державної власності, недопущення купівлі-продажу землі сільськогосподарського призначення.

Вже тоді БЮТ заручився підтримкою Всеукраїнського союзу обманутих вкладників та акціонерів, а також Федерації незалежних профспілок України.

Популізм став важливою рисою не лише президентських, й парламентських кампаній у незалежній Україні, складовою діяльності багатьох українських урядів, зумовленою передвиборною мотивацією. Щедрі обіцянки щодо підвищення соціальних стандартів, насамперед за рахунок державного бюджету, перетворилися на одну з визначальних характеристик передвиборних програм більшості учасників боротьби за місця в парламенті. В окремих виразно популістських компонентах передвиборних апеляцій учасники практично усіх українських парламентських перегонів традиційно змагалися між собою.

За зауваженням І. Павленко, спостерігалася навіть «крадіжка ідей» щодо соціальних обіцянок, які роздавали виборцям. Наприклад, у 2008–2009 рр. однією з тем політичних дискусій і критики стали обіцянки тодішнього прем'єра Ю. Тимошенко компенсувати втрачені через економічний крах СРСР банківські вклади громадян України. Кошти на це мали надійти від перегляду результатів корупційної приватизації 1990 і наступних років, повторного, але вже «чесного» продажу комерційно привабливих об'єктів державної власності [233].

Такі обіцянки підтримували виборці, попри практичну неможливість реальної компенсації. Зрештою, Українська держава навряд чи повинна була брати на себе відповідальність за усіма радянськими фінансовими зобов'язаннями. Вважаємо справедливою їхню оцінку як популістських. Щоправда, уряду Ю. Тимошенко вдалося провести деякі виплати («Юліна тисяча»). Напередодні парламентських виборів 2012 р., незважаючи на те, що свого часу ПР критикувала дії лідера БЮТ, за компенсацію вкладів коштом держбюджету взявся уряд М. Азарова, який так само почав із суми

у тисячу гривень (яку цього разу не видавали готівкою, а переказували на рахунок в Ощадбанку).

Цілковито популістською спробою перевершити обіцянки конкурентів стала пропозиція вимагати від Російської Федерації повернення громадянам України вкладів, які були у них на рахунках в Ощадбанку СРСР напередодні розпаду Радянського Союзу 1991 р., яку обстоювала Українська народна партія та її лідер Юрій Костенко. Озвучували суми у сотні мільярдів рублів, вивезених з установ цього банку в Україні (УРСР) до Москви. УНП доводила, що еквівалент їхньої купівельної спроможності треба рахувати за офіційним курсом рубля щодо долара США, який наприкінці 1980 років становив близько 60 копійок за долар. Відтак зубожілим громадянам пропонували сподіватися на отримання від Росії просто астрономічних сум. Наприклад, у лютому 2008 р. називали цифру у 100 млрд доларів. Не варто, мабуть, доводити очевидну відсутність в Україні скільки-небудь реальних важелів впливу на Кремль у цьому питанні. Загальновідомим є також те, що у 1992 р. рішучий початок ринкових реформ, розпад господарчої системи на той момент вже колишнього СРСР та «лібералізація цін» катастрофічно знецінили радянські рублі, тому збереження в українських банках великих сум у цій валюті заощадження українців не врятувало б. Проте ідея УНП мала видаватися привабливою частині громадян, сприяти залученню їхньої підтримки на виборах.

У 2006 та в наступні роки В. Ющенко на посаді президента завжди наголошував на необхідності підвищити соціальні стандарти, застерігав, що політика уряду В. Януковича призведе до скорочення пенсій, інших соціальних виплат, навіть ветував бюджет 2007 р. через те, що він передбачав надто низькі пенсії. У 2008 р., під час глобальної економічної кризи, тодішній голова секретаріату президента В. Балого вимагав від мера Києва Л. Черновецького відмовитися від наміру скоротити субсидії. Саме

В. Ющенко та представники його команди неодноразово та дуже гостро критикували Ю. Тимошенко за популістський характер її обіцянок і дій.

Змістовний аналіз популістського виміру дострокових парламентських виборів 2007 р. запропонував А. Романюк. Дослідник застосував розроблений ним набір індикаторів популізму (наводили раніше) для аналізу виборчих програм і практичної діяльності тих партій, які за підсумками цих виборів потрапили до Верховної Ради. Йшлося, як зазначив автор, не про вимірювання рівня популізму, але тільки про визначення наявності популізму у діяльності найбільших політичних акторів. А. Романюк довів, що популізм був властивий усім п'ятьом переможцям – БЮТу, Партії Регіонів, НУНСу, Компартії та Блоку Литвина, – за більшістю обраних дослідником критеріїв. Наприклад, майже вся сукупність популістських рис була наявна у програмі ПР; лише індикатор «звернення до універсальних характеристик» – частково. Те саме можна було відзначити й у БЮТу, з тією поправкою, що тема протиставлення народу й еліти використовувалася ним, за оцінкою А. Романюка, частково.

Також частково використав її і НУНС, так само як і звернення до універсальних характеристик. Стосовно Компартії, то для неї менш властивою виявилася апеляція до «усього народу», вочевидь, з огляду на самопозиціювання комуністів як партії «трудолюбивих», «робітництва». Блок Литвина лише частково використовував дихотомічні оцінки суспільно-політичного життя, звернення до універсальних характеристик, а також звернення до всього народу. (Припускаємо, що це зумовила насамперед локалізація електорату цього політичного утворення у здебільшого сільських районах Житомирщини та Рівненської області, чиї настрої та інтереси політики з Блоку Литвина мали враховувати найбільше).

Популізм залишився вагомою складовою передвиборної боротьби й час наступних парламентських кампаній. В. Бурдяк та Ю. Макар,

звертаючись до досвіду виборів до Верховної Ради 2012 р., виявили на елементи популізму у програмах та агітації більшості її учасників. У змаганні за прихильність виборців широко роздавала щедрі обіцянки Партія регіонів, яка була тоді при владі. Серед них, наприклад, заява президента В. Януковича, що, зусиллями його партії, до 2020 р. Україна за рівнем ВВП на душу населення увійде до першої двадцятки країн світу – хоча низькі темпи економічного зростання аж ніяк не давали підстав сподіватися на такий успіх. Так само популістською була заява «регіоналів», що до того ж року населення України становитиме 50 мільйонів осіб.

На наш погляд, на виборах 2012 р. чимало положень спільної програми тодішньої опозиції до ПР також можна вважати популістськими. (Напередодні виборчої кампанії навколо «Батьківщини», лідер якої перебувала у тюрмі, об'єдналися кілька опозиційних до режиму В. Януковича партій (Партія «Реформи і Порядок», «Фронт змін», «Громадянська позиція», «За Україну», «Народна Самооборона»).

Була пропозиція позбавити недоторканності народних депутатів і суддів, яку в Україні опозиційні політичні сили ялозили не один виборчий цикл. Метою запровадження у Конституцію норми про неможливість притягнення народного депутата до кримінальної відповідальності без згоди конституційної більшості Верховної Ради було створення гарантії свободи парламентської діяльності, захист народних обранців від свавілля та тиску з боку виконавчої чи президентської влади. В умовах реальної слабкості стосовно нових для України інститутів правової держави, корупції правоохоронної системи, «недоторканність народних депутатів» на практиці виконувала роль одного з головних механізмів захисту не лише окремих парламентарів, й самого інституту опозиції.

Очевидним для суспільства стало її використання для прикриття протиправної діяльності на вищих соціально-політичних «поверхах».

Чимало виборців схильні бачити тільки цей, зворотній бік депутатської недоторканності, вважати відповідний інститут лише привілеєм для окремих, у більшості випадків заможних, громадян, проявом несправедливості у суспільстві, яке в соціально-економічному сенсі дуже швидко та різко розшарувалося. Відтак скасування недоторканності сприймалося як спосіб відновити втрачену справедливість. Чи не більшість, врешті-решт, українських політиків публічно озвучили своє бажання зробити це, у цілком, на наш погляд, популістському стилі, підіграючи настроям масового виборця. (Дарма, що за такою логікою можна і презумпцію невинуватості скасувати – мовляв, вона дає змогу злочинцям уникати відповідальності...). Не менш популістською є ідея скасування недоторканності суддів, що є одним із головних інститутів забезпечення такої фундаментальної засади правосуддя у правовій державі, його незалежність.

Соціально-економічна програма ОО «Батьківщина» на виборах 2012 р. містила розлогий перелік бюджетних обіцянок, можливість реалізації яких не підкріплювалася хоча б приблизними розрахунками. Частина з них стосувалася державного (не нормативно-правового чи організаційного, але фінансового) сприяння розвитку бізнесу. Це, зокрема, ідея державної компенсації частини ставок кредитів для нових бізнесів; дешеві кредити для аграріїв; державна підтримка експорту. Пропонували також масштабне збільшення соціальних видатків, у тім числі одномоментний перерахунок та збільшення значної частини пенсій (на що, за оцінками, потрібно було додатково близько 40 млрд. грн.).

Кошти на це мало, нібито, дати скорочення видатків на державний апарат, продаж більшості державних резиденцій, автопарку держустанов і – заходи, які майже безвідмовно подобаються виборцям, хоча насправді можуть дати бюджету не надто значні, у загальних масштабах соціальних видатків, додаткові кошти.

Збільшення державних видатків і державну підтримку бізнесу пропонували поєднати зі зменшенням кількості і ставок податків, запровадженням податкових пільг і «канікул». Не позбавлене популізму положення про мораторій на продаж сільськогосподарської землі, заборона володіти землею іноземцям, недопущення надмірної концентрації земельної власності в одних руках.

Наведемо оцінку, яку дали програмному тексту об'єднаної опозиції на виборах 2012 р. В. Бурдяк та Ю. Макар: «Черговий популістський документ, що містить звичні для українського виборця з попередніх кампаній технологічні кліше...».

Широке використання популістського дискурсу виявилось головною визначальною ознакою парламентської виборчої кампанії 2014 р. Можливість дати йому якісну та кількісну характеристику дає спеціальне дослідження, яке провело Бюро аналітики «Тектум». Зокрема, дослідницька група дала оцінку популізму у виборчих програмах партій, які взяли участь у виборах. За висновком аналітиків, популістські ознаки були наявні у всіх 29 програмних документах (текстах). У програмах 10 партій – лідерів за підсумками голосування, популістські прикмети виявилися ще виразнішими. За оцінкою дослідників, ознаки антибюрократичного популізму містилися у програмах 9 з 10 названих партій, соціального – у 8 з 10, пов'язаного із безпекою – у 7 з 10, економічного – у 7 з 10, військового – 5 з 10 тощо. А в програмах 5 партій-переможців (тих, які пройшли до парламенту) популістські положення становили: у Радикальної партії – 57 % від загальної кількості, Опозиційного блоку – 51 %, ВО «Батьківщина» – 37 %, Самопомочі – 21 %, Блоку Петра Порошенка – 18 % і Народного фронту – близько 15 %. За формулюванням дослідників, офіційні партійні програми – «агітаційний ресурс, до якого чи не найменше було залучено популістський дискурс». Натомість найбільше його застосовували у медійній агітації.

У дослідженні БА «Тектум» також запропоновано контент-аналіз використання учасниками виборчих перегонів (тими, що увійшли до Верховної Ради) категорій популістського дискурсу у публічному мовленні. Дані такого аналізу зіставляли з підсумками відповідного експертного опитування. Його результати виявили чималу наявність популістської риторики у медіа-кампаніях усіх переможців виборчих перегонів, проте не однаково, а також у різних за пропорціями сполученнях вищеназваних категорій. В агітації ВО «Батьківщина» з-поміж популістського дискурсивного набору домінували категорії «народ» і «вороги»; подібною виявилася і риторика БПП. У Радикальній партії, яку експерти одноголосно визначили як найбільш популістську з усіх, перше місце зайняла категорія «олігархи», проти яких радикали спрямовували свої агітаційні філіпіки, і друге – «народ».

У риторичі «Опозиційного блоку» виразно домінувало поняття «народу», проте окреслене насамперед як «населення південно-східних регіонів», яке становить головний об'єкт політичних апеляцій цієї партії, у тім числі формуючи «регіональну версію популізму». «Самопоміч» найчастіше згадувала «народ» та «олігархів». На думку більшості експертів, партія загалом мало вдавалася до популізму (за цим показником фахівці поставили її лише на 14 місце). Властивий цьому новачку національної політичної сцени наголос на «нових обличчях» у великій політиці теж не був позбавлений ознак популізму [4].

Науковці вивчали також прояви популізму у телевізійних ток-шоу, які в Україні є найважливішим політичним медійним майданчиком. Особливості саме цього виду телевізійного продукту, орієнтованого на досягнення високих глядацьких рейтингів, наявність у політичних ток-шоу також і розважальної функції (на відміну від малопоширених на українському телебаченні суто аналітичних програм), сприяють тому, що вони, за визначенням дослідників, «є сегментом інформаційного простору,

в якому популізм почувається найбільш комфортно». За висновком аналітиків «Тектум», представники практично усіх політичних сил, які брали участь у ток-шоу протягом парламентської виборчої кампанії 2014 р., використовували популістську риторичку, а основні відмінності між ними полягали у різному співвідношенні різних тематичних блоків, поданих у популістському ключі (не цілком вдало, на наш погляд, визначених дослідницькою групою як «типи популізму»). До таких типів (тем) належали: популізм військовий, соціальний, антибюрократичний, економічний, безпековий, антиолігархічний, проєвропейський і пацифістський.

Зокрема, прикладом безпекового популізму можна вважати заклики до проведення референдуму щодо вступу до НАТО, який намагалися подати як шлях до швидкого вступу до цього блоку (попри те, що самі провідні країни Північноатлантичного альянсу висловилися негативно щодо можливості участі України в НАТО у найближчі роки). До цього ж типу популізму варто зачислити і розрекламований проект «Стіна» – план будівництва системи захисних споруд (частиною мав стати мур довжиною у сотні кілометрів) на кордоні з Росією, який виник після початку АТО та російського військового втручання в українські справи. Дуже дороговартісний план має сумнівну корисність з погляду реальної безпеки кордону, проте здатний справляти помітний психологічний ефект, враження потужного захисного рубежу, рекламуватися як «європейський вал» на кордоні з загрозовою «Азією»... Найуживанішим під час парламентських виборів 2014 р. виявився популізм, пов'язаний із військовою тематикою, а найменш затребуваним – пацифістський.

Дослідження виявило схильність учасників політичних ток-шоу використовувати складніші форми популістської риторички – утримуючись від прямих і конкретних обіцянок, за невиконання яких простіше притягнути до політичної відповідальності, вдаватися до «генерування

популістських смислів», тобто, за визначенням аналітиків, «позиціонувати себе у системі координат, яка, на їхню думку, може користуватися високою підтримкою суспільства». Відзначено також зростання популістського навантаження дискусій, коли участь у ток-шоу беруть лідери партій, і його зниження за ширшого залучення експертів. Ще одна прикметна риса українських політичних дискусій на телебаченні протягом останньої виборчої кампанії – це конструювання образу ворога не лише з політичних та ідеологічних опонентів, а й з тих сил, які загалом мають близькі позиції і відтак стають конкурентами на одному електоральному полі.

Отже, популістські технології, насамперед доволі примітивний соціально-економічний популізм, від перших років новітнього незалежного політичного буття України стали важливим інструментом боротьби за підтримку виборців, який використовували практично усі значні політичні сили. Популістське розуміння політики як суперництва добра і зла виявилось властивим українським президентським виборам, особливо кампаніям 2004/2005 рр. і 2009/2010 рр. Почасти воно було характеристикою боротьби на парламентських виборах.

На нашу думку, нового, на додаток до названих, виміру популізм набув в українській політиці 2010 років. Йдеться про поширення «чистого популізму», появу політичних гравців, які не лише використовували чи використовують популістські технології, але можуть бути визначені як популісти.

Найпомітнішим і найхарактернішим прикладом цього «чистого популізму» є Радикальна партія О. Ляшка.

Її прямим попередником була Українська радикально-демократична партія, зареєстрована у вересні 2010 р. У серпні 2011 р. її очолив Олег Ляшко, після чого партія отримала свою теперішню назву. На той момент О. Ляшко був позафракційним депутатом парламенту. До Верховної Ради

він потрапив за списком БЮТ, але у 2010 р. – зі скандалом його виключили з фракції.

Опираючись на підтримку виборців головно сільського одномандатного округу на своїй рідній Чернігівщині, О. Ляшко на парламентських виборах 2012 р. став єдиним депутатом від «радикалів». Швидкому зростанню популярності РП та її лідера сприяла його гостра критика уряду Партії регіонів і президента В. Януковича, яка дуже часто мала відверто епатажний, навіть фарсовий характер. Напівкарикатурним, проте безперечно оригінальним символом свого «походу» проти влади за права «простих людей» О. Ляшко зробив вила. Наступний потужний поштовх посиленню впливу РП дала активна участь у Євромайдані, а незабаром після його перемоги – у показових «антисепаратистських акціях».

О. Ляшко відомий агресивністю, брутальністю багатьох своїх публічних акцій, навмисно грубими висловлюваннями на адресу політичних опонентів. У зв'язку з цим озвучували погляд, що РП на початку була провладним проектом, справжньою метою якого була дискредитація тодішньої опозиції. В українських ЗМІ поширена думка, що головний спонсор «радикалів» є Сергій Львовчкін, український олігарх, за Віктора Януковича – голова президентської адміністрації. (Зрозуміло, що доказів цього не наводили).

За справедливим, на нашу думку, визначенням автора впливового американського (воно має також й інші версії) інтернет-видання «The Huffington Post», О. Ляшко «у багатьох відношеннях є популістом класичного стилю». Як і багато інших класичних популістів, він старанно творить собі імідж «звичайної людини», свого хлопця, такого ж, як «інші люди», який, на відміну від політиків з істеблішменту, добре розуміє життя та проблеми «простих людей». Частиною іміджу став показовий «мачізм». Попри численні викривальні спічі на адресу захланних олігархів, оглядачі

відзначають вибірковість у ставленні «народного трибуна» до олігархічних інтересів. Відповідні зв'язки залишаються ретельно прихованими від широкої публіки.

На західних спостерігачів негативне враження справляє зв'язок О. Ляшка з добровольчим батальйоном «Азов», під прапором якого зібралось чимало радикальних націоналістів, а також його демонстративні «затримання сепаратистів» у 2014 р. – які, за оцінкою правозахисників, відбувалися поза рамками закону та більше нагадували «кіднепінг».

Яскравим, просто хрестоматійним прикладом популізму, сконцентрованого на 2–3 сторінках лаконічного тексту, є програма Радикальної партії. У ній втілено одразу декілька характерних популістських рис та ознак.

Перша з них – наявність низки дуже «радикальних» обіцянок/пропозицій, проте немає жодних пояснень, їх можна реалізувати. Наприклад, обіцянка, що держава виділить на медицину у 10 (!) разів більше коштів, ніж зараз. Звичайно, можна впровадити таке диво, у програмі не розповідається. Пропонується також вимагати списати 75% зовнішніх кредитів України, бо «гроші у борг брали чиновники – казнокради». Зрозуміло, що реальні перспективи такого домагання, його можливі наслідки для стану українських фінансів, курсу національної валюти у програмі «радикалів» не аналізуються навіть для годиться. Безперечним зразком соціального популізму є їхня пропозиція визнати багатодітними та надати відповідну допомогу сім'ям із двома дітьми, жодними цифрами не підкріплена.

Нереальні, якщо не небезпечні, пропозиції включені до програми РП і стосовно сфери національної безпеки. Таким є положення (щоправда, дещо розпливчате), щодо ядерної зброї для України («Ми зробимо можливим повернення ядерного статусу України»). Для фахівців очевидні численні технологічні труднощі та величезна потенційна вартість такого починання.

Проте це неминуча, категорично негативна, реакція західних партнерів України у разі, якби Київ спробував набути ядерного статусу. До того ж, ядерна зброя у «гібридній війні» з великою ядерною державою була б швидше фактором ускладнення ситуації, а не стримування потенційного агресора. Безглузду, у підсумку, але на дуже некритичний погляд деяких громадян, «сильну» ідею О. Ляшко не раз озвучував у своїх виступах, завдаючи лише шкоди міжнародній репутації України.

Інша показово-популістська риса програми партії О. Ляшка – кількарразове виявлення різних «ворогів», які стали причиною українських проблем. Вони подані у тексті у кількох різко негативних оціночних аспектах. Це «зрадники та крадії», від яких портібно очищати владу, а також «внутрішні вороги», поплічники сепаратизму, яких треба знешкодити і покарати. Звичайно, це і «олігархи», які також можуть бути «ворогами»; вони мають доплатити за копійчану приватизацію у минулому, пропонується, крім того, накласти на них спеціальний кризовий податок. З'являється тінь «чужинця» («Заборонимо іноземцям розпоряджатися нашими чорноземами»). Ворогам, хоча і непрямо, протиставляються «справжні патріоти», зокрема, «безкомпромісні ветерани воєнних дій на Сході».

Наявна у програмі РП й улюблена популістами категорія «простих людей», критерій належності до яких ніяк не окреслюється. Можна припустити, що це чесні (ті, які не беруть хабарів) люди з низьким рівнем доходів. Щоправда, одну чітко визначену соціальну апеляцію програма радикалів містить – у ній декларується, що партія стане головним захисником інтересів села у парламенті.

Поza названими конкретними ідеями – «цвяхами», програма РП має яскраво-декларативний характер, особливо стосовно економіки. Вона обіцяє відродження «якісного виробництва повного циклу», «просту і зрозумілу систему оподаткування» і тощо, проте не вказує на реальні

шляхи такого відродження чи на конкретні способи реформування податків. Так само здебільшого декларативними є пропозиції щодо політичної реформи, зокрема, стосовно децентралізації влади. Децентралізація мала б полягати у наданні «обраному голові громад» права «вільно приймати усі важливі для людей рішення – без жодних вказівок з центру». Більшість податків пропонують залишати на місцях. Крім повної неконкретності запропонованого програмою рішення складного питання взаємодії місцевого самоврядування та державної влади, у цьому положенні впадає у вічі його типово популістська стилізація – «люди» протиставляються певному «іншому», у цьому разі «центру», який апріорно не на їхньому боці...

У контексті питання про «чистий популізм» згадаємо ще один недавній український політичний проект – партію «УКРОП» (Українське об'єднання патріотів), офіційно зареєстровану у червні 2015 р. Політичні оглядачі одноставно пов'язують її з Ігорем Коломойським, відомим українським «олігархом», одним із найвпливовіших бізнесменів та учасників залаштункової (втім також і публічної) політичної боротьби. «УКРОП», на практично консенсусну думку експертів, насамперед є структурою, яку створили для захисту певних приватних політико-економічних інтересів. Звернемо увагу на інше – яким способом, якими «атракціями» «УКРОП» намагається здобути необхідну підтримку виборців?

Очевидно, що для олігархічних політичних проектів програмні тексти, які написані на замовлення командами політтехнологів, є ширмою, за якою ховається малопрозора для загалу громадян реальна політична поведінка та цілі. Звертаючись до будь-якої партійної програми, варто також враховувати вищезазначену чималу різницю між такими документами та виборчою агітацією, яка, за логікою речей, має бути якомога чіткішою, простою, здійснюватися за допомогою яскравих

слоганів; а ця обставина спрямовує більшість партій до більш популістської риторики. Попри це, партійні програми все одно є різними, їхнім положення спрямовуються до відмінних електоральних секторів, відтворюють різні ідеологічні комплекси, тому є важливим джерелом для політичної дефініції, визначення політичного обличчя тієї чи іншої партії.

На нашу думку, вже маніфесту «УКРОПу» властиві виразні популістські риси, які простежується з-поміж патріотичної риторики та декларації про «Людину як головну цінність». У ньому ворогом і руйнівником України проголошується «бюрократична корумпована Система», знищення якої постає головною метою партії. Частиною цього має бути усунення від влади усіх, хто входив до неї: олігархів, чиновників, політиків, силовиків, прокурорів, суддів. Відтак у маніфесті з'являється виразно популістське поняття «Системи» – певного «не народу», що є втіленням зла та ворогом країни.

Серед шляхів руйнування «Системи» програма партії називає повернення народу (у державну власність) матеріальних ресурсів, вкрадених у нього оцим ворогом. У ній визначення «крадіжка» повторюється кілька разів. Усю приватизацію попередніх десятиліть розглядають саме з його використанням. Такий підхід виглядає дуже співзвучним із ідеєю «змови», якою чи не усі популісти схильні пояснювати проблеми народу.

Іншою популістськи забарвленою категорією, що часто повторюється у програмі «УКРОПу», є категорія «справедливості». відновлення якої постає першим пунктом її економічного розділу. Першочерговим заходом з відновлення справедливості передбачається люстрація, яка повинна мати тотальний характер і спрямовуватися на виявлення легальності усіх доходів і майна, набутого за роки незалежності. Автори програми свідомо не утруднювали себе питанням про можливу тривалість, час і людські ресурси, потрібні для такої загальної перевірки, її складну правову сторону,

зокрема, сумісність із нормами української Конституції. Очевидна утопічність ідеї тотальної люстрації, у сполученні з привабливістю для деяких громадян, що прагнуть «справедливості», надає їй цілковито популістського характеру [4].

У контексті відновлення справедливості у програмі «УКРОПу» пропонується також масштабна націоналізація приватизованих раніше державних підприємств, створення на їхній основі національних компаній. Це положення має, по суті, соціалістичний і декларативний характер, адже ми не отримуємо пояснення, як сумістити таку націоналізацію з реаліями української економіки, станом нашого бюджету, величезними національними боргами та залежністю від зовнішніх кредиторів, які, як відомо, підтримують курс на продовження приватизації державного майна, а не його націоналізації. Загалом економічні пропозиції «УКРОПу» виглядають як розлогий і детальний прописаний набір нібито гарних, але у більшості загальних, абстрактних побажань – щодо прозорості, чесності, ефективності діяльності держапарату та ведення бізнесу, і рідко підкріплюються більш-менш конкретними пропозиціями щодо того, цього досягнути.

Щодо соціального захисту, то цілком у дусі новітньої української популістської традиції, у програмі йдеться про необхідність «підвищення державних соціальних стандартів» (як видається, проти цього жодна партія, агітуючи виборців, не заперечувала). І в цьому разі згадується «справедливість». Привертає увагу ідея виключити з пенсійної системи заможних людей і на зекономлені кошти підвищити мінімальні пенсії. Сумнівна з погляду засади конституційної рівності громадян, вона не обґрунтовується жодними конкретними розрахунками.

Вражає включена до програми «УКРОПу» пропозиція «покласти солідарну відповідальність» (ще і вкрай сувору) за тяжкі злочини не лише на самих правопорушників, й на їхніх родичів, керівників організацій, де

вони працювали, а також «лідерів спільнот». Властива навіть не середньовічному праву, але нормам родового ладу, вона, є прикладом крайнього правового популізму, переконання, що жорстокі покарання є ліпшим шляхом зменшення злочинності. Запропоновано також створення приватних виправних закладів (тобто тюрем) – ідея, яка змушує згадувати про деякі антиутопії.

Популістськими маніпуляціями зі «справедливістю» була просякнута агітація «УКРОПу» протягом останньої виборчої кампанії (виборів до місцевих органів влади). Основою її стали заклики забрати владу у «них» і, у якийсь абстрактний спосіб, віддати її «народу». У цьому ж контексті варто розглядати і пропозицію партії змінити Конституцію, затвердивши новий Основний закон на референдумі, тобто в обхід чинного законного шляху конституційних змін. Конкретні положення щодо реформування української Конституції зводяться до ідеї децентралізації та запровадження парламентської республіки (яка, можна припустити, з огляду на протиріччя між чинним главою держави та головним спонсором «УКРОПу», і була ключовою для авторів цього розділу партійної програми).

Іноді загравання з «простими людьми» мало фарсовий характер. Наприклад, офіційний керівник партії, Геннадій Корбан, заявляв, що програму «УКРОПу» вивчали та критикували беззатченки. Один із членів «УКРОПу», політичний діяч і бізнесмен Борис Філатов, можливо, чи не єдиний з українських політиків, хто сам, коментуючи голосування у Верховній Раді, на якому депутати провалили пропозицію щодо запровадження податку на дуже дорогі транспортні засоби, назвав себе популістом: «Я – популіст, і пишаюся цим».

На нашу думку, «УКРОП» – це приклад свідомого, «навмисного» використання популістських рецептів для розкрутки партії – «проекту», тобто політичного підрозділу певних виразно персоналізованих бізнес-інтересів. Вплив на діяльність цієї партії політичних амбіцій, можливо, і

реальних переконань, повністю відкидати немає підстав. Програму «УКРОПу» характеризує помітний соціалістичний ухил, декларативного стилю, у поєднанні з популістською риторикою, а от політична агітація будувалася за прозоро популістськими рецептами.

У чому ж полягають причини поширення та впливу популізму у «пострадянській» українській політиці, зокрема, його зростання в останні кілька років? Науковці, які досліджували цю проблематику, називали декілька з них.

Слушним, на нашу думку, є запропоноване В. Бурдяк та Ю. Макаром пояснення розмаху нереальних соціально-економічних обіцянок у передвиборчих програмах партій властивими, як свідчать соціологічні опитування, українському суспільству егалітаристськими та патерналістськими цінностями. Сприяє поширенню соціального популізму і низький загалом рівень політичної культури. Дослідники констатували «...у сучасній політиці України публічний політик змушений використовувати певні популістські методи». Автори вважають, що саме виразне звернення «Нашої України» до ідеології українського консерватизму призвело до звуження її електоральної підтримки. Разом із названим, недостатня артикуляція ідеологічної складової у програмах більшості партій, їхній розвиток за моделлю «всеосяжної» партії, високий рівень персоніфікації політичної діяльності також є чинниками поширення популізму [45].

Аналітична група БА «Тектум» зробила висновок, що зростання популізму пов'язане з інституційною кризою, яку переживає українська держава, коли нормальні соціально-політичні інститути втратили здатність належно відповідати на соціальні вимоги. Тісне зближення, корупційне зрощування державного апарату з інтересами бізнес-груп (кланів) зробили саме ці інтереси реальною домінантою функціонування держави. Реакцією

на такий стан речей стає поширення в суспільстві популістських настроїв, передусім соціальної, патерналістськи орієнтованої версії популізму [4].

А. Романюк виявив на зв'язок, який існує між деякими особливостями української партійної системи та проявами популізму у вітчизняній політиці. Одна з цих особливостей визначилася ще у період виникнення у незалежній Україні, на руїнах комуністичної владної монополії, самого інституту багатопартійності. У 1990 роки поява партій була пов'язана з парламентом, який вже функціонував як владний орган, та інтересами низки груп, які склалися у ньому [271].

Неминуче запозичення, під час організації партій, досвіду старих західних демократій зумовило те, що головною моделлю для України стала «партія-виборець», головним завданням якої є боротьба за найбільшу кількість голосів виборців, орієнтована на електорат у цілому, а не на окремі соціальні групи. Важливою обставиною (власне кажучи, вона актуальна й сьогодні) стало домінування у країні бідного населення. Його структура за низкою критеріїв (професійним, демографічним, релігійним) є гетерогенна, проте низький або дуже низький рівень доходу поєднує безперечну більшість українського електорату. Відтак масовий / бідний виборець став головним виборцем чи не для усіх українських партій. Від самого початку формування української партійної системи особливі соціально-економічні інтереси надто слабо артикулювалися та репрезентувалися у політичній сфері країни. Лінії розмежування між партіями визначалися регіональними та тісно з ними пов'язаними, мовно-культурними ідентичностями, які майже не корелювалися з соціально-економічними чинниками. У такій ситуації звернення новопосталих партій, які апелюють до «усіх», «народу», до популізму, виявилось цілком логічним. Популізм став, за визначенням А. Романюка, «родовою характеристикою» українських парламентських партій [272].

А. Романюк та інші автори (політологи) зазначили також, що в Україні відбулася, почасти повторюючи аналогічні процеси в інших країнах, «картелізація» партійної системи, стрижнем якої стало тісне зближення, зрощування вищого керівництва партій з їхніми спонсорами. Йдеться не тільки про можливу персональну фінансову мотивацію партійних «босів», але насамперед про об'єктивну необхідність матеріального забезпечення діяльності партій, особливо дуже витратної участі у виборчих кампаніях, практично неможливу без підтримки з боку бізнесу, а відтак і про бажання його отримувати згодом відповідну компенсацію у вигляді потрібних рішень влади тощо.

Наслідком «картелізації» є зростання дистанції між лідерами партій та їхніми рядовими членами, між центральними та місцевими партійними організаціями. Хоча ці процеси мали, вочевидь, абсолютно не публічний характер, вони не залишилися цілком поза увагою суспільства, не могли не вплинути на ставлення громадян до партійної системи, визнання ними зв'язку між інтересами партій та їхніми власними. Недовіра до партій як політичного інституту логічно схиляє громадян до бажання розширити пряму демократію, яка, як видається, має дати «простим людям» можливість більше впливати на владні рішення. Як вже зазначалось, тенденція до певного протиставлення представницьких інститутів і прямого народоправства, перебуває у річищі популістських підходів.

Важливою рисою української партійної системи та політики загалом є високий рівень персоналізації політичної діяльності, яка заступила чітку ідеологічну ідентифікацію політичних акторів. Протягом останнього десятиліття найвиразнішим прикладом цього можна вважати діяльність ВО «Батківщина» (колись БЮТ), яку сприймає суспільство як партію свого лідера, ставлення до якого визначає і вплив цілої партії.

Підсумовуючи сказане, варто наголосити на такому. Популізм став помітною рисою суспільно-політичного життя в Україні ще в останні роки

її перебування у складі СРСР, у період так званої перебудови. У цей час популістська, принаймні у певних аспектах, риторика слугувала інструментом боротьби національно-демократичного руху проти монополії комуністів на владу, радянської системи загалом.

Після здобуття незалежності у 1991 р., швидкого переходу до нових засад суспільного устрою, новопосталі українські політичні партії звернулися до стандартного набору ідеологій, які утвердилися на Заході – у широкому діапазоні від комунізму, в Україні лише на позір пристосованого до вимог демократії, до консерватизму та правого радикалізму, а на маргінесі політичного життя, навіть і фашизму. Для деяких партій (прикладом може бути СДПУ(о)), які насправді становили політичний сегмент бізнес-груп (кланів), таке ідеологічне «оформлення» мало лише зовнішній характер, було способом подати себе громадянам у привабливій для них обгортці. У ситуації, коли основною характеристикою типового українського виборця стала бідність, яка об'єднувала більшість громадян, незалежно від їхньої освіти, професії та інших соціальних характеристик, саме популістські обіцянки виявилися найефективнішим способом здобути підтримку значної частини електорату.

Водночас популістського гатунку дихотомічний політичний дискурс, політика «боротьби добра і зла» стали визначальною характеристикою усіх українських президентських кампаній, починаючи з 1994 р. Аналітичні «розумування», зваженість і складні аргументи як інструменти впливу на виборців виявлялися апріорі приреченими на невдачу.

Популізм як політична технологія і риторичний дискурс виявився в Україні властивим усім значним політичним гравцям. До останнього часу жодного з них не можна було охарактеризувати як переважно популістського або «чистого популіста».

Першою у незалежній Україні досить впливовою популістською партією можна вважати Радикальну партію О. Ляшка. Щодо цього

збігаються погляди очевидної більшості експертів. Крім популістських рис, властивих також досвідченішим політичним силам, РП поєднала у своїй діяльності та програмі низку інших діагностично-популістських ознак: дуже високий градус викривальних філіпик на адресу «олігархів» і «влади»; показову, часто на межі фарсу, апеляцію до «простих людей»; яскравого (в очах симпатиків РП також і харизматичного) лідера, без якого Радикальна партія практично втрачає власне політичне обличчя. Популістським є також властивий їй ідеологічний еkleктизм: поєднання риторики соціальної справедливості з гаслами націоналістичного гатунку, неприйнятними для нормальних лівих партій.

У «постмайданний» період в Україні на авансцені політичного життя з'явилися й інші гравці, які представляють «чистий популізм». До них зачислимо «Партію простих людей» Сергія Капліна, а також, із застереженнями, «УКРОП». Їхні програми і, особливо, виборча агітація будувалися за хрестоматійним популістським рецептом протиставлення «народу» та шахраїв-можновладців, злою волею та захланністю яких намагаються пояснити усі труднощі та проблеми поточної української кризи. З погляду автора, очевидною є продумана технологічність такого протиставлення.

На нашу думку, існує декілька чинників чималого та тривалого впливу популізму у незалежній Україні. Одним з них, які вже називали вважаємо якість політичної культури, насамперед таку її складову, як несформованість у багатьох громадян здатності до критичного осмислення складних соціально-економічних і політичних реалій, схильність робити негайні та надто прості висновки стосовно непростих і суперечливих речей. Підвалини були закладені протягом кількох десятиліть радянського періоду української історії, коли, за браком основних свобод, реальної публічної політики та дискусій, достатня культура аргументації, доказового аналізу, вочевидь, не могла сформуватися.

Актуальна сьогодні в Україні популістська категорія «народу» – носія усіх чеснот, найвищої цілі та мірила добра і зла, веде свій родовід ще від українського національно-демократичного руху ХІХ ст., з його виразно народницькими рисами. Новітній український національний рух перейняв її як частину інтелектуальної спадщини, від своїх історичних попередників, більше, оскільки вона, як зазначалося вище, виявилася потрібною у роки вирішальної атаки на комуністичний режим.

Розквіт популізму в останні роки зумовлений, на наш погляд, ще одним чинником. Ним є теперішнє політичне банкрутство українських лівих сил, пов'язаних, так чи інакше, із радянським минулим. Найвпливовіші з них, Соціалістична партія та Комуністична партія, по-різному ставилися до демократії, української незалежності та європейських орієнтирів України, і причини їхніх невдач різні, але брак помітних сил лівого спрямування у партійному спектрі сьогоденної України є фактом. В умовах зосередження влади у руках центристів і правоцентристів, суспільний запит на соціальну справедливість, рівніший доступ громадян до основних соціальних благ втратив звичні у попередні десятиліття механізми політичної репрезентації. Тому до цієї теми звернулися саме популісти, заповнюючи спорожнілу соціально-політичну нішу.

На сучасному етапі дослідження досить неординарну думку щодо популізму вислови політолог О. Лісничук, розглядаючи його як дискурс позицій щодо гегемонії в публічних комунікаціях в Україні. Водночас, українська політика і соціум, в цілому, не ухилилися від домінування дискурсивного комплексу, який зайняв позиції, що можуть тлумачитися в категоріях гегемонії. В умовах, коли абсолютна більшість дискурсів експлуатувала ті чи інші форми партикулярності, гегемонічних форм набув дискурс популізму [195, с. 68].

Його особливі властивості допомогли йому досить легко абсорбувати в себе різні моменти та цілі пласти абсолютної більшості провідних

політичних дискурсів України. Десятиліття після «помаранчевого» Майдану популізм визначав характер і зміст публічної політичної комунікації в країні і, відповідно, творив самотутню політичну реальність. Україна XXI століття це країна, яка створена в умовах, під впливом і як результат гегемонії популізму.

В останні кілька років популізм в Україні використовують для просування партій-«проектів», які створені насамперед для обстоювання певних бізнес-інтересів. Вищеназвані чинники роблять його доволі успішною, принаймні у короткотривалій перспективі, технологією. З іншого боку, спостерігаємо загострення електоральної конкуренції між популістськими політичними гравцями. Вражаючий успіх деяких популістів, які не здатні виконати свої нереальні обіцянки, легко може обернутися таким самим вражаючим крахом. Український популізм надто гнучкий, багатовимірний феноменом, і, треба думати, у найближчі роки залишиться, хоча й у відмінних формах та з іншими вождями, впливовим чинником політичної боротьби в Україні.

Особливо загрозливим домінування популізму стає в період війни, агресивного мілітарного тиску на Українську державу з боку Росії. Саме в цьому контексті популізм у сучасних масштабах, формах і впливах стає головною загрозою національній безпеці України.

Зазначене поширення популізму означає не лише використання певної риторики, головно й формування особливої картини світу, творення специфічної суспільної реальності. Популізм (особливо в набутих в останній період масштабах і формах) перестав бути просто конкурентною технологією боротьби за прихильність виборця. Наразі він є чинником, який рішуче впливає на структурування, на напрями і динаміку політичних і соціальних змін, на діяльність державних, політичних, економічних, соціальних інституцій, на трансформацію старих і творення нових.

Абсолютна більшість впливів і змін, які відбуваються внаслідок домінування популізму, мають деструктивний характер з погляду перспектив демократичного розвитку України та(особливо в останні місяці) збереження нею державного суверенітету і територіальної цілісності. Назвемо найбільш загрозливі: внаслідок впливу популізму формується надмірно спрощена картина суспільно-політичної реальності, наявних проблем і завдань, соціальних потреб, інтересів та ідентичностей.

Популістський дискурс схильний замінити їх аморфною, неструктурованою сутністю, яку він позначає як «народ».

Популізм сповільнює, а потім і блокує артикуляцію інтересів суспільних груп, ускладнює можливості представлення і захисту. Подібно він впливає на визначення та реалізацію національних інтересів.

Популістичний дискурс проводить і підтримує внутрішній кордон, розмежовуючи все суспільство на «праведних» та на «інших» (які здебільшого є також «ворогами»). Отож у суспільній свідомості підтримується і підживлюється стан постійної конфронтаційності.

Популізм ґрунтується на самодостатній критиці існуючого status-quo і спричиняє перманентну делегітимацію наявного політичного та соціального порядку.

Сформульовані на підставі популізму політичні програми відштовхуються від двомірної («народ» «вороги») картини світу і пропонують «прості розв'язання складних проблем». Вульгаризуються спроби комплексних реформ.

Зрештою, практично будь-які категорії, концепти, сенси, які пропускаються через популістський дискурс, вихолощуються, втрачають свої значення, перетворюються в «порожні означувачі».

Популізм позбавляє сенсу українську політику, і в цьому, вочевидь, його найбільша деструктивна сила і найнегативніший вплив.

Існує очевидна потреба у зменшенні рівня популізму в українському суспільно-політичному житті, послабленні його впливу на процес боротьби за владу та ухвалення управлінських рішень (хоча вони, можливо, мають порівняно менше, ніж виборчі змагання, популістське навантаження).

В експертному середовищі склався фактичний консенсус, принаймні у його сегменті, не заангажованому в актуальні політичні змагання. Гадаємо, що доречно буде згадати низку рекомендацій щодо можливих способів протидії популізму, запропонованих, за підсумками дослідження, аналітичною групою БА «Тектум». Більшість з них стосуються насамперед того середовища, яке аналітики «Тектум» окреслюють як «активну і компетентну громадськість» – науковців, неурядові організації, ЗМІ, громадських активістів. Саме вони могли б апелювати до потенційного електорату політиків-популістів, аргументовано показуючи можливі наслідки їхніх безвідповідальних заяв і пропозицій, неможливість виконання їхніх обіцянок [4].

Також, фахівці та незаангажовані журналісти, прогнозуючи ключові теми виборчих кампаній, могли б насичувати інформаційний простір якісним аналітичним матеріалом, який підвищував би рівень обізнаності суспільства з відповідною проблематикою.

Експерти, зазначили про брак відповідних медійних майданчиків, можливостей прямої дискусії з представниками політичного класу, зокрема, і на потребу у телевізійних проектах, орієнтованих на відповідальність, ніж у поширеному зараз форматі телевізійних ток-шоу, дискусію. Серед рекомендацій аналітиків є також пропозиція про збільшення уваги до програм партій, які вони вважають менш обтяженими популізмом, ніж агітаційно-виборчі кампанії. На їхню думку, було б можливим встановити законодавчу вимогу узгодження пропозицій партійних програм з їхнім вимогами і позиціями, які транслюються у медіа-рекламі.

З нашого погляду, варто визнати слухність, потенційну корисність перелічених тут пропозицій. Зокрема, можна було б додати, що медійним майданчиком, потенційно здатним протидіяти популізму, могло б бути громадське телебачення. Вважаємо, що його організація має передбачати гарантії досить високого пропорційного рівня залучення до обговорення суспільно значущих питань експертів, у тім числі закордонних, представників громадськості [296].

Зауважимо, що названі пропозиції щодо способів протидії популізму мають характер рекомендацій громадськості та експертів. Це спонукає поставити питання: чи можливі, якими могли б бути заходи інституційного характеру, які сприяли б зменшенню рівня популізму в українській політиці, а відтак – вдосконаленню цілої системи українського політичного менеджменту, її здатності знаходити та втілювати у життя рішення, які стали б адекватною відповіддю на численні економічні та соціальні виклики?

Чи можна було б запропонувати рішення конституційного рівня? Наш аналіз світового та вітчизняного досвіду дає змогу зробити висновок, що, на відміну від політичного режиму, сама модель державного устрою не впливає помітним чином на рівень популізму. В Україні, зокрема, популізм був важливим чинником суспільно-політичного життя і до 1996 р., поки державний лад був гібридом радянської системи з основними елементами демократичного устрою, і в умовах дії Конституції 1996 р., і за чинної нині Конституції, ухваленої 2004 р.

В Україні вплив популістських технологій і популістських сил коріниться не у вадах існуючих політичних інститутів, не у нормативно-правовому «каркасі» політичної діяльності, а насамперед в особливостях актуального стану політичної культури українського суспільства. Важливо наголосити, що популізм, як це було показано у дослідженні, є можливим і виникає у ході взаємодії політиків із масовим учасником політичного

процесу. Відтак він завжди є, хоча і різною мірою, відповіддю політика, зацікавленого у широкій підтримці, на певний запит громадян, яким намагаються надіслати саме той «месидж», який вони хочуть отримати. Ця обставина спонукає до висновку, що зусилля з протидії популізму можуть стати ефективними, якщо будуть спрямовані також на зміну цього популярного запиту.

Отже, про масову політичну культуру та її популістську складову. На жаль, з окреслених вище причини, у просторі сучасної української політики популістські алгоритми пошуку рішення складних суспільних проблем аж надто властиві українським громадянам. За нашими спостереженнями, стереотипною реакцією багатьох нефахівців, особливо у кризових ситуаціях, є симптоматично популістське бажання одразу знайти тих винних, чия зла воля та корисливість ці проблеми спричинила, небажання сприймати складніші пояснення (які, безперечно, апріорно не виключають і суб'єктивної складової, помилок, некомпетентності чи навіть злочинів як частини переліку можливих причин). У цьому контексті, чи не першою категорією, до якої звертається чимало «простих людей», шукаючи, наприклад, пояснення причин економічної кризи, є категорія «обману», «крадіжки», переконання у тому, що «все це» цілком штучно та зловмисно зробили «вони», «влада». Такі приклади можна було б продовжувати [293].

Ми вважаємо, що «антипопулістські» зрушення у масовій політичній культурі можливі, проте лише протягом досить тривалого періоду. Насамперед, потрібні зміни у системі освіти, які могли б дати результати, залучати до участі у політичному процесі молодші покоління українців. На нашу думку, вимоги до навчальних програм у школах і ВНЗ, з гуманітарних дисциплін, повинні передбачати виховання таких засад сприйняття суспільних проблем: усвідомлення неоднозначності, внутрішньої суперечливості багатьох суспільних явищ; здатності до

діалогічного мислення; толерантності до чужих думок та поглядів. Іншими словами, треба вести мову про аксіологічний вимір системи освіти, певний вибір її ціннісних орієнтирів [300].

У цьому контексті варто зазначити потребу деякої ревізії окремих елементів популістського бачення історії, які сучасні українські навчальні посібники успадкували від радянської, а почасти і від української народницької історіографії. Йдеться про надмірно критичне зображення представників вищих верств суспільства (особливо – іноетнічних), а з іншого боку – певну ідеалізацію народу як сукупності «простих людей». Вважаємо, у підручниках і навчальних посібниках з історії потреба досить виразно зазначити не лише привілеї, експлуатацію трудящих мас, зловживання владою, негативні характеристики вищих соціальних верств, й на певні важливі для цілого суспільства функції еліти, її позитивну роль у розвитку культури, науки, держави та права, військового мистецтва, тобто її соціальну відповідальність.

Цю пропозицію варто не слід розуміти як заклик до офіційного заохочення консервативної інтерпретації історичного процесу. Можливо, ширшим контекстом такої «депопулізації» масової історичної освіти могло б стати її осучаснення, на засадах формування більш «інклюзивної», з етнічного, соціокультурного, також гендерного, поглядів, версії української історії.

У контексті боротьби з популізмом, мабуть, доречним говорити про протидію цьому явищу, ніж про подолання його, адже популізм є обов'язковим «супутником» політики і цілком подоланий бути не може. Проте його прояви потрібно обмежувати, адже вони призводять до дестабілізації в суспільстві та політикумі, з справляючи деструктивний вплив на політичну систему країни [82].

Ключовою проблемою протидії явищу популізму є вкрай обмежені можливості держави в цій сфері. Безпосередньо деструктивний характер

зазвичай мають не самі популістські дії, а їхні соціальні наслідки, і правовий зв'язок між ними відстежити дуже важко – за винятком окремих випадків, які пов'язані закликами до повалення існуючого режиму або розпалювання міжетнічної чи міжрелігійної ворожнечі. Отож, головним суб'єктом протидії популізму фактично є громадянське суспільство та його інститути. Проте держава повинна надавати підтримку громадянським інститутам у процесі протидії популізму, а часом, навіть, ініціювати відповідні дії.

Популізм є реакцією на різноманітні – соціальні, економічні, етнічні та інші – суспільні проблеми, він живиться ними, паразитує на них. Відповідно, кризові суспільні ситуації є перспективним ґрунтом для його розвитку. Саме така ситуація простежується зараз в Україні. Зрозуміло, що основним механізмом протидії популізму є підвищення рівня політичної культури. Проте в умовах соціально-економічної та зовнішньополітичної кризи цього недостатньо. Держава та інститути громадянського суспільства мають активізувати свої зусилля в цій сфері, причому держава має прийняти на себе функції синхронізації та систематизації.

Важливий напрям таких дій – «гра на випередження» – треба насичувати інформаційний простір актуальною проблематикою. Незважаючи на те, що головний тягар виконання цього завдання лягає на плечі громадських інститутів, держава може надавати їм інформаційну допомогу, реалізуючи свій чималий науковий потенціал, визначаючи головних проблем, які мають найбільше підстав стати об'єктом популістського паразитування. Відповідний державний науковий ресурс може стати базою для проведення роз'яснювальної роботи через суспільні медійні канали [80, с.96].

Враховуючи те, що основний медіа-ресурс перебуває у приватних руках і, неминуче політично заангажований (тією чи іншою мірою), в кризових умовах актуалізується проблема запровадження громадського

телебачення та радіо – потенційно найбільш незалежного на цей момент каналу поширення інформації. Саме він міг би виконувати неупереджений моніторинг популістських дій та продукувати об'єктивний контент. Проте реалізація такого проекту в країні з низьким середнім рівнем життя неможлива без державної допомоги. Держава повинна не лише виділити необхідні частоти, а й надати фінансову та технічну допомогу для створення громадських каналів. На жаль, поки що ми не бачимо державної волі в цьому питанні, адже закон «Про систему Суспільного телебачення та радіомовлення» 1997 р. так і залишився нереалізованим, як поки що і закон «Про Суспільне телебачення та радіомовлення України», який прийшов йому на зміну у квітні 2014 р.

Потенційно перспективним, на нашу думку, напрямом протидії популізму є ознайомлення населення з програмами політичних партій. Програми зазвичай несуть значно менший «вантаж» популізму, ніж публічні висловлювання окремих партійних представників. Відстежувати найбільш кричущі невідповідності мають громадські інститути, але друкування партійних програм, збільшення їхніх накладів та розповсюдження серед населення – дії, які має взяти на себе держава [81].

Водночас є сфери, в яких можливості держави вкрай обмежені. Йдеться про приватні канали поширення інформації, найбільш ефективним з яких поки що залишається телебачення. Телебачення є головним медіа-ресурсом для поширення популістських ідей. На жаль, у багатьох випадках телевізійна політична аналітика стає заручником кон'юнктурних чи просто рейтингових чинників. Тому навряд чи варто в процесі протидії популізму покладати підвищені сподівання на цей сегмент інформаційної інфраструктури.

Зауважимо, що протидія популізму є складним, тривалим процесом, запорукою успіху якого є системність зусиль усіх – державних і недержавних – його суб'єктів.

У масовій свідомості і політичних ідеологіях різних держав, у тім числі пострадянського простору, періодично відтворюються прагнення громадян пов'язати позитивний соціально-економічний розвиток з особистостями і так званою залізною владою. У цьому випадку демократію сприймають як гальмо на шляху економічної стабілізації та поступу, що стимулюється певною часткою національного політикуму.

Доволі часто після різких політичних подій або так званих політичних поворотів – Майдан – 2004, Майдан – 2014 у населення виникає апатія, яка часто настає після бурхливої діяльності спільноти – лідера – команди. Якщо немає підтримки у більшості населення то у лідерів розпочинається процес активного виснаження, і вони вдаються до реакції самозахисту власного еґо, тобто «популістських гасел».

Тому сприяє брак потрібного рівня соціальної енергії, громадської підтримки. Причиною апатії може бути невідповідність, неадекватність форм життя внутрішній доленосній налаштованості або глибинній природі людини чи соціуму. Це породжує недовіру до влади або її повної відсутності, оскільки довіра є не тільки ознакою демократичного життя, й цінністю, психологічним регулятором соціального процесу.

Втрачається так звана консолідація – центральний чинник ефективності будь-якої соціальної дії, що потребує колективного розуму чи колективної наснаги, не кажучи вже про політичну мету, досягнення якої неможливе без залучення цього чинника. Тобто, він не може не бути поліфункціональним, навіть, дещо маніпулятивним.

Висновки до розділу 5

До основних застосовуваних в Україні ідей популізму та його слоганів застосовуючи українськими політичними елітами можна віднести: безпосереднє апелювання до народу, виступ від імені «пересічної людини»; маніпулювання формулою «воля народу – вищий закон»; висунення безвідповідальних програм; залучення до виборчої кампанії чи навіть включення до виборчих списків «народних улюбленців»: знаменитих спортсменів, співаків, акторів тощо; дистанціювання від «непопулярних заходів» та негативних соціально-економічних процесів, пошук «винних».

Серед основних ідей українського популізму можна виокремити: безпосередню участь народу в управлінні (так звана пряма демократія); недовіру до представницьких державних інститутів; критику бюрократії, корупції тощо. До специфічних рис українського популізму слід віднести: акцентування на ідеї можливості гарантованого забезпечення впливу кожного громадянина на процес ухвалення рішень («почую кожного»); наголос на можливості вирішення завдань, які перебувають у межах компетенції інших суб'єктів політичного процесу (наприклад, подолання корупції); ідея соціального забезпечення і підвищення рівня життя в умовах кризи (підвищення зарплат в умовах дефіциту бюджету) і т. ін.; ідея перерозподілу матеріальних благ на користь незаможних або малозапезпечених верств («відібрати і поділити»); ідея геостратегічного вибору України (проросійський або проєвропейський); національно-культурне забарвлення (мовне питання, тощо); ідеї місцевого патріотизму;

Насиченість ідей популізму в масовій свідомості громадян України призвела до того, що до популістських прийомів вдаються не лише окремі політичні сили та політики, а, всі чи майже всі суб'єкти політичної діяльності, що не в останню чергу, пов'язано зі складними суспільно-політичними умовами, які виявилися сприятливими для ширшого

застосування популізму. Зокрема, свідченням цього є окремі президентські та парламентські виборчі кампанії, що проводилися за роки незалежності, з огляду на використання в них яскраво виражених популістських прийомів та засобів.

Поширення популізму в українській політиці зумовлює його ототожнення із необґрунтованими передвиборними обіцянками політиків. Проте, зараз це явище є більш змістовним, а основні ідеї, які пропагує вітчизняний популізм, це вимога прямої участі народу в управлінні («пряма демократія»), наявність авторитарного лідера, недовіра до представницьких і державних інститутів влади, критика бюрократії.

Зазначено, що в Україні політики-популісти можуть бути небезпечними, в першу чергу, через неефективність своєї діяльності, тоді як країна потребує реальних змін. Популізм – це шлях у нікуди, хоча можна стверджувати про виправданість його застосування на сучасному етапі суспільно-політичного розвитку українського суспільства. У першу чергу, мова йде про тих політичних діячів, які насправді прагнуть позитивних змін, але, конкуруючи з відвертими популістами, які щедро роздають обіцянки, змушені застосовувати окремі популістські прийоми (спілкуватися зрозумілою для більшості мовою, давати обіцянки вирішення суспільних проблем тощо). Певною мірою це виправдання – оскільки в суспільстві з низьким рівнем політичної та інформаційної культури, економічного забезпечення електорат не підтримуватиме тих політиків, що ігнорують їх потреби і запити на швидке покращення.

Виховання демократичної культури в соціальному житті України може бути успішним завдяки залученню інтелігенції до цієї справи на широкій суспільній основі. Саме в такий спосіб розвивалася національна демократія в Чехії, Швейцарії, Польщі, країнах Балтії.

Для демократії немає нічого важливішого за вільні і сильні засоби масової інформації. Щоб вибори були справді чесними, різні партії та

кандидати повинні мати рівний доступ до засобів масової інформації. Неприпустимо, щоб в Україні державна влада або влада грошей забезпечувала можливість висловлюватися одним і позбавляла цієї можливості інших. Не менш важливо й те, щоб справді незалежні журналісти піддавали уряд та опозицію ретельному вивченню.

Поза світовими глобальними й регіональними інтеграційними процесами становлення політично стабільної, демократичної, економічно процвітаючої України просто неможливе. Поступове цілковите долучення до європейських та світових міжнародних політичних й інших процесів, розвиток України як надійної ланки в будівництві нової, мирної, стабільної та процвітаючої всесвітньої системи міжнародних відносин, нової європейської архітектури безпеки є важливим завданням зовнішньої політики нашої молодого держави.

Україна має чітко визначити геополітичні пріоритети державної політики – найскладнішу й доленосну проблему національних інтересів. Так, Україна в своїй перспективі розвитку має декілька шляхів: 1) наслідування «старшого брата» – Росії; 2) протягом 26 років незалежності України її відносини з Європейським Союзом нагадують радше наміри, а не угоду про входження до європейського політичного, правового, економічного простору. Але XXI століття тільки почалося, і приєднання України до ЄС залежить від того, наскільки швидко наша держава наблизиться до європейських стандартів і почне відповідати їм; 3) дедалі популярнішим у політичних колах українців стає шлях євроатлантичної інтеграції, для якої демократичні цінності є основою стабільного розвитку.

Виховати громадянина — означає ввести його в систему цінностей демократії. Ця система виводиться зі сутності громадянського суспільства як усієї сукупності суспільних стосунків, що не є державними, не

контролюються державою і перебувають поза сферою її впливу і регламентації.

Громадянське суспільство — це звільнена від держави царина спонтанного самовияву вільних індивідів, їх добровільної організації. В цьому сенсі воно самодостатнє і втілюється у приватному житті, у приватній власності, в ринкових стосунках, у вільному обміні духовними, політичними, моральними і релігійними цінностями. Європейські громадянські суспільства будуються на волевиявленні громадян і мають своїм загальним орієнтиром традиційно-християнську систему цінностей. Але в цій системі, як уже зазначалося, є специфічні ідеали і норми, що відбивають внутрішню сутність демократичного устрою. В їхній ієрархії чільне місце посідають права, свободи і обов'язки людини; рівність громадян, зокрема і перед законом; самовідповідальність; верховенство закону над волею людини; суверенітет особи; етнічна, соціальна, расова, конфесійна тощо толерантність; повага до демократичних виборів і до демократично обраної влади як вияв відповідальності виборця; прагнення до соціальної гармонії; культура соціальних стосунків тощо. Усі ці та інші цінності демократії втілюються в культурі, в стосунках людей, становлять основу демократичного виховання молоді, що розпочинається вивченням змісту цих цінностей і завершується вірою у відповідні ідеали і готовність їх відстоювати.

Політичні програми партій у виборчий період мають політизовані і популістський характер, особливо це стосується українського суспільства, але проявляється в країнах Центрально-Східної Європи.

Всеохопний контроль як необхідність. У пострадянських країнах склалась така практика, що всі відповідальні за прийняття рішень, а також правоохоронці, постійно намагаються установити всеохопний контроль і карати суворо навіть за незначні проступки. Це викликано, не в останню

чергу, й очікуваннями переважної частини суспільства, яка також вважає, що карати треба жорстко, а контролювати постійно. Але в пострадянській реальності, на відміну від радянської, системи контролю і покарання неефективні, пародійні і вкрай корумповані, що лише девальвує саму пострадянську державу.

Абсолютизація ієрархії. Пострадянському політикуму особливо притаманно, коли заслуги людини визначаються не рівнем її освіти, знаннями, досвідом та професіоналізмом, а місцем в ієрархії. Як тільки людина опиняється на керівній посаді, вона не сприймає як рівних та не дослухається до думки людей, які стоять хоча б дещо нижче в ієрархії.

Нетолерантність. Пострадянські політики можуть відверто вдаватись до риторики та дискримінаційних заяв у своїх промовах, що розпалюють ворожнечу. Будь-які санкції за нетолерантність — моральні, електоральні, юридичні — відсутні.

І тому європейські цінності в першу чергу несуть позитивне навантаження для країн пострадянського простору. А саме європеїзація розглядається як визначальний процес, який спроможний втілити якісні зміни в політичній системі та суспільному житті. Сам процес включає в себе два аспекти: інституційної європеїзації та соціалізації.

Інституційна європеїзація, зосереджена насамперед на органах державного управління та їхніх інституціях, має здійснюватись на основі нормативного підходу шляхом прийняття *aquis communautaire* Європейського Союзу, сукупності спільних прав і зобов'язань, обов'язкових до виконання країнами, які прагнуть стати членами ЄС. Грузія, Молдова та Україна вже почали впроваджувати законодавство ЄС у різних сферах із урахуванням зобов'язань, узятих на себе в цілях реалізації умов щодо лібералізації візового режиму, впровадження зони вільної торгівлі і процесу асоціації в цілому. Важливо скористатись інструментами, запропонованими Європейським Союзом, із метою зміцнення

інституційного потенціалу та приведення засад діяльності інститутів відповідно до європейських стандартів.

У той же час, соціалізація є одним з найбільш важливих інструментів для роз'яснення змісту і суті реформ, які приведуть до європеїзації і зміни моделей поведінки. Соціалізація розглядається як процес, який «викликає зміни ідентичності та поведінки через взаємодію з партнером на будь-якому рівні (наприклад, із державою, бізнесом, громадянським суспільством), що призводить до соціального навчання та напрацювання моделей для наслідування». У випадку з Грузією, Молдовою і Україною, соціалізація здійснюється за допомогою таких програм, як Erasmus, Молодь дії (Youth in Action), програм, призначених для поїздок із метою підвищення кваліфікації, EUBAM (Місія Європейського Союзу з прикордонної допомоги Молдові та Україні) та інші.. Утім, ніщо не може бути більш потужним із точки зору підвищення соціалізації, ніж впровадження безвізового режиму з ЄС (звичайно, за умови виконання усіх зобов'язань) та інвестицій у підвищення контактів між громадянами, що призвело б до поглинання європейських моделей поведінки.

Важливим акцентом на трансформаційному шляху є готовність громадян до самоорганізації, до вияву громадянської активності на місцевому рівні. Значним викликом пострадянськості є саме патерналізм — віра громадян у всемогутність держави; упевненість, що саме держава повинна вирішувати усі їхні проблеми. Така громадянська пасивність, як наслідок, дозволяє владним структурам грати на патерналістських схильностях виборця (політикам легше вдається «підкупити» громадян своїми обіцянками). Така індиферентність призводить до застою, відсутності реформ або їх кволого впровадження. Ця ж пасивність провокує зниження рівня підзвітності політикуму від локального до центрального рівнів. Чим активнішими будуть громадяни у відстоюванні власних інтересів, тим відповідальнішим стане політикум; чим більшою буде громадянська активність, тим сильнішими ставатимуть демократичні

традиції в соціумі. У ліберальних демократіях помітне намагання зміщувати важіль прийняття рішень в бік регіонів, у бік наділення більшими правами громадян (empowerment).

Процес викорінення пострадянських елементів неможливий без змін в системі науки та освіти. Рекомендації в цій сфері можна звести до трьох основних пунктів: децентралізація вищої освіти, суворе покарання будь-яких форм плагіату на рівні університетів і залучення до державного апарату службовців із західною освітою та знанням іноземних мов (особливо англійської).

Децентралізація системи вищої освіти та надання ширшої автономії вузам дозволить останнім підвищити рівень самоорганізації, яка є антиподом однієї з основних характеристик пострадянськості — патерналізму. Більше того, академічна, організаційна та фінансова незалежність університетів від Міністерств освіти та науки дозволить більш ефективно впроваджувати Болонську систему освіти.

Участь у Болонському процесі в свою чергу дозволить вузам увійти в зону Європейської вищої освіти (ЕНЕА), яка має єдину систему ступенів і академічних кваліфікацій, високий рівень мобільності та обмінів між навчальними установами, що прискорить як процес європеїзації, так і соціалізації. Варто наголосити, що одним із наріжних каменів участі в Болонській системі освіти є введення системи покарань за плагіат на рівні університетів.

Брак ідей і сценаріїв подальшого розвитку країни, принципових засад, на яких вона може відродитися й рухатися далі, вже усвідомила більшість активних громадян. Усім зрозуміло, що наша держава зайшла в глухий кут, зусилля влади не передбачають виходу з нього, а зусилля опозиції здебільшого скидаються на профанацію. Очікувати рішень від політикуму наразі марно. Минулі два десятиліття продемонстрували своєрідний ескепізм «свідомої української еліти»: виявляється, бути лузерами психологічно й матеріально цілком комфортно. Ні за що не

відповідати, нічого не міняти й при цьому жалітися на непереборні обставини, серед яких на першому місці пасивність і відсталість власного народу, – така позиція забезпечує престижні білі шати, а в деяких випадках і відчутний особистий добробут.

ВИСНОВКИ

Вважаємо, що варто скоригувати поширену тезу про зв'язок популізму з демократією. Цей феномен властивий не демократії, а масовій політиці, політичній діяльності, до якої залучені у як дієвий суб'єкт широкі маси громадян. Політична боротьба за демократію, якщо розуміти її як стабільний політичний лад, що формується багатьма сталими політичними інститутами, є варіантом такої політики.

Приклади зв'язку популізму з масовою політикою та демократією знаходимо вже в історії Стародавньої Греції, де, як відомо, вперше у Європі утвердився демократичний політичний устрій. Складовою політичного життя античних Афін стала діяльність окремих «демагогів», яким властиві були популістська риторика, яскраво виражений вождизм, уміння маніпулювати та спрямовувати натовп / масу.

У Новий час, вже у XIX ст., коли в умовах формування в Європі та Америці демократичних політичних інститутів широкі народні маси знову стали активним суб'єктом політичної боротьби, популізм постав важливим виміром політичного життя. Він виявив себе і в умовах самодержавної Росії, у тім числі на підвладних цій імперії українських землях. Одним з історичних варіантів популізму стало «народництво» – політичний рух та ідеологія, ядром якого було переконання у тому, що носієм усіх чеснот та основою для майбутнього справедливого соціального устрою може бути селянство. У дещо видозміненому вигляді політична спадщина народництва була використана російським більшовизмом, сприяла завоюванню влади комуністами у відсталій, тоді ще здебільшого аграрній Росії.

Чимало прикладів популізму містить історія США – країни, яка стала на шлях демократичного розвитку від моменту свого виникнення. У 1820–1830 роках президент Е. Джексон зумів здобути владу та провести серйозні

реформи, використовуючи виразно популістські апеляції до виборців, у популістському ключі інтерпретуючи президентську владу як таку, що може бути безпосереднім виразником волі народу.

Наприкінці XIX ст. у Сполучених Штатах Популістська партія, яка виступила як радикально-реформаторська сила, часто вдавалася до популістської риторики й аргументів. Вже у XX ст. прикладом радикальної популістської політики стала діяльність губернатора Луїзіани Х. Лонга, пізніше сенатора Г. Уоллеса. Характерна особливість популізму у США – апеляція до ідеології та цінностей плебісцитарної демократії, що тлумачиться як «втрачена» спадщина «батьків-засновників» країни, насамперед Т. Джефферсона. Крім того, у Сполучених Штатах політичні сили, яким властиві популістські характеристики, у багатьох моментах були та є дуже відмінними, можуть обстоювати протилежні підходи до соціально-економічних питань.

Популізм і сьогодні є актуальним феноменом політичного життя цієї країни, формою політичної активності широких верств американського суспільства, суттєвим чинником впливу на партійний істеблішмент. Як приклад можна назвати популістську виборчу кампанію Д. Трампа 2016 року.

У XX ст. популістська політика стала потужним чинником соціально-економічного та політичного розвитку багатьох країн Латинської Америки. Її прикладом може бути аргентинський перонізм. Необхідність у «наздоганяючій модернізації», яку не здатні були провести олігархічні групи, що усунули від реального впливу на ухвалення політичних рішень не лише нижчі класи, а й певну частину освічених середніх прошарків, стала передумовою до приходу до влади президента-популіста Х. Перона. Опираючись на більш-менш стабільну підтримку широких мас аргентинців, він зміг провести значні реформи, за допомогою заходів державного регулювання економіки забезпечити рівномірніший розподіл національного

багатства країни. Зворотною стороною діяльності пероністів стали утиски опозиції, порушення базових громадянських, політичних прав і свобод. Нові економічні кризи, з якими популістський авторитаризм не міг впоратися, стали чинниками усунення Х. Перона від влади.

Іншим, сучаснішим зразком лівої популістської політики, було правління президента Венесуели У. Чавеса. Воно стало втіленням дуже типових рис латиноамериканського популізму, зокрема заходів з державного регулювання економіки, дуже яскравого вождизму, прямого звернення президента – «вождя» до найбільш бідних верств суспільства, антиамериканізму тощо.

Важливо зазначити, що попри серйозні ущемлення демократичних інститутів, популістські режими Х. Перона та У. Чавеса основи демократичного устрою, політичного плюралізму не зруйнували, загалом забезпечуючи свою легітимність у рамках принаймні досить демократичних процедур, досягаючи успіху на виборах.

Звертаючись до європейської політичної історії ХХ ст., можна зазначити на деякі популістські характеристики, властиві фашистським рухам і режимам – в Італії диктатурі Б. Муссоліні, націонал-соціалістичній Німеччині, а також режиму Ф. Франко в Іспанії. Ними є доведений до крайніх форм вождизм, риторика протиставлення національної / народної «правди» і чужинського зла, поєднання націоналізму (або і расизму) із закликами до соціальної справедливості та рівності. Проте фашистські та близькі до них режими (у цілому досить відмінні між собою), безперечно, не можна визначати як форму популізму.

У багатьох країнах Західної Європи часом швидкої актуалізації популізму виявилися 1990 роки. Передумовою цього стала поява нових або посилення малопомітних раніше суспільно-політичних проблем, пов'язаних, по-перше, зі зростаючим потоком іммігрантів з бідних країн «третього світу»; по-друге, з деякими наслідками глобалізаційних процесів

та європейської інтеграції. Впливові традиційні партії виявилися, з погляду частини громадян, не здатними запропонувати адекватні відповіді на нові виклики. Водночас зближення позицій і «розмивання» різниці у програмах старих політичних сил, надмірне посилення стабільного, але надто розпливчастого політичного центру, призвело до помітної радикалізації протестних настроїв, у тім числі й зсуву електоральної підтримки у бік популістів.

Сьогодні популістським силам у Західній Європі властиві, по-перше, схильність до різних форм націоналістичної риторики та ідеології, по-друге, критичне сприйняття ЄС і процесів глобалізації; по-третє, негативне ставлення до масової імміграції, заклики до запровадження жорстких заходів з її обмеження. Специфічною новою рисою західноєвропейського популізму є поява рухів і політиків, які, як популісти у риторичі та політичних технологіях, обстоюють принципи вільного ринку, обмеження державного регулювання, скорочення податкового навантаження, поєднуючи їх із закликами до протекціоністської політики.

У країнах Східної Європи популізм повернувся на політичну сцену після краху, на рубежі 1980–1990 років, комуністичних режимів. У цьому регіоні Європи радикальні реформи відбувалися політичними силами, які поклали в основу своєї програми традиційні ідеологічні системи, що склалися на Заході у попередні десятиліття, використавши і власний «досоціалістичний» політичний досвід та відновлену традицію. Результати зміни соціальної системи для різних країн виявилися досить відмінними. Швидка трансформація соціально-економічного ладу супроводжувалася чималими труднощами та проблемами, на тлі яких формування демократичного політичного простору відкрило шлях для популістів.

У Східній Європі популізм набув переважно націоналістичного характеру. Зусилля нових еліт східноєвропейських країн з інтеграції у загальноєвропейські структури, що мали підтримку стабільної більшості

населення, певний час перешкоджали поширенню на сході Європи «антиєвропейських» настроїв, властивих популістам у західноєвропейських країнах.

Хоча більшість посткомуністичних країн розвивалися у рамках демократичного суперництва правоцентристських і лівоцентристських сил, у деяких східноєвропейських державах здобули владу політики, які надто наблизилися до межі, за якою демократія переходить в авторитаризм. Йдеться про режим В. Мечіара у Словаччині, уряди В. Орбана та «ФІДЕС» в Угорщині. У цій країні правляча сьогодні партія поєднує націоналізм із виразно популістськими елементами у своїй агітації та діяльності. Вже у 2000 роках, після вельми успішного переходу до демократії та ринкової економіки, популізм став помітним чинником політичного життя Польщі – найвпливовішої з усіх колишніх комуністичних країн Східної Європи. Якщо діяльність А. Лєппера була яскравим, але маргінальним явищем у польській політиці, то нещодавно саме популістські технології сприяли успіху чинного президента країни. (Хоча, правлячі сили у Польщі сьогодні прагнуть актуалізувати націоналістичну та консервативну політичну спадщину).

Феномен популізму досить масштабно виявив себе і в політиці країн, які стали незалежними після розпаду СРСР. Насамперед це стосується Республіки Білорусь. Після 1994 р. президент А. Лукашенко встановив у цій країні авторитарний режим, якому властиві характеристики, які споріднюють його з популістами Латинської Америки. До них належить популістська технологія прямої апеляції лідера – «вождя» до «народу» через голови вищих чиновників та представницькі інститути, творення йому іміджу захисника «простих людей», такого самого, як і вони, що особисто і безпосередньо про них піклується. У типово популістському ключі О. Лукашенко довгий час намагався посилити свою владу, опираючись (звісно, на додаток до держапарату та органів держбезпеки) на

широкий і досить аморфний пропрезидентський рух, цілком залежний від особи глави держави.

Популізм наявний і в політичному житті Росії пострадянського періоду. У новітній російській політиці феномен популізму проявляється кількома різними шляхами. Найпомітніший вияв – діяльність Ліберально-демократичної партії та її незмінного лідера В. Жириновського, що вже більше двох десятиліть є активними учасниками російських політичних «дійств». ЛДПР характеризує крайній, на межі абсурду, популізм політичних і соціально-економічних пропозицій, часто-густо відверто фарсовий характер виступів її вождя, сполучення шовінізму з ксенофобією. Ніколи не входячи до уряду, вона постійно гостро критикувала дії офіційної російської влади, але головний критичний запал завжди спрямовувала (попри свою облудну назву) проти російських лібералів. У тій бюрократично-авторитарній системі влади, із домінуванням однієї політичної сили, яка склалася у Росії після 2000 р., партію В. Жириновського, як видається, насправді контролює і використовує Кремль для створення ілюзії існування реальної опозиції – але такої, на тлі якої російський президент та урядовці виглядають людьми поміркованих поглядів, чи не правдивими демократами.

Популізм виявився властивим і нечисленним сьогодні російським опозиціонерам з-поза лав ЛДПР і відверто ретроградної КПРФ, яка послідовно підтримує владу у конфронтації із Заходом та утисках лібералів. Для таких діячів, як О. Навальний, популізм, у певних дозах, став добре продуманим способом домогтися хоча б більш-менш помітної підтримки російських виборців.

Популістські риси простежуються і в діяльності чинного президента РФ. Після того, як зусиллями влади у Росії основні демократичні інститути втратили реальне наповнення, В. Путін формує власну легітимність у рамках потужної російської імперської та авторитарної традиції.

Враховуючи збереження у цій країні хоча б формальної процедури виборів, певну небезпеку для влади з боку радикальних націоналістів і фашистських груп, пропагандистське значення сучасних електронних ЗМІ, які не повністю контролює режим, популістські технології досить успішно застосовує російський президент для зміцнення масової підтримки своєї діяльності. Видається симптоматичним той факт, що останнім часом у Європі прихильне ставлення до російської політики часто-густо виявляють ті партії і політики, яким самим притаманні виражені популістські (зазвичай у поєднанні з націоналізмом) ознаки.

Отже, популізм залишається актуальним феноменом соціально-політичного життя багатьох країн світу. Здійснюючи значний вплив на політику країн із порівняно малим досвідом функціонування демократичних інститутів, популізм, досить помітно виявляє себе у сучасному політичному просторі «старих» демократій. Існує очевидний зв'язок між посиленням популізму і загостренням соціально-економічних проблем. Важливий чинник, який сприяє появі та зростанню впливу популістів, є нездатність політичного істеблїшменту, у тім числі і цілком демократичного, ефективно реагувати на нові труднощі та виклики.

Популізм можна вважати неминучим супутником політичної свободи та демократичного устрою. Подекуди він постає силою, яка сприяє розширенню політичної участі, проведенню реформ в інтересах численних соціальних груп із низьким статусом. Схиляючись до протиставлення права більшості інтересам і правам тих чи інших меншин, популізм може бути загрозою правовій державі та базовим політичним і громадянським свободам. Скрізь, де популістські лідери отримували владу, вона набувала авторитарного характеру, супроводжувалася зловживаннями й утисками (але не знищенням) опозиції.

Наголосимо також на тому, що популізм, на відміну від традиційних ідеологічних систем, дуже глибоко залежить від особливостей різних

національних політичних культур, конкретної сукупності обставин соціально-економічного та політичного життя тієї чи іншої країни.

В історії незалежної України популізм виявив себе по-різному та у чималих масштабах. Вже у роки кризи соціалістичного ладу, що виявилася для нього фатальною, не позбавлена популістських рис політична агітація допомогла націонал-демократичним силам усунути комуністів від влади.

Після здобуття незалежності значні елементи популізму перетворилися на константу політичної боротьби в Україні. Фактичною нормою політичних змагань в Україні стали щедрі та малореальні соціально-економічні обіцянки, що їх роздавали більшість партій і політиків. Бідність основної частини виборців у поєднанні зі звично патерналістським ставленням до держави, браком сформованої культури політичної дискусії, робили український електорат чутливим саме до популістських апеляцій. Попри декларовані відмінні ідеологічні платформи, в Україні високі стандарти соціального захисту обіцяли виборцям і ліві, і праві партії (разом із обіцянками швидкого та вражаючого економічного зростання тощо). Правдивим конкурсом обіцянок ставали парламентські, президентські виборчі кампанії.

Українським виборчим перегонам, особливо президентським, виявилася властивою ще одна популістська риса – намагання подати політичне суперництво як боротьбу добра та зла. Цьому сприяли глибокі культурно-ментальні відмінності між різними українськими регіонами. Голосування більшості виборців визначалося політичними симпатіями й антипатіями, зазвичай майже не пов'язаними з соціально-економічним становищем громадянина. Дискусії навколо таких питань, наприклад, мовне, у підсумку зводилися до ціннісних та емоційних, ніж до раціональних, аргументів, в очах політичних опонентів набуваючи характеру змагання правди і кривди, світла і темряви.

Зрештою, можна констатувати наявність популістських рис у більшості значних українських політичних сил. Для деяких із них партійна ідеологія часом ставала лише декорацією для прикриття інтересів певних бізнес-груп. До недавнього часу жодну з них не можна було охарактеризувати як популістську у «чистому» вигляді. У випадку ВО «Свобода» популізм був тільки важливою домішкою до іншої, визначальної, програмно-ідеологічної характеристики – радикального націоналізму. Щодо ВО «Батьківщина» (та БЮТ), то популістські ознаки у їхніх програмах та агітації навряд чи суттєво переважали аналогічні в основних політичних конкурентів. Дещо більш популістською їх робив дуже високий рівень персоналізації керівництва у поєднанні з особливо помітно вираженими рисами політичного стилю лідера, Ю. Тимошенко.

Останні кілька років в Україні швидко набули впливу політичні сили, які можна вважати представниками «чистого популізму». Найвпливовіша з них є Радикальна партія О. Ляшка. В її програмі та діяльності лідера поєдналися усі основні визначальні характеристики популізму. Агресивна риторика та надзвичайно популістський стиль лідера «радикалів», в умовах нинішньої глибокої та багатовимірної української кризи, падіння підтримки та довіри до партій і політиків із більшим стажем перебування на вищих владних щаблях, виявилися результативним способом домогтися підтримки виборців.

Можливо, дещо більш респектабельним прикладом чистого популізму є діяльність новопосталого «УКРОПу» – продумана спроба використання популістських технологій для просування політичного проекту. Щоправда, сьогодні надто коротка, поки що, політична біографія цієї партії дає дещо замало матеріалу для категоричних висновків.

Якщо популізм, як свідчить історичний і сучасний політичний досвід, може подекуди виконати роль чинника певного вдосконалення демократії, то у незалежній Україні він став однією з її вроджених вад. Масштабний

«популізм обіцянок», що перетворився на константу усіх українських виборчих кампаній, сприяв лише поглибленню за давнених соціально-економічних проблем. Після краху українських лівих партій – наступників КПУ, саме популісти прагнуть узяти на себе функцію виразної політичної артикуляції суспільного запиту на скорочення соціальної нерівності та розвиток соціальної держави. Проте вони здатні дискредитувати це прагнення, ніж запропонувати країні якісну й ефективну соціальну політику. Водночас брак такої політики загрожує Україні соціальною деградацією, штовхає громадян до абсолютно неконструктивного політичного радикалізму.

Сьогодні в Україні посилення та поява нових проявів популізму стали ознакою загальної багаторічної невдачі на шляху технологічної модернізації, у зусиллях досягнути швидкого економічного зростання та у боротьбі з корупцією. Тенденція до все більш негативного ставлення багатьох громадян до складних і компромісних процедур роботи демократичних інститутів, бажання швидких і простих рішень, нетерпимість до відмінних поглядів містять у собі подвійну загрозу – скочування в анархію або ж встановлення авторитарного режиму. Хоча для демократії популізм є практичною нормою політичної боротьби, сьогодні українське суспільство дуже потребує зменшення популістських елементів у політиці, формування вищої якості політичної культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверин Ю., Солохин В. Особенности формирования популизма в деятельности представительного органа государственной власти: теоретико-методический анализ // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. 1998. № 1. С. 71–84.
2. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / В. Г. Хорос, Г. И. Мирский, К. Л. Майданик и др. Москва: Наука, 1996. 336 с.
3. Альтерматт У. Этнонационализм в Европе: пер. с нем. Москва: Изд-во РГГУ, 2000. 367 с.
4. Аналітичний звіт. Оцінювання рівня популізму на парламентських виборах 2014 р. / ГО «Бюро аналітики Тектум». URL: <http://www.tectum.org.ua/проект-реалізовувався-за-підтримки-м/> (дата звернення: 10.06.2015).
5. Андрущенко В., Губерський Л., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світоглядний аналіз. Київ: Знання України, 2002. 578 с.
6. Анісімович-Шевчук О. З. Політична комунікація як системоутворюючий фактор політичного життя суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2010. 19 с.
7. Антюхина-Московченко В. Третья Республика во Франции. 1870–1918. Москва: Мысль, 1986. 486 с.
8. Арендт Х. Джерела тоталітаризму: пер. з англ. 2-ге вид. Київ: Дух і Літера, 2005. 584 с.
9. Армстронг К. Краткая история мифа. Москва: Открытый мир, 2005. 160 с.
10. Артюх В. Історіософія Миколи Костомарова // Світогляд. Філософія. релігія: зб. наук. праць. Суми: «ДВНЗ АБС НБУ», 2012. Вип. 2. С. 5–15.

11. Ачкасов В., Линецкий А. Ложная альтернатива: «третий путь» европейских крайне правых популистских партий // ПОЛИТЭКС. URL: <http://www.politex.info>. Загл. с экрана (дата обращения: 11.02.2009).
12. Бабак О., Петров А., Пода В. Які обіцянки не виконає Янукович // Коментарі. 2010. № 5 (205). 12 лют. С. 6–11.
13. Бабич-Декань О. Політична підсвідомість. Якщо технологи влади не вивчать місцевої специфіки, то політреформа матиме зворотний результат // Політика і культура. 2003. № 20 (199). С. 15–22.
14. Балашова А. Н. Технология избирательной кампании в западной политической науке // Вестник Московского университета. Серия 12: Политические науки. 2000. № 2. С. 67–68.
15. Баранов Н. А. Эволюция современной российской демократии: тенденции и перспективы. Санкт-Петербург: Балт. гос. техн. ун-т, 2008. 276 с. URL: <http://nicbar.narod.ru/monografia2.pdf> (дата обращения: 09.10.2008).
16. Баранов Н. Национальные аспекты популизма как метода политической борьбы. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1998. 18 с.
17. Баранов Н. Национальный популизм как источник конфликтов на постсоветском пространстве // Форум 2004. Нация и мир. Ежегодник Института сравнительной политологии РАН. Москва: Мысль, 2004. С. 363–382.
18. Баранов Н. Об эффективности демократии // Актуальные проблемы современного политического процесса: материалы междунар. науч. конф. (Санкт-Петербург, 15 февраля 2007 г.). Санкт-Петербург: Балт. гос. техн. ун-т, 2007. Ч. 1. С. 179–185. URL: <http://nicbar.narod.ru/statia39.htm> (дата обращения: 12.03.2009).
19. Баранов Н. Популизм и демагогия // Человек, культура, общество: межвуз. сб. науч. тр. / отв. ред. Н. В. Дулина, И. А. Небыков / Волгоград. гос. техн. ун-т. 2005. Вып. 3. С. 100–108. URL: <http://nicbar.narod.ru/statia20.htm> (дата обращения: 09.05.2010).

20. Баранов Н. Популизм как глобальное явление // Гуманизм, глобализм и будущее России: материалы междунар. науч. конф. (Санкт-Петербург, 15 ноября 2002 г.). Санкт-Петербург: БГТУ, 2002. С. 213–214.

21. Баранов Н. Популизм как фактор политической экстраординарности (на примере республики Беларусь) // Экстраординарность, случайность и протест в политике: тематическое и методологическое поле сравнительных исследований: сб. науч. трудов. Краснодар: Кубанский гос. университет, 2011. С. 84–92. URL: <http://nicbar.narod.ru/statia81.htm> (дата обращения: 17.07.2012).

22. Баталов Е. Я. Социальная утопия и утопическое сознание в США. Москва: Наука, 1982. 335 с.

23. Бебик В. М. К проблеме коммуникации и ее функции в обществе // Персонал. 2004. № 3. С. 28–33.

24. Бебик В. М. Як стати популярним, перемогти на виборах та утриматися на політичному олімпі. Київ: Основи, 1993. 214 с.

25. Бекешкіна І. Від Майдану-табору до Майдану-січі: що змінилося? URL: <http://www.dif.org.ua/ua/events/vid-ma-zminilosj.htm>. Назва з екрана. (дата звернення: 22.01.2013).

26. Белый А. Символизм как миропонимание. Москва: Республика, 1994. 528 с.

27. Бенуас Л. Знаки, символы и мифы. Москва: АСТ, 2006. 160 с.

28. Бердяев Н. Торжество и крушение народничества // Русская свобода. 1917. № 14–15. URL: <http://www.magister.msk.ru/library/philos/berdyaev/berdn047.htm>. Р. 1/4 (дата обращения: 07.08.2014).

29. Бистрицький Є. Громадянське суспільство – рушій демократичних перетворень [Електронний ресурс] // Громадянське суспільство. 2010. № 1 (12). URL: http://www.ucipr.kiev.ua/publications/gromadianske-suspilstvo-rushii-demokraticnikh-peretvoren/view_print. Назва з екрана. (дата обращения: 06.02.2015).

30. Биткова Т. Что такое румынский популизм? // Национализм и популизм в Восточной Европе. Москва, 2007. С. 86–95.
31. Богуш Д. Віртуальний популізм // Українська правда. 2009. 5 листоп. URL: http://blogs.pravda.com.ua/authors/bogush/4af2a4a53d3e6/view_print. Назва з екрана (дата звернення: 13.03.2016).
32. Богуш Д. У віртуальному популізмі немає місця для національних інтересів // Діалог. 2009. 30 жовт. URL: <http://dialogs.org.ua/ru/project/page16675.html>. Назва з екрана (дата звернення: 13.03.2016).
33. Бозоки А. Популизм как дискурс венгерских элит // Сравнительная политика. 2012. № 3 (9). С. 162–184.
34. Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії: [монографія]. Луцьк: Вежа, 2007. 524 с.
35. Бранденбергер Д. Сталинский популизм и невольное создание русской национальной идентичности // Неприкосновенный запас. 2011. № 4 (78) URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2011/4/br4-pr.html> (дата звернення: 11.12.2015).
36. Бредихин А. В. Перонизм: идеология и политика // Наука. Релігія. Суспільство. Донецьк, 2004. № 2. С. 8–15.
37. Бредихин А. В. Виникнення пероністського руху // Наука Релігія Суспільство. Донецьк, 2006. № 3. С. 14–20.
38. Бредихин А. В. Вплив перонізму на відносини Аргентини зі США // Наука. Релігія. Суспільство. Донецьк, 2006. № 2. С. 69–75.
39. Бредихин А. В. Парадокси перонізму // Наука Релігія Суспільство. Донецьк, 2004. №1. С. 18–25.
40. Бредихин А. В. Причины военного переворота 1943 р. в Аргентині // Наука. Релігія. Суспільство. Донецьк, 2006. № 1. С. 3–9.
41. Булавин В., Дабагян Э., Семенов В.. Венесуэла в поисках альтернативы. Москва: Ин-т Латинской Америки РАН, 2002. 216 с.
42. Булгаков С. Н. Свет невечерний. Москва: Республика, 1994. 415 с.

43. Бульбенюк С. Формування культури громадянськості українства в умовах розвитку «молодої демократії» // *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2015. Вип. 5. С. 201–207. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spur_2015_5_25 (дата звернення: 11.03.2016).
44. Бунин И. Россия: выборы, недовольство и популизм / Политком.RU. URL: <http://politcom.ru/12952.html>. Загл. с экрана (дата обращения: 12.11.2011).
45. Бурдяк В., Макар Ю. Популізм складова діяльності українських політичних партій // *Україна Європа Світ*. Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопіль, 2012. Вип. 10 . С. 130–138.
46. Бусленко В. Конфліктний характер взаємовідносин між владою та опозицією в Україні: причини та політичні наслідки // *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2015. Вип. 5. С. 73–79. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spur_2015_5_9 (дата звернення: 17.01.2016).
47. Валіцький А. Марксизм і стрибок у царство свободи. Історія комуністичної утопії / пер. з пол. Д. Андрухів. Київ: Видавн. дім «Всесвіт», 1999. 509 с.
48. Вегеш М. М. Історія і політика: у 4 т. Т. 4. Ужгород: УЖ НУ, 2005. 478 с.
49. Визгунова Ю. И. Рабочий клас Латинской Америки. Каков он? // *Латинская Америка*. 1991. № 4. С. 13–20.
50. Вінничук Н. Типологія політичної опозиції // *Політичний менеджмент*. 2007. № 3. С. 51–59.
51. Віперман В. Європейський фашизм: порівняльний аналіз (1922–1982): пер. з нім. Київ: Дух і Літера, 2008. 273 с.
52. Волкова И. Популизм и консерватизм: к истокам американской политической мысли конца XIX века. Москва: Наука, 1992. 164 с.
53. Ворожейкина Т. Е. Специфика гражданского общества в Аргентине // *Мировая экономика и международные отношения*. 1996. № 6. С. 82–90.

54. Ворожейкина Т. Феномен Чавеса // Pro et Contra. 2013. Январь–апрель. С. 93–109.
55. Выдрин Д. Технология популизма. Опыт анализа политических уловок // Диалог. 1990. № 3. С. 36–46.
56. Галкин А. О фашизме – всерьез // Свободная мысль, 1992. № 5. С. 13–23.
57. Галкин А. О фашизме – его сущности, корнях, признаках и формах проявления // Политические исследования, 1995. № 2 (26). С. 6–15.
58. Гельман В. Венесуэла и Мексика: нефть, авторитаризм и популизм // Нефть, газ, модернизация общества. Санкт-Петербург: Экономическая школа, 2010. С. 166–220.
59. Герцен А. Собрание сочинений: в 30 т. Москва, 1954–1965. Т. 12. 610 с.
60. Гиленсон Б. Роман Э. Беллами. «Взгляд назад» и его роль в литературной и общественно-политической борьбе в США // Американский ежегодник, 1972. Москва: Наука, 1972. С. 42–50.
61. Гирич І. «Народництво» та «державництво» в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять // Молода нація. 2000. № 4. URL: <http://www.smoloskyp.org/ua/-leftmenu-173/ftmenu-197.html> (дата звернення: 24.04.2014).
62. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.): монографія. Київ: Укр. письменник, 2014. 496 с.
63. Год Н. Двопартійна система США та популістський рух наприкінці XIX – на початку XX століття: проблема політичної трансформації // Історична пам'ять. Полтава, 2012. № 27. С. 117–128.
64. Головатий М.Ф. Політична міфологія: монографія. Київ: МАУП, 2006. 144 с.
65. Голос України / Газета Верховної ради України. URL: <http://www.golos.com.ua> (дата звернення: 07.06.2016).

66. Гончарук М. Українське національне відродження XIX ст. Етапи і постаті // Вісник Академії наук України. 1993. № 9. С. 9–23.
67. Горбатенко В. Громадянськість як умова самозбереження українського суспільства // *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2015. Вип. 5. С. 95–101. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Srup_2015_5_12 (дата звернення: 17.10.2015).
68. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть: монографія. Київ: Видавн. центр «Академія», 1999. 240с.
69. Гриффин Р. Палингенетическое политическое сообщество: переосмысление легитимации тоталитарных режимов в межвоенной Европе // *Вопросы философии*. 2006. № 12. С. 51–63.
70. Гриффин Р. Революция правых: фашизм. URL: <http://fti.dn.ua/~metlov/griffin.html>. Загл. с экрана. (дата обращения: 05.09.2014).
71. Грицак Я. Квант зміни // *Країна*. 2013. №13 (166). 4 квіт. С. 27.
72. Грицак Я. Що залишилося після Помаранчевої революції? Київ: Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 31 с.
73. Гриценко О. Популізм: світоглядне, історичне і культурне коріння // *Феномен популізму в пострадянському просторі: матеріали українсько-білоруського семінару*. Київ: УЦКД, 1999. С. 7–25.
74. Громадські приймальні народних депутатів / Укроп. Програма. URL: <http://www.ukrop.com.ua/uk/about/program> (дата звернення: 15.07.2017).
75. Д'Эрамо М. Популизм и новая олигархия. Ч. 1 URL: <http://www.gefter.ru/archive/10434>. Загл. с экрана (дата обращения: 11.08.2014).
76. Дарендорф Р. У пошуках нового устрою. Лекції на тему політики свободи у XXI столітті. Київ: Видавн. дім «КМ Академія», 2006. 106 с.
77. Движение «Чаепитие». Американское консервативное политическое движение. URL: <http://Lenta.ru/lib/14213752/>. Загл. с экрана. (дата обращения: 13.09.2012).

78. Дейвикс К. Популизм / Колонки: личный взгляд на историю и политику. URL: <http://www.gefter.ru/archive/6800> (дата обращения: 19.02.2011).
79. Декер Ф. Популизм как вызов либеральным демократиям // Актуальные проблемы Европы. Правый радикализм в современной Европе. Сб. науч. трудов. Москва, 2004. С. 56–73.
80. Дем'яненко М. Популізм: засоби маніпуляційного впливу на електорат // Політичний менеджмент, 2011. № 2. С. 94–97.
81. Дем'яненко М. Морально-етичний аспект популізму // Парадигма пізнання. Гуманітарні питання. 2015. № 3 (6). URL: <http://naukajournal.org/index.php/Paradigma/article/view/480> (дата звернення: 01.04.2015).
82. Дем'яненко М. Популізм в демократичному суспільстві: особливості використання поняття // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Київ, 2013. Вип. 3 (113). С. 93–95.
83. Дем'яненко М. Популізм як особливий вид політичної діяльності // Політичний менеджмент, 2011. № 6. С. 63.
84. Дем'яненко М. Популізм як соціально-політичний феномен // Політологічний вісник: зб. наук. праць. Київ: «ІНТАС», 2012. Вип. 67. С. 63–70.
85. Демчук П. Державна ідеологія та ідеологічна робота держав // Розбудова держави. 1994. № 5. С. 12–14.
86. Денисюк С., Бобрук А. Популізм як прояв мімікрії в контексті сучасної політичної прaxeології // Науковий огляд: міжнародний науковий журнал. Київ: ТК Меганом, 2014. Вип. 2 (№ 1). С. 192–198.
87. День / Kyiv.ua. URL: <http://m.day.kyiv.ua/uk> (дата звернення: 07.05.2012).
88. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії / [Кресіна І. О., Скрипнюк О. В., Коваленко А. А. та ін.]. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. 313 с.

89. Диптан І. Суспільно-політичні погляди М. П. Драгоманова: візія І.П.Лисяка-Рудницького // Рідний край. 2013. № 1. С. 165–186.
90. Докаш О. Абсолютний міф як основа для політичної міфотворчості // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. 2010. Вип. 14. С.12–14.
91. Докучаева О. Современный латиноамериканский популизм: новый поворот // Пространство и время в мировой политике и международных отношениях: материалы 4 Конвента РАМИ: в 10 т. Москва: МГИМО Университет, 2007. Т. 76. Испания и Латинская Америка в мировой политике. С. 108–116.
92. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): монографія / Київ: Либідь, 2001. 334 с.
93. Дорфман М. «Чайная партия»: правизна по-американски URL: <http://sensusnovus.ru>analitics /2011/11/08/11813.html>. Загл. с экрана (дата обращения: 25.03.2015).
94. Дорфман М. Не наступи на меня: правая революция в Америке / Переводика. URL: <http://www.perevodika.ru/articles/16010.html>. Загл. с экрана (дата обращения: 31.03.2014).
95. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Михайло Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. Київ: Наук. думка, 1970. Т. 1. С. 149–273.
96. Дубовик Н. А. Консенсус політичних еліт в умовах демократії // Політологічний вісник. 2001. № 9. С. 58–63.
97. Дубовик Н.А Український елітизм в історичній ретроспективі // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Київ. Філософія. Політологія. 2002. № 41. С. 267–271.
98. Дубовицкий Г. Эндрю Джексон // Вопросы истории, 1992. № 8–9. URL: http: www.svitoc.ru>page>articles. html_america ...jackson (дата обращения: 17.03.2011).

99. Дюверже М. Политические партии: пер. с фр. Москва: Академический Проект, 2000. 538 с.
100. Дяченко О. В. Національне та загальнолюдське в ідейних поглядах О.Я. Кониського // Грані. 2003. № 4. С. 95–97.
101. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. Київ: Основи, 2006. 156 с.
102. Заславский В. Россия на пути к рынку: государственно-зависимые работники и популизм // Полис. 1991. № 5. С. 65–79.
103. Зонтгаймер К. Як нацизм прийшов до влади: пер. з нім. Київ: Дух і Літера, 2009. 320 с.
104. Иванов В. И. Мысли о символизме // Родное и вселенское / сост., вступ. ст. и прим. В. М. Толмачева. М.: Республика, 1994. С. 191–196.
105. Игнатова С., Порецкина Е. Представления о причинах и проявлениях социального неравенства в странах постсоветского пространства (Россия, Украина, Белоруссия, Литва и Латвия) // Социальное неравенство в постсоциалистических странах Центральной и Восточной Европы: социологический анализ. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2011. С. 62–106.
106. История литератур Латинской Америки. XX век: 20–90-е годы. Ч. 1 / отв. ред. В. Б. Земсков. Москва: ИМЛИ РАН, 2004. 580 с.
107. Іваницька О. Франко Франсіско Баамонте каудильйо Іспанії. Чернівці: Книги XXI, 2006. 431 с.
108. Иванова Р. П. М. І. Костомаров у суспільно-політичному русі XIX століття // Український історичний журнал. 1967. № 5. С. 31–41.
109. Кабешев Р. Ж. Сорель и Ш. Моррас – первые попытки соединения синдикализма и национализма URL: <http://www.rusimperia.info/files.af.pdf> (дата обращения: 21.09.2013).
110. Каганов Ю. О. Опозиційний рух в Україні і країнах Центрально-Східної Європи (1980-ті – 1991 рр.): компаративний аналіз. Запоріжжя, 2009. 20 с.

111. Калініченко В., Шабельник Г. Витоки світогляду та політичної свідомості революційних народників в Україні 70-х років XIX ст. (соціально-психологічний аспект) // Український історичний журнал. 2006. № 2. С. 38–48.

112. Кальба Я. Психологія мас: навч. посібник. Тернопіль: Навчальна книга Богдан, 2012. 208 с.

113. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. Москва: Эксмо, 2009. 864 с.

114. Карбалевіч В. Білоруський феномен політичного популізму // Феномен популізму в пострадянському просторі: матеріали українсько-білоруського семінару. Київ, січень 1999 р. Київ: УЦКД, 1999. С. 40–41.

115. Кардозо Ф., Фалетто Э. Зависимость и развитие Латинской Америки. Опыт социологической интерпретации. Москва: ИЛАРАН, 2002. 220 с.

116. Кассирер Э. Сущность и действие символического понятия / Э. Кассирер. Избранное: Индивид и космос. Москва; Санкт-Петербург: Университетская книга, 2000. С. 271–391.

117. Кейтеб Дж. Против популизма. Шесть тезисов о популизме и его опасностях. URL: <http://gefter.ru.archive/9370>. Загл. с экрана (дата обращения: 06.08.2012).

118. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин / пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала. Харків: Центр освітніх ініціатив, 2001. 173 с.

119. Кириченко В. П. Досвід та результати економічного розвитку країн Латинської Америки у 90-ті роки XX ст. // Економіка України. 2003. № 3. С. 77–82.

120. Кирчанов М. Третьи политические партии в Соединенных Штатах Америки и Канаде. Воронеж: Воронежский гос. ун-т, 2009. 203 с.

121. Кіршенблат С. Методологічні підходи до визначення феномену популізму URL: http://www.rusnauka.com.35_PWNM.2008 / Politologia / 38336.doc. Htm. Назва з екрана (дата звернення: 07.06.2014).

122. Кіршенблат С. Популізм і ліберальна демократія в державах Центрально- Східної Європи // Український науковий журнал «Освіта регіону. 2008. № 1–2. С. 101–109. URL: <http://www.social-science.com.ua/article/25> (дата звернення: 13.09.2014).

123. Кіссе А. Виборча система як засіб врегулювання етнічних конфліктів // Політичний менеджмент. 2006. № 2. С.107–115.

124. Кіссе А. І. Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз. Київ: Логос, 2006. 380 с.

125. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). Львів: Літопис, 2002. 303 с.

126. Кіянка І. Аналіз ключових гасел в контексті виборів Президента України 2010 р.: реальні політичні вимоги чи популізм? // *Rozwoj Polityczny Panstw Europy Srodkowej i Wschodniej. Praca zbiorowa pod redakcja Zbigniewa Bialoblockiego i Anatoliya Romanyuka. Wyzsza Szkola Gospodarki Krajowej w Kutnie. Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franka we Lwowie. Kutno, 2012. С. 257–267.*

127. Кіянка І. Аналіз проектних ініціатив щодо встановлення лобізму в Україні та його регіональний потенціал // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. 2010. Вип. 14. С. 82–87.

128. Кіянка І. Б. «Чистий популізм» і елементи популізму у політичному житті України (1991–2015 рр.): історико-політичний аналіз // *Держава і право: зб. наук. праць / Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Серія: Політичні науки. Київ, 2016. Вип. 71. С. 30–41.*

129. Кіянка І. Б. Аналіз популістських гасел у виборчій кампанії 2012 року: управлінський аспект // *Слов'янський вісник: зб. наук. праць. Вип. 18. Серія: «Історичні та політичні науки». Рівне, 2014. С.40–45.*

130. Кіянка І. Б. Ідеї народництва та популізму в українській політиці: основні сподівання і реалії самодержавної імперії: приклад Кирило-Мефодіївського товариства // *Держава і право. зб. наук. праць / Ін-т держави і*

права імені В. М. Корецького НАН України. Серія: Політичні науки. Київ, 2015. Вип. 69. С. 35–47.

131. Кіянка І. Б. Історія популістського руху у США: кінець ХІХ – початок ХХ століття // Науковий журнал Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Філософія і політологія в контексті сучасної культури, 2015. № 2. С. 96–105.

132. Кіянка І. Б. Латиноамериканський популізм: приклад аргентинського «перонізму» // Науковий журнал Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Філософія і політологія в контексті сучасної культури. 2014. Вип. 8. С. 208–211.

133. Кіянка І. Б. Німецький нацизм: від популістських обіцянок до авторитарної диктатури // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: зб. наук. праць. Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка». 2014. Вип. 26. С. 21–27.

134. Кіянка І. Б. Популізм в контексті демократичних змін на пострадянському просторі: приклад Білорусі // Слов'янський вісник: зб. наук. праць. Серія: Історичні та політичні науки. Рівне, 2015. Вип. 22. С. 72–75.

135. Кіянка І. Б. Популізм і фашизм у Південній Європі: приклад Італії та Іспанії // Держава і право: зб. наук. праць / Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Серія: Політичні науки. Київ, 2015. Вип. 70. С. 37–51.

136. Кіянка І. Б. Популізм у програмах політичних партій у контексті державного управління: досвід країн Центрально-Східної Європи // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. 2015. Вип. 1 (18). С. 89–92.

137. Кіянка І. Б. Популізм як політологічна категорія // Науковий журнал Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Філософія і політологія в контексті сучасної культури, 2015. № 1. С. 67–75.

138. Кіянка І. Популізм в історії та сучасності: ідеологічні течії, рухи та політичні технології: монографія. Львів: Вид-во ТзОВ «Простір-М», 2016. – 387 с.

139. Кіянка І. Феномен популізму в українській та зарубіжній спеціальній літературі (історіографічний екскурс) // *Humanities and Social Sciences IV (12) Issue: 76, Budapesht, Hungary, 2016.* – Рр. 21–26. Режим доступу: <http://www.seanewdim.com> (дата звернення: 21.12.2016).

140. Кіянка І. Реалізація принципу толерантності в контексті публічного управління та політики в Україні // *Держава і право: зб. наук. праць. Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Серія: Політичні науки. Випуск 76. Київ, 2017. С. 117–127.*

141. Кіянка І. Б. Популізм як феномен політичного життя // *Науковий журнал Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Філософія і політологія в контексті сучасної культури. Дніпропетровськ, 2013. Вип. 23(4). № 9/2. С. 17–24.*

142. Кіянка І. Б. Реалізація європейських цінностей у контексті демократичних змін в українському суспільстві // *Слов'янський вісник: зб. наук. праць. Вип. 19. Серія: «Історичні та політичні науки». Рівне, 2014. С. 124–128.*

143. Кіянка І. Вплив політичних партій на формування якісного державного управління та місцевого самоврядування після подій «Революції гідності» // *Ефективність державного управління. зб. наук. праць. Львів: Вид-во ЛРІДУ НАДУ при Президентові України, 2015. Вип. 45. С. 63–70.*

144. Кіянка І. Дослідження популістських рухів та ідеологій: теоретичні пошуки // *Лібералізм. Посткомунізм і Реформи: зб. наук. праць/ за наук. ред. А. Ф. Колодій, М. З. Буника, І. Б. Кіянки. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2016. С. 191–205.*

145. Кіянка І. Ідеї популізму в українській політиці: сучасний аспект // *Materialy Polsko-Ukrainskiej Konferencji Naukowej “Specyfika Procesu Politycznego w Krajach Europy Srodkowo-Wschodniej: Czynniki Koncercyjne I*

Instytucjonalne. Praca zbiorowa pod redakcja: Zbigniewa Bialoblockiego, Anatolia Romanyuka. Kutno, 26–27 czerwca 2015. Kutno, 2015. S. 114–119.

146. Кіянка І. Ідея середнього класу в контексті євро інтеграційних процесів в Україні: популізм і реалії // Науковий вісник Східноєвропейського Національного університету імені Лесі Українки. Серія міжнародні відносини. Луцьк, 2016. Вип. 11 (36). С.83–88.

147. Кіянка І. Ідея середнього класу як гаранту стабільного розвитку // Політичний менеджмент. 2006. № 1 (16). С. 37–44.

148. Кіянка І. Множинні виміри середнього класу в процесі демократизації українського суспільства // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2009. Вип. 2. С. 40–44.

149. Кіянка І. Політична аналітика та політичне консультування: навч. практикум для слухачів заочної форми навчання «Державного управління». Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2010. 62 с.

150. Кіянка І. Політична еліта в контексті трансформаційних процесів українського суспільства // Збірник наукових праць «Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку» / Національний університет «Львівська Політехніка». Львів, 2008. № 20. С. 68–71.

151. Кіянка І. Популізм в контексті державного управління: приклад Білорусі // Демократичне врядування: науковий вісник ЛРІДУ НАДУ. 2016. Вип. 16/17 / за заг. ред. В. С. Загорського, А. В. Ліпенцева. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2016. URL: www.lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnyk16/index.html (дата звернення: 23.12.2016).

152. Кіянка І. Популізм в контексті розвитку Європи регіонів // EUROPA REGIONOW. Redakcja Michael Golos, Agnieszka Kasinska-Metryka. Torun, 2011. С. 88–95.

153. Кіянка І. Популізм в країнах Західної Європи: кінець ХХ – початок ХХІ ст. // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: зб.

наук. праць. Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2015. Вип. 27. С. 15–22

154. Кіянка І. Популізм у політиці: історико-політичний аналіз // Економічна теорія та публічна політика: зб. наук. праць / за наук. ред. А.Ф.Колодій, М. З. Буника, І. Б. Кіянки. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2014. С. 187–195.

155. Кіянка І. Популізм у програмах політичних партій в контексті державного управління: досвід країн Центрально-Східної Європи // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Ужгород, 2015. Вип. 1 (18). С. 92–95.

156. Кіянка І. Порівняльний аналіз діяльності груп тиску: приклади Канади, Великобританії, Німеччини та Франції // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. 2010. Вип. 15. С. 72–76.

157. Кіянка І. Принципи громадянської освіти в контексті формування сучасної стратегії гуманітарної політики в Україні // Проблеми та перспективи формування гуманітарної політики в Україні: матеріали круглого столу 25 лютого 2011 р. / відп. ред. В.В. Трофимова. Сімферополь, 2011. 91 с.

158. Кіянка І. Реалізація політичної стабільності в процесі трансформації українського суспільства // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: зб. наук. праць. Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка». 2009. Вип. № 21. С. 91–96.

159. Кіянка І. Сучасні політичні технології розробки програмних документів партій України та їх застосування у виборчих кампаніях на прикладі 2006–2007 років // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Ужгород, 2009. Вип. 12. С. 97–99.

160. Кіянка І., Голінка О. Порівняльний аналіз брендів політичних партій у виборчій кампанії 2012 р. (політико-управлінський аспект) //

Ефективність державного управління: зб. наук. праць. Львів, 2013. № 37. С. 286–285.

161. Кіянка І., Новак А. Популізм та імідж в контексті виборів. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2012. 158 с.

162. Кіянка І., Новик А. Імідж в контексті виборчих стратегій: управлінський аспект // Ефективність державного управління: зб. наук. праць. Вип. 30 / за заг. ред. В. С. Загорського, А. В. Ліпенцева. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2012. С. 82–89.

163. Кіянка І., Новик А. Підстави формування кризових явищ, як загроза легітимного існування політичної системи // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Ужгород, 2009. Вип. 13. С. 253–256.

164. Кіянка І., Поліщук М., Буник М. Громадянська освіта. Львів: 2011. 156 с.

165. Кіянка І., Холевчук О. Удосконалення програмних завдань правлячих політичних партій України 2006–2012 рр., у контексті державного управління // Ефективність державного управління: зб. наук. праць. Львів, 2013. № 34. С. 191–197.

166. Ковальов С. Диктатура пролетаріату: чесноти ентузіазму та реалії життя // Наука. Релігія. Суспільство. Донецьк, 2006. №1. С. 37–39.

167. Колодій А. До питання про типологію і шляхи формування націй // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Львів, 2000. Вип. 2. С. 5–26

168. Колодій А. Етнонаціональні відмінності і проблеми становлення громадянської нації (за матеріалами соціологічних опитувань у Львівській області) // Розвиток України у регіональній перспективі. Політичні, економічні і соціальні проблеми регіоналізації. Київ: Стилос, 2002. С. 171–195.

169. Колодій А. Нація як суб'єкт політики. Львів: Кальварія, 1997. 56 с.

170. Колодій А. Проблеми націй і націоналізму в сучасній західній науковій літературі // Народознавчі зошити. 2001. № 2. С. 199–211.

171. Колодій А. Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні // Україна в сучасному світі. Соціальні, етнічні і культурні аспекти глобалізації і Україна. Конференція для українських випускників програм наукового стажування у США: доповіді учасників. Київ: Стилос, 2002. С. 36–55.

172. Колодій А. Ф. Американська доктрина мультикультуралізму і етнонаціональний розвиток України // Агора. 2008. Вип. 6: Україна і США: взаємодія у галузі політики, економіки, культури і науки. С. 14.

173. Колодій А. Ф. До питання про сутність, шляхи і стадії формування громадянської нації в Україні // Народознавчі зошити. 2004. № 5–6. С. 12–25.

174. Колодій А. Ф. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу) // І. Незалежний культурологічний часопис. 2001. № 21. С. 6–32.

175. Колодій А. Ф. Культурний плюралізм і етнонаціональна політика / // АГОРА. 2007. Вип. 4: Україна: подолання розбіжностей розвиток особливостей. С. 34–51.

176. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні: монографія. Львів: Червона Калина, 2002. 275 с.

177. Колодій А. Ф. Національний вимір національного буття. Львів: Астролябія, 2008. 368 с.

178. Колодій А. Ф. Партийна структуризація в Україні в контексті розвитку громадянського суспільства і поза ним // Громадянське суспільство як здійснення свободи: зб. наук. праць (третій випуск), підготовлений за дослідницькою програмою кафедри філософії / [за ред. Анатолія Карася]. Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. С. 83–105.

179. Колодій А. Ф. Про поліетнічність України: кількісний та якісний виміри // Україна: проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство.

Конференція українських випускників програм наукового стажування у США (Львів, 18–21 вересня 2003 р.). Київ: Стилос, 2003. С. 239–264.

180. Колодій А., Подгорнов В. Етнонаціональні відмінності і суспільна консолідація // Львівщина на порозі XXI століття. Соціальний портрет. Львів, 2001. С. 202–243.

181. Колье Р. Дуче! Взлет и падение Бенито Муссолини. Биография / пер. с англ. Москва: Изд-во Центрполиграф, 2001. 491 с.

182. Констракты.ua. URL: <http://pda.kontrakty.ua> (дата звернення: 07.07.2011).

183. Кореспондент.net. URL: <http://ua.korrespondent.net> (дата звернення: 15.03.2010).

184. Косеев И., Шереметьев И. Перонисты и государственный сектор в Аргентине. Эволюция концептуального подхода // Латинская Америка, 1991. № 5. С. 3–12.

185. Костомаров Н. Две русские народности. Київ; Харків: Майдан, 1991. 72 с.

186. Крастев И. Время популизма / И. Крастев // ДИАЛОГ. ua. URL: <http://dialogs.org.ua.>ru.cross.page.18039.html> (дата обращения: 08.10.2012).

187. Куропятник Г. Фермерское движение в США. От грейнджеров к Народной партии. 1867–1896. Москва: Наука, 1971. 438 с.

188. Лаврова І. І. Соціальна політика в Аргентині в умовах неоліберальної моделі розвитку (90-ті роки ХХ ст): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Донецький нац. ун-т. Донецьк, 2006. 20 с.

189. Лан В. США: от первой до второй мировой войны. Москва: Наука, 1976. 493 с.

190. Ланко Д. Популизм и политическое участие: уличные беспорядки в странах Балтийского региона в 2007–2009 гг. // ПОЛИТЭКС. URL: <http://www.politex.info> (дата обращения: 14.01.2011).

191. Латинская Америка: вопросы идеологии и политической мысли / за ред. З. В. Ивановской. Москва, 1991. 170 с.

192. Литвин В. Політична арена України. Дійові особи та виконавці. Київ: Абрис, 1999. 404 с.

193. Литвин В. Популістські партії у структурі модерних партійних систем країн Центральної Європи: порівняльний аналіз // Український науковий журнал «Освіта регіону». 2012. № 2. С. 56–69. URL: <http://www.social-science.com.ua/article/778> (дата звернення: 29.05.2014).

194. Литвин В. Теоретичні особливості, інституційні ризики та позитиви збалансованого напівпрезиденталізму й перспективи його реформування в Україні // *Studia politologica Ucraino-Polonia*. 2015. Вип. 5. С. 45–54. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Sprp_2015_5_6 (дата звернення: 04.07.2016).

195. Лісничук О. Популізм в Україні: теоретичні засади і проблеми вивчення феномену // Ін-т політ. і етнонац. досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. 2016. С.63–73 URL: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/nz/nz_78/lisnychuk_populizm.pdf (дата звернення: 29.06.2016).

196. Лісовий В. С. Культура – ідеологія – політика. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 1997. 352 с.

197. Лісовий В. С. Що таке національна (українська) ідея? НАЦІОНАЛІЗМ: антологія / [упор. О. Проценко, В. Лісовий]. Київ: Смолоскип, 2000. 872 с.

198. Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф. Москва: Изд-во МГУ, 1982. 478 с.

199. Лосев А. Ф. Логика символа // Философия. Мифология. Культура. Москва: Политиздат, 1991. С. 247–274.

200. Лыкачина Л. Нереальное решение реальных проблем (К вопросу о популизме и национализме в Польше) // *Национализм и популизм в Восточной Европе*. Москва: ИНИОН РАН, 2007. С. 55–83.

201. Мазуров И. Фашизм как форма тоталитаризма // *Общественные науки и современность*. 1993. № 5. С. 39–53.

202. Макух О. Громадянська участь як детермінанта демократичних трансформацій в сучасній Україні // *Studia politologica Ucraino-Polonia*. 2015.

Вип. 5. С. 116–121. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spur_2015_5_15 (дата звернення: 05.09.2016).

203. Малько А. Популизм как тормоз демократии // *Общественные науки и современность*. Москва, 1994. № 1. С. 104–111.

204. Матвієнків С. М. Масова політична свідомість як регулятор політичної поведінки людей // *Вісник Львівського університету. Серія: Філософські науки*. 2000. Вип. 2. С. 201–210.

205. Мендус С. Політика та мораль: монографія. Київ: Темпора, 2010. 160 с.

206. Мигаль С. Філософія популізму як варіант сучасної філософії // *Філософські обрії*. Полтава, 1999. С. 88.

207. Мид У. «Движение чаепития» и американская внешняя политика // *Россия в глобальной политике*. 2011. № 3. URL: <http://www.globalaffairs.ru/number/Dvizhenie...15220/>. Загл. с экрана (дата обращения: 21.07.2012).

208. Милза П. Что такое фашизм? // *Полис*. 1995. № 2. С. 156–163.

209. Минин С. «Само Провидение послало нам Муссолини» URL: http://www.ng.ru/politic/2009-05.../4_mussolini.html. Загл. с экрана (дата обращения: 11.03.2010).

210. Мисюра О. Формування світогляду О. Кониського // *Сіверянський літопис*. 2007. № 4. С. 104–112.

211. Нагорняк Т. Україна крізь призму протиріч суспільства з державою (на прикладі протестів кінця 2013 першої половини 2014 рр.) // *Studia politologica Ucraino-Polonia*. 2015. Вип. 5. С. 134–145. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spur_2015_5_17. (дата звернення: 05.05.2015).

212. Нельга О. Етнос, народ, нація як поняття і соціокультурні феномени // *Філософська думка: Український науково-теоретичний часопис*. 2006. № 4. С. 36–55.

213. Нельга О.В. Вибори в Україні як чинник національної інтеграції // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*. 2000. Вип. 12. С.124–138.

214. Нельга О.В. Вибори як індикатор і чинник національної інтеграції // Нова політика. 1999. № 6. С. 122–134.

215. Нельга О.В. Теоретичний погляд на проблему етнічної структури сучасного українського суспільства // Сучасна етнічна структура українського суспільства: теоретичні та практичні аспекти. Київ: Світ знань, 2008. С. 54–72.

216. Нельга О.В. Теорія етносу: навч. посібник: курс лекцій. Київ: Тандем, 1997. 550 с.

217. Нестерова Т. Культура в идеологии и практике итальянского фашизма // Известия Уральского государственного университета. 2008. № 45. С. 45–55.

218. Нестерова Т. От реформы Джентиле к реформе Боттаи: образовательная политика Италии в 1920–1930-х гг. // Известия Уральского государственного университета. 2008. № 59. Вып. 16. С. 118–126.

219. Нечосіна О. Державна служба і методи ефективного інформування населення як протидія популізму // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. праць. Одеса: ОРІДУ УАДУ, 2002. Вип. 10. С. 350–353.

220. Нечосіна О. Застосування різних типів мотивації в популістському управлінському впливі // Актуальні проблеми державного управління. Одеса: ОРІДУ УАДУ, 2002. Вип. 90. С. 159–167.

221. Нечосіна О. Популізм як політичний феномен та технологія // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. праць. Одеса: ОРІДУ УАДУ, 2000. Вип. 4. С. 39–42.

222. Новакова Н. О. Ідеї еволюції та революції в українській політичній думці кінця XIX початку XX сторіччя: автореф. дис. ... наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2009.

223. Новакова О. Формування нової ідеології політичної участі українців // *Studia politologica Ucraino-Polonia*. 2015. Вип. 5. С. 194–200. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spur_2015_5_24 (дата звернення: 16.11.2015).

224. Новое время. URL: <http://nv.ua/ukr.html> (дата звернення: 07.02.2011).

225. Новоженова И. Национальный фронт во Франции // Актуальные проблемы Европы. Правый радикализм в современной Европе: сб. науч. трудов. Москва, 2004. С. 101–118.

226. Огаркова Т. Чоран / Съоран: одна людина, два життя // Критика. Рік XVI. Ч. 1–2. С. 1–7. URL: <http://krytyka.com/ua/articles/Choransoran...> (дата звернення: 06.08.2013).

227. Оглобин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва [текст]: монографія // Іван Мазепа і Москва. Історичні розвідки і статті. Київ: Рада, 1994. 224 с.

228. Одайник В. Психология политики: Политические и социальные идеи Карла Густава Юнга. Санкт-Петербург: Изд. группа «Азбука-классика», 2010. 256 с.

229. Олександров О. Історико-правовий аналіз діяльності та наукової спадщини Олександра Кониського. Ніжин: ТОВ «Вид-во «Аспект-Поліграф», 2007. 188 с.

230. Оніщук М. В. Референдна демократія: проблеми конституційної теорії та практики: монографія. Київ: Вид-во Європейського ун-ту, 2009. 447 с.

231. Орвелл Дж. Колгосп тварин. Київ: Вид-во Жупанського, 2015. 120 с.

232. Оцінювання рівня популізму на парламентських виборах 2014 р. Аналітичний звіт. Бюро аналітики «Тектум». Київ, 2014. 72 с.

233. Павленко І. Ідеологічні трансформації провідних політичних партій України // Стратегічні пріоритети. 2008. № 1 (6). С. 13–19.

234. Павленко Ю. О. Антропологічні виміри ідеології: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.04 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2010. 20 с.

235. Паламарчук Н. О. Суперечності між безпекою владного режиму та безпекою особи в Україні як рушійна сила внутрішньополітичного конфлікту

(листопад 2013 – лютий 2014 рр.) // Стратегічні пріоритети. 2014. № 2 (31). С. 5–10.

236. Панасюк Б. Я. Помаранчева революція в променях національної ідеї: історико-художній нарис: монографія. Київ: КНЕУ, 2006. 176 с.

237. Панченко В. Г. Ідеологія сучасного націоналізму: економічний аспект: монографія. Дніпропетровськ: «Акцент ПП», 2012. 104 с.

238. Пелевин Ю. «Хождение в народ» 1874–1876 гг. // Вопросы истории. 2013. № 6. С. 38–50.

239. Персона. Чарльз Кох, председатель правления Koch Industries // Ведомости. URL: <http://www.vedomosti.ru/articles/2014/08/28> (дата обращения: 09.01.2015).

240. Перспективи лівої ідеології в умовах соціальних трансформацій (Як українські ліві відповідають на виклики сучасності?): матеріали конф. / Соціологічна консультація України; Ін-т соціології НАН України / [за ред. М. О. Шульги]. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2003. 234 с.

241. Петров С. Деятельность Хью Лонга на посту губернатора Луизианы (1928–1932 годы) // Americana. Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2010. Вып. 11. С. 232–258.

242. Петров С. Деятельность Хью Лонга на посту сенатора США (1932–1935 гг.) // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4. История. 2010. № 1 (17). С. 69–76.

243. Петров С. Популистская традиция в политической системе США (конец XIX века – первая треть XX века): исторические корни и генезис // Альманах современной науки и образования. Тамбов: Грамота, 2010. № 7 (38). С. 34–41. URL: <http://www.gramota.net/materials/1/2010/7/8.html> (дата обращения: 28.03.2011).

244. Петров С. Правый популизм во внутренней политике США на примере политической деятельности Хью Лонга (первая треть XX века): автореф. дис. ... учен. степени канд. ист. наук. Иваново, 2012. 18 с.

245. Пірен М. І. Політико-владна еліта України (соціо-психологічна модель): монографія. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 136 с.
246. Плимак Е., Хорос В. «Народная воля»: история и современность // Вопросы философии. 1981. № 5. С. 97–112.
247. Побочий І. Політичний популізм і його місце в сучасному протистоянні політичних сил в Україні / Інститут філософії імені Г. С. Сковороди. URL: [http://www.Filosof.com.ua/Jornel\(V70\)Pobochyj.pdf](http://www.Filosof.com.ua/Jornel(V70)Pobochyj.pdf) (дата звернення: 21.03.2014).
248. Погорельская С. «Вечно вчерашние»: правый популизм и правый радикализм в Западной Европе // Мировая экономика и международные отношения. 2004. № 3. С. 51–63.
249. Погорельская С. Свободное падение // Литературная газета. 2003. 13 августа.
250. Пожарская С. Генералиссимус Франко и его время // Новая и новейшая история. 1990. № 6. С. 164–185.
251. Пожарская С. Фашистская фаланга в Испании // Новая и новейшая история. 1972. № 5. С. 103–116.
252. Пожарская С. Фашистская фаланга в Испании (окончание) // Новая и новейшая история. 1973. № 1. С. 120–135.
253. Попович М. Бути людиною: монографія. Київ: Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 223 с.
254. Популізм // Политическая энциклопедия: в 2 т. Т. 2. Москва: Мысль, 2000. С. 230.
255. Популізм как идеология и массовое движение. Москва: ИНИОН АН СССР, 1980. 164 с.
256. Популізм // Енциклопедія політичної думки / пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2000. С. 293.
257. Популізм // Політична енциклопедія. Київ: Парламентське вид-во, 2011. С. 600.

258. Популізм // Політологічний енциклопедичний словник / [упор. В.Горбатенко]. 2-ге вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. С. 526.
259. Пригожин А. Патологии политического лидерства в России // Общественные науки и современность. 1996. № 3. С. 23–29.
260. Радь Т. Методологічні засади дослідження популізму як соціально-політичного явища // Методологія політичної науки: матеріали Всеукр. наук. конф. Перші методологічні читання. Львів: ЛНУ, 2010. С. 25–29.
261. Радь Т. Популізм як продукт політичної комунікації // Вісник Львівського університету. Серія: Філософські науки. 2012. Вип. 15. С. 287–296.
262. РБК-Україна. URL: <https://www.rbc.ua/ukr> (дата звернення: 11.03.2011).
263. Редькіна Г. Зовнішні впливи на Україну в умовах державної незалежності // Сучасна українська політика. 2010. Вип. 21. С. 42–52.
264. Резнік О. Динаміка громадсько-політичних практик і протестних настроїв в Україні // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: у 2 т. / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2011. Т. 1. 576 с.
265. Риженко Є.С. Інтегративна ідеологія як передумова консолідації українського суспільства // Людина – Світ – Культура: Актуальні проблеми філософських, політологічних і релігієзнавчих досліджень. (До 170-річчя філософського факультету КНУТШ): Матеріали Міжнародної наукової конференції, 20-21 квітня 2004 р. К.: Центр навчальної літератури, 2004. С. 512–514.
266. Риженко Є.С. Політична ідеологія як чинник інтеграції національних інтересів // Міжнародна наукова конференція "Дні науки філософського факультету-2005". Київ, 26-27 квітня 2005 р. К.: ВПЦ "Київський університет", 2005. – Ч. VI. – С. 98–100.
267. Робинс К. Э. Новое явление Хуана Перона народу: монографія // Латинская Америка, 1989. № 4. С. 4–24.

268. Ровдо В. Специфика и эволюция политического режима Республики Беларусь // Hokkaido University. Acta Slavica Iaponica. Т. 21. Р. 144–180.

269. Романова Н. Причины борьбы правительства Э. Джексона против Банка США (1829–1831) // Американский ежегодник. 1977. С. 86–108.

270. Романова Н. Реформы Э. Джексона (1829–1837). Москва: Наука, 1988. 151 с.

271. Романюк А. Популізм і розвиток партійної системи в Україні // Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 24–25 листоп. 2011р.). Київ: Ін-т політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса, 2012. С. 242–258.

272. Романюк А. С. Чинники формування і функціонування популізму в Україні // Rozwoj polityczny panstw Europy Srodkowej I Wschodniej / Wyzsza Szkola Gospodarki Krajowej w Kutnie. Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franka we Lwowie. Lwów, 2014. S. 29–41.

273. Ромирес Н. Э. США и Латинская Америка 1930–1965 гг.: монография. Москва, 1967. 239 с.

274. Ротар Н. Ю. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду: монографія. Чернівці: Рута, 2007. 472 с.

275. Рудько М. Революційне народництво 70-х років XIX ст. і українські «громади» (Лист С.А.Подолінського про «українську соціал-демократичну партію») // Український історичний журнал. 1968. № 9. С. 126–134.

276. Рябчук М. Від «хаосу» до «стабільності»: хроніка авторитарної консолідації: монографія. Київ: «К.І.С.», 2012. 288 с.

277. Рябчук М. Ю. Дихотомія української національної ідентичності: історичні причини та політичні наслідки: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.05 / Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. Київ, 2015. 19 с.

278. Саламанюк Т. Передпомаранчевий синдром: в пошуках нової революції URL: <http://www.cedos.org.ua/protests/peredpomaranchevyi-syndrom-v-poshukakh-novoi-revoliutsii> (дата звернення: 19.09.2010).

279. Саричев В. І. Національні пріоритети у глобальному управлінні людським розвитком: монографія. Дніпропетровськ: Нова ідеологія, 2013. 340 с.

280. Сахненко Л. Демагог Клеон / Л. Сахненко // Вестник древней истории. 1991. № 4. Москва, 1991. С. 71–81.

281. Світленко С. Народництво в Україні 60-х – 80 років XIX ст. Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. Дніпропетровськ: Вид.-во «Навчальна книга», 1999. 240 с.

282. Світленко С. Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему (закінчення) // Український історичний журнал. 1997. № 4. С. 29–38.

283. Світленко С. Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему // Український історичний журнал. 1997. № 3. С. 41–49.

284. Ситник О. М. Становлення ідеології: український аспект: монографія / Донецький юрид. ін.-т; ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка. Донецьк: Вид-во «Вебер» (Донецька філія), 2009. 244 с.

285. Слюсар В. Громадянська участь пасіонаріїв як агентів «міфічного насилля» у соціальних трансформаціях // *Studia politologica Ucraino-Polonia*. 2015. Вип. 5. С. 220–225. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spur_2015_5_27 (дата звернення: 07.10.2016).

286. Смит Э. Национализм и модернизм: Критический обзор современных теорий наций и национализма. Пер. с англ / Е.Смит. – М.—2004.

287. Сміт Ентоні. Д. Національна ідентичність /Е.Сміт. – Київ: Основи, 1994. – 223 с.

288. Сміт Е. Нація і націоналізм у глобальну епоху / Е. Сміт; пер. з англ. М.Климчука і Т.Цимбала. – К: Вид-во «Ніка-Центр», 2006. – 320 с.

289. Современное политическое сознание в США. Москва: Наука, 1980. 446 с.

290. Согрин В. Идеология в американской истории. От отцов-основателей до конца XX века. Москва: Наука, 1995. 238 с.

291. Соколов В., Рябіка В. Громадянське суспільство: дійові особи та виконавці // Віче. 2003. № 4 (133). С. 22–34.

292. Соловьев А. И. Политология: политическая теория, политические технологии. Москва: Аспект пресс, 2000. 650 с.

293. Солодовник В. Популізм пострадянських політичних еліт // Феномен популізму. 1999. С. 26–38.

Сомов М. В. Методы исследования политической коммуникации // Ученые записки / Таврический нац. ун-т им. В. И. Вернадского. Симферополь, 2004. Т. 17 (56), № 1: Политические науки. С. 106–117.

294. Стогова О. Популізм як різновид авторитаризму URL: http://dspace.uabs.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/7890/2/Stogova_2011_2_dox (дата звернення: 07.12.2011).

295. Страсті за Бандерою: статті та есеї / [упоряд.: Т. С. Амар, І. Балинський, Я. Грицак. 2-ге вид. Київ: Грані-Т, 2011. 400 с.

296. Стріха М. Популізм «по-українськи» (особливості використання поняття) // Феномен популізму. 1999. С. 45–49.

297. Суриков И. Аристократия и демос: политическая элита классических и архаических Афин. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2009. 244 с.

298. Сухий О. Від русофільства до москофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті): монографія. Львів: Львів. нац. ун-т імені Івана Франка, 2003. 489 с.

299. Сьоран Е. Ч. Допінг духу: есеї. Київ: Грані-Т, 2011. 184 с.

300. Телешун С. О. Український популізм і виборчі реалії. URL: <http://www.vidkryti-ochi.org.ua/2009/12/blog-post.html>. Назва з екрана (дата звернення: 27.12.2010).

301. Тиждень. ua. URL: <http://m.tyzhden.ua> (дата звернення: 10.03.2012).

302. Тимонькін Б. Основний ризик для економіки – це популізм //

Дзеркало тижня. 2007. № 14 (643), 14–20 квіт. С. 5–6 .

303. Тоффлер Е. Нова парадигма влади. Знання, багатство й сила. Київ: Акта, 2015. 683 с.

304. Трегуб Г. Останній шанс коменданте // Український тиждень. 2012. № 40 (257). 5–11 жовт. С. 42–43.

305. Україна молода. URL: <http://umoloda.kiev.ua> (дата звернення: 29.08.2011).

306. Українська правда. URL: <http://www.pravda.com.ua> (дата звернення: 25.12.2011).

307. Умланд А. Современные концепции фашизма в России и на Западе // Неприкосновенный запас. 2003. № 5 (31). URL: <http://magazines.russ.ru/nz.2003/5umland.html> (дата звернення: 14.06.2009).

308. Федів І. Львів: досвід адміністративної реформи на рівні місцевого самоврядування: монографія. Київ: Вид-во УАДУ, 2010. 402 с.

309. Федорін В. Гудбай, імперіє. Розмови з Кахою Бендукідзе [текст]: монографія. Львів: Вид-во Старого Лева, 2015. 527 с.

310. Фокус. URL: <https://focus.ua> (дата звернення: 10.10.2014).

311. Франкл В. Сказать жизни «Да»!: Психолог в концлагере: монографія. Москва: Альпина нонфикшн, 2011. 239 с.

312. Фролов Э. Политические лидеры афинской демократии (опыт типологической характеристики) // Политические деятели античности, средневековья и Нового времени. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1983. С 14–15.

313. Функе Х., Ренсманн Л. Новый правый популизм в Европе: Сравнительный анализ политических партий и движений // Актуальные проблемы Европы. Правый радикализм в современной Европе: сб. научн. трудов. Москва, 2004. С. 74–98.

314. Хеллер Х. Кремль кормит австрийских ультраправых? URL: <http://www.idelo.ru> 527/3/html /6.10.2008 р. (дата звернення: 19.03.2010).

315. Хорос В. О популистских течениях в развивающихся странах // Вопросы философии, 1978. № 1. С. 108–120.

316. Чальцева О. М., Павлова К. О. Маніпулятивні технології в президентських кампаніях 2004 та 2010 рр. в Україні // Історичні і політологічні дослідження. Донецьк, 2012. № 2 (50). С. 328–335.

317. Чемшит А. А. Государственная власть и политическое участие: монографія. Киев: Укр. Центр духов. культуры, 2004. 527 с.

318. Шабельник Г. Вплив українських національних чинників на формування світогляду діячів революційного народництва в Україні 70-х років XIX ст. // Історична пам'ять: наук. зб. Полтавського держ. пед. ун-ту ім. В.Г.Короленка. Полтава, 2004. № 1. С. 82–91.

319. Шайгородський Ю. Роль міфологічної свідомості у розумінні політики. URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php> (дата звернення: 02.03.2015).

320. Шаншиева Л. Популизм по-восточноевропейски // Национализм и популизм в Восточной Европе. Москва: ИНИОН РАН, 2007. С. 16–26.

321. Шведа Ю. «Революція гідності» в контексті теорії соціальних революцій // Агора. Революція відбулася: що далі? Київ: Стілуc, 2014. Вип. 13. С. 5–15.

322. Шевченко, українофіли і соціалізм // Драгоманов М.П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). Київ: Либідь, 1991. С. 416.

323. Шпенглер О. Закат Европы. Т. 1. Москва: Мысль, 1993. С. 344.

324. Шпорлюк Р. У пошуках майбутнього часу: статті та есеї. Київ: Грані-Т, 2010. 256 с.

325. Шуленкова И. Современные популистские режимы: сравнительный анализ Беларуси и Венесуэлы // Палітычная сфера. 2009. № 13. С. 45–62. URL: http://palityka.org/pdf/13/PolitSphera_13_Shulenkova.pdf (дата звернення: 17.09.2010).

326. Щербакова Ю. Словакия: отказ от либерализма или замена демократии национализмом и популизмом // Национализм и популизм в Восточной Европе. М.: ИНИОН РАН, 2007. С. 158.

327. Юдин А. «Народ» в народнической традиции URL: http://e-notabene.ru/fr/article_11696.html (дата звернення: 18.07.2011).

328. ЮНІАН / Інформаційне агенство. URL: <https://www.unian.net> (дата звернення: 16.04.2012).

329. Язьков Е. Фермерское движение в США (1918–1929 гг.). Москва: МГУ, 1974. 388 с.

330. Яковлев П. П. Выборы и политика в Аргентине // Латинская Америка, 1989. № 5. С. 5–14.

331. Andrzej Lepper nie żyje. Popelnil samobojstwo. URL: <http://www.wiadomosci.onet.pl>. Title from the screen (Last accessed: 03.03.2014).

332. Arditi B. Politics on the Edges of Liberalism: Difference, Populism, Revolution, Agitation. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007. 176 p.

333. BBC. Україна. URL: <http://www.bbc.com/ukrainian> (дата звернення: 21.09.2014).

334. Betz H.-G. Xenophobia, Identity Politics and Exclusionary Populism in Western Europe // Socialist Register. 2003. P. 193–210.

335. Blokker P. Populist nationalism, anti-Europeanism, postnationalism and the East-West distinction // German Law Journal. 2005. № 6 (2). P 371–389.

336. Buhle M. J. Women and American Socialism. 1870–1920 // Urbana University of Illinois Press. 1983 (excerpt). P. 1–6. URL: <http://laborhistory.links.niu.edu>...labor.MaryJoBuhle.pdf> (Last accessed: 11.04.2013).

337. Canovan M. Populism. New York: Harcourt Brace, 1981. 351 p.

338. Canovan M. Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy // Political Studies. XLVII. 1999. P. 2–16.

339. Casula Ph. Hegemonie und Populismus in Putins Russland. Eine Analize des Russichen Politischen Discurses. Transcript Verlag. Bielefeld, 2012. 349 p.

340. Cheatham M. Andrew Jackson, Slavery and Historians // History Compass. 2011. № 9/4. P. 326–338.

341. Chergina S., Soare S. Introduction: Populism A Sophisticated Concept and Diverse Political Realities // *Contemporary Populism: A Controversial Concept and its Diverse Forms*. Cambridge: Cambridge Scholars publishing, 2013. P 1–14.

342. Chrysogelos A.-S. Vladimir Putin's popularity among populist parties in Europe illustrates the depth of the challenges facing European democracy URL: <http://blogs.lse.ac.uk/euroblog/2014/05/14> Title from the screen (Last accessed: 07.05.2015).

343. Clarke S. Was Lenin a Marxist? The Populist Roots of Marxism-Leninism. URL: <http://homepages.warwick.ac.uk/~syrbe/pubs/Lenin.pdf> (Last accessed: 11.03.2014).

344. *Fundamentos de la Doctrina Nacional Justicialista*. Texto oficial. Buenos Aires: Escudel Superioz de Conducer Politica, 1966. 97 p.

345. *Gazeta.ua*. URL: <https://m.gazeta.ua/> (дата звернення: 07.09.2012).

346. Gidron N., Bonikowski B. *Varieties of Populism: Literature Review and Research Agenda* / Weatherhead Center for International Affairs. Harvard University. 2013. № 13-0004. 39 p.

347. Gillette A. *Racial Theories in Fascist Italy*. New York; London: Routledge, 2002. 247 p.

348. Goodwyn L. *The Populist Moment. A Short History of the Agrarian Revolt in America*. Oxford: Oxford University Press, 1978. 718 p.

349. Hans-George Betz. *Radical Right-wing populism in Western Europe* / Hans-George Betz. London: Macmillan, 1994. 226 p.

350. Hill F., Thoburn H. The Populist Threat to Putin's Power URL: <http://www.brookings.edu/research/opinions/2013/11/15> (Last accessed: 09.03.2014).

351. Hofstadter R. *Age of reform: from Bryan to F.D.R.* New York: Vintage, 1955. 352 p.

352. Hollingsworth J. Populism: The problem of Rhetoric and Reality // *Agricultural History*. 1965. Vol. 30. April. P 82–89.

353. Ionescu G., Gellner E. Populism Its Meanings and National Characteristics. London: Macmillan, 1969. 263 p.
354. IPress.ua. URL: <http://ipress.ua> (дата звернення: 13.08.2014).
355. Jackson A. R. Peron era. New York: Russell & Russell, 1965. 239 p.
356. Kazin M. The Populist Persuasion. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1995. 408 p.
357. Kazin M. The Populist Persuasion: An American History. Ithaca: Cornell University Press, 1998. 387 p.
358. Keren M. Professionals against Populism: The Peres Government and Democracy. New York: State University of New York Press, 1995. 512 p.
359. Kuzio T. Populism in Ukraine in Comparative European Context. Association for the Study of Nationalities. Columbia University. 2009. 24 April. URL: http://www.taraskuzio.net/.../Populism_Ukraine_Paper... (Last accessed: 12.07.2010).
360. KyivPost. URL: <https://www.kyivpost.com> (дата звернення: 18.05.2011).
361. Laclau E. On Populist Reason. New York; London: Verso, 2005. 276 p.
362. Laclau E. Populism: what's in a name? / Francisco Panizza (ed.), Populism and the Mirror of Democracy. London: Verso, 2005. P. 32–49.
363. Langer, S. K. Feeling and Form: A Theory of Art. New York: Charles Scribner's Sons, 1953. P. 26–27.
364. Lerer D. The Rhetoric of Revolution and Reality: Boulangism and Mass Politics in France. Medford: Tufts University, 2011. 112 p.
365. Lloyd M. Blogs. URL: <http://www.teapartyexpress.org/tag/lloyd-marcus> (Last accessed: 11.09.2014).
366. Marchart O. Post-Foundational Political Thought: Political Difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007. 208 p.
367. Markowski P. Populizm a demokracja: ujecia, dylematy, controwersje // Populizm a demokracja. Warszawa, 2004. S. 11–32.

368. Mazzoleni G., Julianne S., Horsfield B. *Media and Neo-populism: A Contemporary Comparative Analysis*. London; Westport: Praeger. 2003. 272 p.
369. McGigan, J. *Cultural populism*. London: Routhledge, 1992. 304 p.
370. Meny Y., Surel Y. *Democracies and the Populist Challenge*. New York: Palgrava, 2002. 259 p.
371. Meseznikov G., Giarfasova O., Butora M., Kollar M. *Slovakia // Populist Politics and Liberal Democracy in Central and Eastern Europe*. Bratislava, 2008. P. 99–130.
372. Mudde C. *The Populist Zeitgeist // Government and Opposition*. Vol. 39 (4). P. 541–563. URL: http://works.depress.com./cas_mudde/6 (Last accessed: 18.09.2015).
373. Nasaw D. *Conservatives mount anti-tax «tea party» protests across the US // The Guardian*. 2009. 15.04.
374. *New Cultural Studies: Adventures in Theory / Hall G. and Birchall, Clare (eds)*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006. 336 p.
375. Noble T. *Social Theory and Social Change*. New York: St Martin's Press, 2000. 272 p.
376. Nugent W. *The Tolerant Populist: Kansas, Populism and Nativism*. 2-nd ed. Chicago: University Of Chicago Press, 2013. 248 p.
377. Paleski K. *Opozycja polityczna – próba typologii (Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych)*. Kraków: Inst. Nauk Społ. Akademii Pedagogicznej im. KEN, 2001. 546 s.
378. Panizza F. *Introduction. Populism and the Mirror of Democracy // Populism and the Mirror of Democracy edited by F.Panizza*. London; New York: Verso. 2005. P. 1–31.
379. Pareto V. *Mind and Society: A Treatise on General Sociology*. New York: Dover, 1963. 990 s.
380. *Populism in Europe and the Americas / C. Mudde, C. R. Kaltwasser (eds.)*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 274 p.

381. Populism. Its Meanings and National Characteristics / Gellner, Ernest and Ionescu, Gita (eds). London: Weidenfeld and Nicolson, 1969. 263 p.

382. Prezydent chciał dymisji Antoniego Macierewicza? Polityk PiS: «Ten spór jest dla Pałacu wygodny» // Wyborcza.pl. URL: <http://wyborcza.pl/0,0.html?disableRedirects=true> (дата звернення: 10.09.2011).

383. Rizzo S. The odd couple: political parties and populist movement in America // The Changing Faces of Populism. Systemic challengers in Europe and the U.S. P. 267–292.

384. Romero J. L. Breve historia de la Argentina / Buenos Aires Editorial Abril, 1991. 84 p.

385. Schulz A. Symbol, Reality and Society // Schulz A. Collected Papers. V. I. The Problem of Society Reality. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1962. P. 80–122.

386. Stanley B. The Thin Ideology of Populism // Journal of Political Ideologies. Vol. 13 (1). 2008. P. 95–110.

387. Stavrakakis Y. Religion and Populism in Contemporary Greece / // Populism and the Mirror of Democracy / ed. by F.Panizza. London; New York: Verso. 2005. P. 224–249.

388. Szacki J. Pytania o populizm // Krytyka polityczna. Warszawa, 2003. S. 28–34.

389. Taggart P. Populism. Buckingham: Open University Press, 2000. 128 p.

390. Taggart P. The New Populism and the New Politics. The New Protest Parties in Sweden in Comparative perspective. London: Palgrave Macmillan, 1996. 212 p.

391. Taggart P. The Populist Turn in the Politics of the New Europe. URL: <http://aei.pitt.edu/2962/1/165/pdf> (Last accessed: 19.06.2014).

392. The New York Times. URL: <https://www.nytimes.com> (дата звернення: 27.07.2014).

393. The Politics of Upheaval (The Age of Roosevelt. Vol 3) / by A. Schlesinger Jr. Boston, 1960. 400 p.

394. The Populist Vision: A Roundtable Discussion // Kansas History: A Journal of the Central Plains 32 (Spring 2009). P. 19–21.

395. TheObserver. URL: <https://www.theguardian.com/observer> (дата звернення: 14.03.2013).

396. Twenty-First Century Populism: The Spectre of Western European Democracy / D. Abbertazzi, D. McDonnell (eds.). New York; London; Palgrave, Macmillan, 2007. 264 p.

397. Uitz R. Hungary // Populist Politics and Liberal Democracy in Central and Eastern Europe. Bratislava, 2008. P. 37–69.

398. United States History. V 2. Section 3.2. National Politics and the Populist Party. URL: <http://2012books.lardbucket.org>. Title from the screen (Last accessed: 02.12.2013).

399. Vasconcelos I. Obras completas. Mexico: FCE, SEP, UNAM, 1959. Vol. 2. 1206 p.

400. Vossen K. The different flavours of populism in the Netherlands // The Changing Faces of Populism. Systemic challengers in Europe and the U.S. / Ed. By H. Guisto, D. Kithing, S. Rizzo. London, 2012. P. 173–190.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Список публікацій:

Монографії:

Кіянка І. Популізм в історії та сучасності: ідеологічні течії, рухи та політичні технології: монографія Львів: Вид-во ТзОВ «Простір-М», 2016. – 387с.

Рецензії: Мельничук І. Популізм: історія та сучасність // Держава і право: зб. наук. праць. Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Серія: Політичні науки. Випуск 74. Київ, 2016. С. 183-184.

Сидорук Т. Популізм в історії та сучасності: ідеологічні течії, рухи та політичні технології // Вісник Маріупольського державного університету Серія Історія, Політологія Випуск 17. Маріуполь, 2016. С. 305- 307.

Наукової статті, опубліковані у наукових фахових виданнях України:

1.Кіянка І. Б. Ідея середнього класу як гаранту стабільного розвитку// Політичний менеджмент. № 1(16) . –2006. С. 37–44.

2. Кіянка І. Б. Латиноамериканський популізм: приклад аргентинського «перонізму»// Науковий журнал Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Випуск 8. Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – Дніпропетровськ, 2014. С. 208–211

3.Кіянка І. Б. Реалізація європейських цінностей у контексті демократичних змін в українському суспільстві // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць. Випуск 19. Серія: «Історичні та політичні науки». Рівне, 2014. С.124–128.

4. Кіянка І. Б. Аналіз популістських гасел у виборчій кампанії 2012 року: управлінський аспект // Слов'янський вісник. Збірник наукових праць. Випуск 18. Серія: «Історичні та політичні науки». Рівне, 2014. С.40–45.
5. Кіянка І. Б. Популізм як феномен політичного життя // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. Випуск 23. Т. 21. № 9/2. Дніпропетровськ, 2014. С. 24 – 29.
6. Кіянка І. Б. Політична еліта в контексті трансформаційних процесів українського суспільства // Збірник наукових праць «Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку». Національний університет «Львівська Політехніка». № 20. Львів, 2008. С. 68–71.
7. Кіянка І. Б. Множинні виміри середнього класу в процесі демократизації українського суспільства // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова. Випуск 2. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Київ, 2009. – С. 40-44.
8. Кіянка І. Б. Реалізація політичної стабільності в процесі трансформації українського суспільства// Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : зб. наук. праць. Випуск 21. Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2009. С. 91 – 96.
9. Кіянка І. Б. Німецький нацизм: від популістських обіцянок до авторитарної диктатури // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : зб. наук. праць. Випуск №26. Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2014. С. 21–27.
10. Кіянка І. Б. Популізм як феномен політичного життя // Науковий журнал Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Філософія і політологія в контексті сучасної культури. Випуск 23(4). № 9/2. Дніпропетровськ, 2013. – С. 17–24.
11. Кіянка І.Б. Популізм як політологічна категорія // Науковий журнал Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Філософія і політологія в контексті сучасної культури, №1. Дніпропетровськ, 2015. С. 67–75

12. Кіянка І.Б. Історія популістського руху у США: кінець XIX – початок XX століття // Науковий журнал Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Філософія і політологія в контексті сучасної культури, №2. Дніпропетровськ, 2015. С. 96–105.

13. Кіянка І. Популізм в країнах Західної Європи: кінець XX – початок XXIст. // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: зб. наук. праць. Випуск 27. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2015. С. 15–22

14. Кіянка І. Б. Популізм в контексті демократичних змін на пострадянському просторі: приклад Білорусі // Слов'янський вісник. Зб. наук. праць. – Випуск 22. Серія : Історичні та політичні науки. Рівне, 2015. С. 72–75.

15. Кіянка І. Б. Ідеї народництва та популізму в українській політиці: основні сподівання і реалії самодержавної імперії: приклад Кирило-Мефодіївського товариства// Держава і право: зб. наук. праць. Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Серія: Політичні науки. Випуск 69. Київ, 2015. С. 35–47.

16. Кіянка І. Б. Популізм і фашизм у Південній Європі: приклад Італії та Іспанії // Держава і право: зб. наук. праць. Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Серія: Політичні науки. Випуск 70. Київ, 2015. С. 37–51.

17. Кіянка І. Б. «Чистий популізм» і елементи популізму у політичному житті України(1991-2015рр.): історико-політичний аналіз //Держава і право: зб. наук. праць. Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Серія політичні науки. Випуск 71. Київ. 2016. с. 30-41 .

18. Кіянка І. Б. Ідея середнього класу в контексті євроінтеграційних процесів в Україні: популізм і реалії //Науковий вісник

Східноєвропейського Національного університету імені Лесі Українки. Серія міжнародні відносини. Випуск 11 (36) Луцьк, 2016. С.83-88.

19. Кіянка І. Публічна політика і популізм у ХХІ столітті: приклад США та Франції// Науковий журнал Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Філософія Соціологія Політологія №1. Дніпропетровськ, 2017. С. 63–73.

20. Кіянка І. Реалізація принципу толерантності в контексті публічного управління та політики в Україні // Держава і право: зб. наук. праць. Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Серія: Політичні науки. Випуск 76. Київ, 2017. С. 117-127.

Статті в наукових періодичних виданнях інших держав:

21. Кіянка І. Підстави формування кризових явищ, як загроза легітимного існування політичної системи // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Випуск 13. Ужгород, 2009. С. 253–256.

22. Кіянка І. Сучасні політичні технології розробки програмних документів партій України та їх застосування у виборчих кампаніях на прикладі 2006–2007 років // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Випуск №12. Ужгород, 2009. С. 97-99.

23. Кіянка І. Б. Популізм у програмах політичних партій у контексті державного управління: досвід країн Центрально-Східної Європи // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Випуск 18. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Ужгород, 2015. С. 89–92.

24. Кіянка І. Аналіз проектних ініціатив щодо встановлення лобізму в Україні та його регіональний потенціал // Науковий вісник Ужгородського університету. Випуск 14. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Ужгород, 2010. С. 82–87.

25. Кіянка І. Порівняльний аналіз діяльності груп тиску: приклади Канади, Великобританії, Німеччини та Франції // Науковий вісник Ужгородського університету. Випуск 15. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Ужгород, 2010. С. 72–76.

26. Кіянка І. Дослідження популістських рухів та ідеологій: теоретичні пошуки // Лібералізм, Посткомунізм і Реформи: зб. наук. праць./ за наук. ред. А. Ф. Колодій, М. З. Буника, І. Б. Кіянки. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2016. С.191–205.

27. Кіянка І. Популізм у політиці: історико-політичний аналіз // Економічна теорія та публічна політика: зб. наук. праць./ за наук. ред. А.Ф.Колодій, М. З. Буника, І. Б. Кіянки. Львів: ЛРІДУ НАДУ при Президентіві України, 2014. С.187–195.

28. Кіянка І, Новак А., Популізм та імідж в контексті виборів. Львів: ЛРІДУ НАДУ при Президентіві України, 2012. 158с.

29. Кіянка І. Вплив політичних партій на формування якісного державного управління та місцевого самоврядування після подій «Революції гідності» // Ефективність державного управління. Збірник наукових праць. Випуск 45. Львів. 2015. Видвництво ЛРІДУ НАДУ при Президентіві України. – С.63-70

30. Кіянка І. Б. Удосконалення програмних завдань правлячих політичних партій України 2006 – 2012 рр., у контексті державного управління // Ефективність державного управління : зб. наук. праць. Львів. № 34. – С.191–197.

31. Кіянка І. Б. Порівняльний аналіз брендів політичних партій у виборчій кампанії 2012 р. (політико-управлінський аспект)// Ефективність державного управління : зб. наук. праць. Львів. № 37. С. 286–285.

32. Кіянка І. Імідж в контексті виборчих стратегій: управлінський аспект // Ефективність державного управління : зб. наук. праць. – Вип. 30 / за заг. ред. чл.-кор. НАН України В. С. Загорського, доц.

А. В. Ліпенцева. Львів : ЛРІДУ НАДУ при Президентові України, 2012. С. 82–89.

33. Кіянка І. Політична аналітика та політичне консультування /Навчальний практикум для слухачів заочної форми навчання «Державного управління». Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2010. 62 с.

34. Кіянка І. Громадянська освіта Львів. 2011. 156 с.

35. Кіянка І. Принципи громадянської освіти в контексті формування сучасної стратегії гуманітарної політики в Україні// Проблеми та перспективи формування гуманітарної політики в Україні/ Матеріали круглого столу 25 лютого 2011 р. Відп. ред. В.В. Трофимова. Сімферополь, 2011. 91с.

Кіянка І. Популізм в контексті державного управління: приклад Білорусі // Демократичне врядування: науковий вісник ЛРІДУ НАДУ. Випуск 16/17/ за заг. Ред. чл.-кор.НАН України В. С. Загорського, доц. А.В.Ліпенцева. Львів: ЛРІДУ НАДУ при Президентові України, 2016.Режим доступу:www.lvivacademy.com

Додаток В

ПЕРЕДВИБОРНА ПРОГРАМА ВО «БАТЬКІВЩИНА»

У Вас низька зарплата? Мізерна пенсія? Ви взагалі не маєте роботи? У Вас відбирають бізнес? Прокурор і суддя захищають бандитів? Без хабара - нікуди, а справедливості нема ніде? Нищать Вашу мову, історію, культуру? Хочуть відгородити від Європи залізною завісою?

Ці проблеми створила влада. Шанс вирішити їх дає опозиція.

Нарешті відбулося об'єднання опозиційних партій в єдину потужну команду. Сьогодні є впевненість, що саме «Батьківщина» здатна здолати велике зло – корупцію, бідність, беззаконня, несправедливість, низькі зарплати і пенсії, свавілля судів і міліції. Це зло уособлюють Партія регіонів і президент Янукович.

Мафіозний клан хоче бути при владі довічно. Вибори дають можливість зламати його плани. Озброєний бюлетенями народ очистить Україну від кримінального окупаційного режиму. Символічно, що вибори відбудуться саме 28 жовтня, у День визволення України від окупантів!

Ми об'єдналися не лише проти Януковича. Маємо план, як зробити життя людини гідним, європейський вибір – незворотним, державу – справедливою, а владу – відповідальною.

ВІДПОВІДАЛЬНА ВЛАДА

Парламент не буде підрозділом Банкової. Ухваленням закону про імпічмент Президента ми розпочнемо усунення Януковича від влади, якою той користується для самозбагачення.

Ухвалимо закон, який дасть вам змогу відкликати депутатів.

У парламенті голосуватимемо лише персонально. Встановимо кримінальну відповідальність для тих, хто голосує за іншого депутата.

Скасуємо недоторканність для всіх – Президента, народних депутатів і суддів.

Видатки на утримання влади скоротимо удвічі. Пільги можновладцям – скасуємо. Позбавимо посадовців державних резиденцій і дач. Повернемо Межигір'я державі.

Створимо Національне антикорупційне бюро, яке зламає хребет корупції у владі, насамперед у правоохоронних органах. Хіба зможуть боротися з корупцією ті, хто нею керують?

Проведемо антикорупційну люстрацію усіх чиновників, починаючи з суддів, прокурорів і слідчих. Кожен, хто порушив закон або живе не за декларацією, буде звільнений з посади, притягнутий до відповідальності і позбавлений права працювати на державній службі.

Унаслідок люстрації відбудеться очищення суддівської системи та державної служби.

Конституційний Суд, який став подільником Януковича в узурпації влади і порушенні прав мільйонів громадян, буде ліквідовано конституційними змінами.

Відновимо парламентський і громадський контроль над силовими структурами. Чітко визначимо їх функції, скоротимо чисельність. Ці структури захищатимуть не владу від народу, а права і свободи українських громадян.

Служба в лавах українського війська буде престижною.

Надамо громадянському суспільству, журналістам і опозиції ефективні важелі контролю за діями влади.

Ми зупинимо репресії, звільнимо Юлію Тимошенко, Юрія Луценка, усіх політичних в'язнів. На відміну від чинного режиму, ми не дозволимо обмежувати свободу слова, права громадян на зібрання і мирний протест.

СПРАВЕДЛИВА ДЕРЖАВА – ГІДНЕ ЖИТТЯ

В економіці ми створимо нові робочі місця і підтримаємо підприємців. В Україні залишиться тільки сім податків.

Позбавимо бізнес тиску з боку правоохоронних та адміністративних органів.

Ліквідуємо податкову міліцію, яка мордує бізнес. Зупинимо потік контрабанди та неякісних товарів.

Оголосимо війну монополіям у всіх галузях. Створимо умови для чесної конкуренції. Захистимо споживачів від монополюючих високих цін на товари та послуги.

Ліквідуємо тиск режиму мільярдерів на мале та середнє підприємництво.

Вся власність у країні буде прозорою. Створимо умови, за яких буде вигідніше платити податки, ніж хабарі чиновникам. Перекриємо канали виведення коштів через офшори.

Проведемо розслідування майнових і фінансових оборотів сьогодишньої влади. Майно, незаконно приватизоване командою Януковича, повернемо державі. Винних у порушенні закону притягнемо до відповідальності.

Наш план дій в економіці вже протягом року дозволить підвищити прожитковий мінімум і мінімальну зарплату до 2400 гривень, зарплату вчителів, лікарів, науковців та інших бюджетників – удвічі. За п'ять років мінімальну зарплату збільшимо до двох прожиткових мінімумів. Із неї не стягуватиметься податок на дохід.

Зробимо перерахунок пенсій. Вони зростуть не на 100 гривень, як перед виборами, а на 334 гривні, як того вимагає закон.

Несправедлива пенсійна «реформа» Януковича-Азарова-Тігіпка буде скасована. Порядок нарахування пенсій буде єдиним для всіх. Розмір пенсії залежатиме від трудового стажу, зарплати і умов праці. «Спецпенсії» не буде.

Приведемо військові пенсії у відповідність до рівня грошового забезпечення тих, хто служить зараз.

Позбавимо Уряд права самочинно зменшувати розмір пільг і соціальних виплат. Відновимо дію соціальних законів.

Молодь отримає робочі місця. Ухвалимо закон, який гарантує перше робоче місце випускникам вузів, котрі навчалися за держзамовленням.

На потреби ЖКГ і домогосподарств спрямуємо газ внутрішнього видобутку. Енергозбереження, позбавлення залежності від дорогого російського газу стане національним пріоритетом.

Поки істотно не підвищиться рівень життя, заборонимо стягувати пеню за заборгованість із комунальних платежів, а тим більше позбавляти людей житла.

Мораторій на продаж сільськогосподарських земель буде продовжено. Не дозволимо забрати у селян землю за безцінь. Видамо акти на право власності на Вашу землю. Кредити для селян зробимо доступними, закупівельні ціни на зерно, молоко і м'ясо – справедливими.

Права пацієнта на гарантоване безкоштовне медичне обслуговування будуть захищені Законом. Розширимо мережу загальнодоступних медичних закладів, передамо до неї лікарні для депутатів і чиновників, зокрема «Феофанію».

Для людей із особливими потребами реалізуємо програму «Безбар'єрна Україна».

Сільські школи, лікарні, дитячі садки закриватись не будуть. Кожна сільська школа отримає швидкісний доступ до Інтернету.

Освіта стане доступною і сучасною. Розширимо мережу дошкільних установ. У середній школі реалізуємо програму «Знай англійську – як українську».

Збережемо систему зовнішнього незалежного оцінювання як гарантію рівних можливостей і захисту від корупції при вступі до вузів.

Запровадимо державні гранти на отримання вищої освіти, стимулюватимемо дистанційне навчання молоді в провідних зарубіжних університетах.

Чисте повітря, чиста вода, чисті міста і села – наша мета.

УКРАЇНСЬКА САМОБУТНІСТЬ – ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИБІР

Пріоритетним завданням стане формування сучасної української політичної нації із неповторною національною ідентичністю, власною історією та спільним європейським майбутнім.

Наповнимо реальним змістом статус української мови як єдиної державної. Сприятимемо її повноцінному застосуванню в усіх сферах суспільного життя, зокрема на телебаченні, радіо, у книговидавництві, кінематографії та шоу-бізнесі.

Створимо умови для вільного розвитку усіх мов, гарантуємо права національних меншин згідно з європейськими стандартами.

Ліквідуємо кризу у відносинах із Євросоюзом.

Забезпечимо підписання та ратифікацію Угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі з ЄС.

Досягнемо безвізового режиму з країнами Євросоюзу, партнерства з Російською Федерацією.

Європейські цінності – це наші цінності.

Це Ваш шанс змінити Україну і Ваше життя!

Це Ваш шанс довести, що саме Ви визначаєте долю країни!